

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ
ТОҶИКИСТОН

ФАКУЛТЕТИ ТАЪРИХ
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ДУНӢИ ҚАДИМ
ВА АСРҶОИ МИӢНА

ҶОЛИБ ҶОИБОВ

ТАЪРИХИ ДИНҶО
ВАСОИТИ ТАЪЛИМӢ БАРОИ
ДОНИШЧӢӢНИ ФАКУЛТЕТҶОИ
ГУМАНИТАРӢ

ДУШАНБЕ 2009

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ФАКУЛТЕТИ ТАЪРИХ
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ДУНӢИ ҚАДИМ ВА АСРҲОИ МИӢНА

ҒОЛИБ ҒОИБОВ

ТАЪРИХИ ДИНҲО

ВАСОИТИ ТАЪЛИМӢ БАРОИ ДОНИШЧӢӢНИ ФАКУЛТЕТҲОИ
ГУМАНИТАРӢ

МУҲАРРИРИ МАСЪУЛ: Н. И. Т. ДОТСЕНТ ШАРИФОВ
РАҲМОНАЛӢ, МУДИРИ КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ДУНӢИ
ҚАДИМ ВА АСРҲОИ МИӢНА

МУҚАРРИЗ: Д.И.Ф. КОМИЛОВ Р.

Душанбе-2009

Китобе, ки дар даст доред, дастури мухтасари дарсиест дар шинохти динҳо. Зарурати навиштани чунин як васоити таълимӣ аз он сабаб пеш омад, ки имрӯз дар китобхонаҳои ҳатто бо нуфузи ҷумҳурӣ китоберо дар таърихи динҳо ба забони тоҷикӣ дастрас намудан душвор аст. Чанд китобе, ки ба забони тоҷикӣ дар таърихи динҳо навишта шуда буданд, ҳоло ангуштшуморанд ва талаботи донишҷӯёнро қонеъ намегардонанд. Китобе, ки ба диққати шумо пешниҳод карда мешавад бо вучуди мухтасар будан таърихи пайдоиши динҳо, динҳои ибтидоӣ, динҳои миллию маҳалии қадим дар (Ҳинд, Чин, Эрон, Миср, дини яҳудӣ, дини синтоия) ва динҳои ҷаҳонӣ (буддоия, масеҳият, ислом)-ро дар бар гирифтааст. Китоб ба забони содда оммафаҳм навишта шуда, мафҳумҳои мушкил дар он шарҳ дода шудаанд.

Китоб барои устодон ва донишҷӯёни факултетҳои гуманитарии Донишгоҳи миллии навишта шудааст.

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ФАКУЛТЕТИ ТАЪРИХ
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ДУНӢИ ҚАДИМ
ВА АСРҲОИ МИӢНА

ҒОЛИБ ҒОИБОВ

ТАЪРИХИ ДИНҲО
ВАСОИТИ ТАЪЛИМӢ БАРОИ
ДОНИШҚУӢНИ ФАКУЛТЕТҲОИ
ГУМАНИТАРӢ

ДУШАНБЕ 2009

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ДУНӢИ ҚАДИМ ВА АСРҶОИ МИӢНА

ҶОЛИБ ҶОИБОВ

ТАЪРИХИ ДИНҶО

ВАСОИТИ ТАЪЛИМӢ БАРОИ ДОНИШЧӢӢНИ ҶАКУЛТЕТҶОИ
ГУМАНИТАРӢ

МУҶАРРИРИ МАСЪУЛ: Н. И. Т. ДОТСЕНТ ШАРИФОВ
РАҶМОНАЛӢ, МУДИРИ КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ДУНӢИ
ҚАДИМ ВА АСРҶОИ МИӢНА

МУҚАРРИЗ: Д.И.Ф. КОМИЛОВ Р.

Душанбе-2009

Пешгуфтор

Дин дар таърихи инсоният нақши калон бозида, имрӯз низ дар асри XXI, бо вучуди пешрафтҳои азими илмию техникӣ мавқеи он дар ҳаёти мардуми олам коста нагардидааст. Сабаби устувории ақидаҳои динӣ дар он аст, ки дин таърихи ниҳоят қадимӣ дошта, инсон аз ҳамон рӯзҳои аввалини пайдо шудан ҳамчун инсон худро шинохтанаш дин бо ӯ ҳамроҳ будааст. Дар тӯли асрҳо ақидаҳои динии одамон шакл гирифта, ба меъёрҳои муайяни рафтор, расму русум ва урфу одатҳо табдил меёфтанд. Ин ақида, маросимҳо ва урфу одатҳои динӣ бо мурури замон ба тамоми паҳлӯҳои ҳаёти инсон-чанбаҳои маишат, муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳатто сиёсату иқтисод низ роҳ меёбанд. Яъне дин дар тӯли тамоми таърихи дуру дарози мавҷудияти худ бо ҳамаи ҷиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии инсон аз психологияи ҷамъиятӣ сар карда то ба ҳаёти иқтисодию сиёсии он алоқаҳои ногусастанӣ дошт.

Яке аз ҷиҳатҳои муҳиму мусбӣи дин дар таърихи инсоният дар он зоҳир мегардад, ки инсон ҳангоми дучор шудан ба ягон бадбахтӣ ё фалокати сангин ба воситаи аҳкоми динӣ худро таскину тасалло медиҳад ва дар дин такаҷоҳӣ худро меёбад. Худи факти эътирофи идеяи вучуд доштани қувваҳои фавқуттабиии мададгор-Худо, пайғамбар, фариштаҳо, ки дар мушкилоти зиндагӣ ба инсонӣ солаҳ ёрӣ хоҳанд расонид, ба одам қувваю рӯҳи тоза ва ба ояндаи нек боварӣ мебахшид. Дар айни замон идеяи мавҷудияти қувваҳои фавқуттабиии мазкур дар дили одамони гунаҳкор тарсу ваҳмо чой медоданд ва онҳоро маҷбур месохтанд ба идеяҳои динӣ пайравӣ намоянд.

Дин аз як тараф гурӯҳҳою қабилаҳо ва халқу халқиятҳоро муттаҳид мекарда бошад, аз тарафи дигар таърихи инсоният ҷангҳои хунини зиёди динию мазҳабиро низ дар ёд дорад. Ғайр аз ин дар ҳолатҳои осоиштагӣ низ кушторҳои зиёди шахсонӣ алоҳида, ки ба бединию кофарӣ гунаҳкор доништа шуда буданд, чой доштанд.

Дин дар тӯли таърихи мавҷудияти худ бо адабиёту санъат, ахлоку ҳуқуқ ва илму дониш алоқаҳои ногусастанӣ доштааст.

Ҷанӯз ҳангоме ки инсон дар давраи палеолити боло дар ғорҳо зиндагӣ мекард, дар ғорҳою кӯҳҳо расмҳои мавҷудоти ҳаёливу динии худро дар қатори сахнаҳои ҳаёти воқеӣ (гавазнҳою шикорчиҳо) сабт мекард, ки он расмҳо то ба замони мо омада расидаанд. Мазмунҳои динӣ баъдтар ба рассомон илҳом мебахшиданд ва онҳо муҷассамаҳою расмҳои дорой санъати волоро меофариданд. Намунаҳои ин санъати волои динии (офаридаҳои Рафаэль Тициан, Микеланчело ва дигарон) замони Эҳё (Таҷаддуд) ба инсоният маълуманд.

Мазмунҳои динӣ нафақат илҳоми рассомону шоирону ҳайкалталошонро бедор мекард, балки таъсири онҳоро дар эҷодиёти мусиқишиносони бузурги ҷаҳон низ ҳис кардан мумкин аст. Чунончи, Бах-мусиқии калисоӣ ва Мотсарт «Реквием»-ро навиштаанд.

Дар кишварҳои исломии осӣёимӣёнагӣ мазмунҳои динӣ боиси пайдоиши ҳазорон асарҳои динию тасаввуфӣ гардиданд. Дар мусиқӣ бошад «наътхонӣ»-хондани сурудҳои динӣ бахшида ба ислому ҳаёти пайғамбари ислом расм гардид.

Нақши дин хусусан дар қорӣ кардану таҳкими ахлоқи ҳамида дар ҷомеа калон аст. Ва ин нақш масалан дар ислом то ба дараҷаест, ки баъзеҳо ҳатто динро «адабу ахлоқ» донистаанд. Ғайр аз ин бояд дар назар дошт, ки агар шахсе дар ахлоқ чизе гӯяд, қадри сухани ӯ ночиз аст ва аммо вақте аз қониби Худо ё пайғамбар гуфта шуда бошад, ҳукму қадри он баланд ва иҷрои он зарурӣ аст. Масъалаҳои ахлоқӣ дар ҷамъиятҳои инсонӣ аз замони қадимтарин пайдо шуда, бо мурури замон суфта ва қабул гардидаанд. Чунончи, яке аз намунаҳои низомҳои ахлоқии қадимаи общинаи ибтидоӣ «табу» (манъ намудани ин ё он амал) аз қониби сардорон ё ҳудоҳои қабилавӣ бар гардани аъзоёни қабила бор карда шуда буд.

Ҳамзамон бо ахлоқ дар ҷамъиятҳои халқҳои мухталиф масъалаҳои зарурии ҳуқуқӣ низ пайдо гардида, онҳо сипас ба воситаи аҳкоми динӣ қонунӣ гардонида мешуданд (масалан қонунҳои Ману дар Ҳинд). Ногуфта намонад, ки ҳуқуқи динӣ бештар ҳуқуқи манфиатҳои сарватмандон, яъне синфи ҳукмронро ҳимоя мекард. Бояд қайд кард, ки сарчашмаҳои ахлоқ ва ҳуқуқ дар аввал ҳаёти воқеии одамон буда, онҳо баъдтар ба воситаи аҳкоми динӣ қонунӣ гардонида мешуданд. Аммо набояд дар ҳама гуна аҳкоми ахлоқию ҳуқуқӣ муносибатҳои синфиро дид. Зеро ахлоқи ҳуқуқ муносибатҳои шахсӣ, оилавӣ, маишӣ ва ғайраро низ танзим менамоянд.

Дин бо илм низ алоқаҳое дорад. Албатта дар ҳаёти воқеӣ дин бо илм бо ҳам намесозанд. Хулосаҳои илмӣ илмҳои табиатшиносӣ, таърих, биология, физика, астрономия ва илмҳои дигар бо аҳкоми динӣ дар хусуси пайдоиши одаму олам ва мавҷудоти дигар бо ҳам рост намеоянд. Вале инчӯ дар зери мафҳуми алоқаи дин бо илм чизи дигар дар назар аст. Агар мо ба таърихи пайдоиши дину илм зеҳн монем мебинем, ки дар ибтидо дин ҳаёти инсонро аз ҳама ҷониб фаро гирифта, донишҳои илмӣ одамон дар сатҳи паст қарор доштанд. Вале маҳз дин ва китобҳои муқаддаси динӣ боиси пешрафти илмҳои гуногун гардиданд. Мо инро дар мисоли дини ҷавонтарини ҷаҳонӣ-ислом мушоҳида менамоем. Вақте ки ислом дар асри VII дар нимҷазираи Арабистон пайдо гардид, миқдори ниҳоят ками сокинон хатту савод доштанд. Ғайр аз ин хатти арабӣ дар он айём дар шакли кӯҳнаи ақибмонда боқӣ монда, нуқтаҳои болову поини ҳарфҳо вучуд надоштанд. Маҳз зарурати омӯзиши Қуръону аҳкоми исломӣ боиси инкишофи хатти арабӣ ва баланд рафтани сатҳи саводноқӣ дар кишварҳои исломӣ гашт. Чун мардум дар Хилофати араб ба хоҳири омӯхтани Қуръон хатту савод бароварданд, онҳо дар баробари Қуръон ба омӯзиши илмҳои мухталиф низ пардохтанд. Ана ҳамин тавр, дин ба тарзи ғайримустақим боиси пешрафти улум гардид.

Ҳамзамон, ноғуфта намонад, ки дар ибтидои пайдоиши худ дини ислом сабабгори муттаҳидии қабоиلى араб ва пайдоиши давлати нави арабҳо-Хилофат низ гардид. Ҳарчанд дин аз тарафи классикҳои марксизм-ленинизм на ҳамчун як ҳодисаи воқеӣ, балки чун инъикоси фантастикӣ ҳаёти реалии одамон доништа шудааст, новобаста ба ин бояд дар назар дошт, ки нақши дин дар таърихи инкишофи инсоният, ҳамчун яке аз шаклҳои қадимтарини идеология, яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ мебошад хеле муассиру муҳим ва мусбӣ арзёбӣ гардад. Зеро дин аз ҳуди ибтидо рӯҳи ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти ҳар як фарди ҷамъиятро фаро гирифта, доимо бо ӯ то дами маргаш ҳамроҳ буд.

Пас суоле пайдо мешавад, ки дин чист? Агар ба ин савол ҷавоби мушаххас доданӣ шавем, лозим меояд дар ин масъала як китоби алоҳидае бинависем. Зеро аз замонҳои то мелод то ба имрӯз мутафаккирони зиёди олам ба ин савол ҷавобҳои аҷибу гуногун додаанд. **Дин як падидаи иҷтимоӣ-маҷмӯи унсурҳои маросимӣ, асотирӣ, эътиқодӣ ва иҷтимоӣ мебошад.** Дар ин бора васеътар дар фасли оянда истода мегузарем. Дар ин ҷо фақат ҳамин нуқтаро қайд карданӣ ҳастем, ки ҳар як дин маҳз худро дини ягонаю ҳақ мешуморад. Аз таърих маълум аст, ки ҳанӯз Маздак дар асри VI намояндагони дини худро «тарафдорони дини ҳаққ» меномид. Дар дини масеҳӣ бошад ин дин ҳамчун «посуhi инсон ба нидои худовандӣ» ба қалам дода шудааст. Ислом бошад «дин» гуфта маҳз ҳуди исломро дар назар дорад, чунончи дар сӯраи 3 Оли Имрон ояти 19 Қуръони маҷид омадааст: «Инна-д-дина инда-л-Лоҳи-л-ислому» (Ҳар ойина дин дар назди Худо дини ислом аст).

Олимони диншинос динҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо намудаанд: шаклҳои ибтидоии дин, динҳои маҳаллию миллӣ, динҳои ҷаҳонӣ (буддоия, масеҳият, ислом). Ин се дини ахирро барои он ҷаҳонӣ меноманд, ки онҳо аз доираи як халқу давлат берун баромада дар байни халқу миллатҳо ва кишварҳои мухталиф паҳн гаштаанд.

Хонандаи мӯхтарам, донишчӯён ва устодон! Касе ба омӯхтани таърихи динҳо машғул аст, медонад, ки шумораи динҳо дар олам ниҳоят зиёд мебошад ва барои омӯхтани таърихи ҳамаи онҳо вақту кувваи зиёд сарф кардан лозим меояд. Азбаски миқдори соатҳои таълимии барои омӯзиши таърихи динҳо дар донишгоҳҳо ҷудо кардашуда маҳдуд аст, ба муаллифон лозим меояд асосан дар бораи динҳои ҷаҳонӣ ва баъзе динҳои давлатҳои бузурги қадима (Эрон, Ҳинду, Хитой, Миср) маълумот бидиҳанд ва аз тафсили бештар ва омӯзиши динҳои дигар даст бикашанд. Ва ғайр аз ин то имрӯз дастури таълимии маъруфе, ки таърихи динҳоро ба забони тоҷикӣ фаро гирифта бошад, дастрас нест ва чанд китобе, ки пештар ҷоп шуда буданд (Н. Ҳақимов, Қ. Ҳомидова. Мухтасари таърихи динҳо.- Душанбе, 2005; Ш. Абдуллозода. Асосҳои диншиносӣ.- Душанбе, 2000; Р. Комилов. Таърихи мухтасари адён.- Душанбе, 1995) ҳоло нодаркам банд. Аз ин рӯ дар назди худ мақсад гузоштем, то китобе-дастури таълимии мухтасаре дар таърихи динҳо ба забони тоҷикӣ барои донишчӯёни макотиби олии бинависем. Зеро чи тавре маълум гардид, ҳоло аксари донишчӯён аз забони русӣ бебаҳраанд.

Ин китоб чун китобҳои дар боло ёдшуда дар асоси асарҳои зерини маъруфи ба таърихи динҳо бахшида шуда навишта шудааст: С.А. Токарев. Религия в истории народов мира. Издание-третье, исправленное и дополненное.-М., Изд. политической литературы, 1976, 575 стр.; ҷопи дигараш соли 1985; И. А. Крывелёв. История религий. Т. I.-М., Изд. «Мысль», 1975, 416 сах.; т II, 1976, 420 сах. Рӯйхати васеи сарчашмаҳои адабиёти дигар барои омӯзиши таърихи ҳар як дин дар охири китоб оварда шудааст. Ногуфта намонад, ки асарҳои ёдшуда дар замони Шӯравии собиқ навишта шуда, бештар ҷанбаи атеистӣ доранд. Бо вучуди он муаллифони мазкур кӯшиш кардаанд то дар асарҳои ёдшудаи худ таърихи ҳар динро ҳаматарафа баён намоянд. Дар ин китоб пешгуфтор, боби «Исломи» ва хулоса асосан аз ҷониби муаллиф навишта шудаанд.

Дар охир ба ҳамаи онҳое, ки маслиҳатҳои худро дар беҳтар шудани мазмуну мундариҷаи китоб дарёғ надоштанд, хусусан ба мудири кафедра Шарифов Р.Я., ва кормандони кафедраи таърихи дунёи қадим ва асрҳои миёнаи ДМТ Муллоҷонов С.К., Асоев С.У. ва Бостанова Т.М. миннатдории худро баён менамоем.

Ва инчунин ба соҳибкор, ки масоифи таъбу нашри ин китобро дар дӯши худ гирифтанд, аз самими қалб ташаккур изҳор менамоем.

Қисми аввал. Пайдоиши дин ва шаклҳои ибтидоии он Дин ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ. Пайдоиш ва моҳияти дин

Дин яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ, яке аз намудҳои идеология мебошад. Идеология бошад дар ниҳояти қор инъикоси ҳастии моддии одамон ва таркиби иқтисодии ҷамъият мебошад. Ҳанӯз Ф. Энгелс дар «Анти Дюринг»-и худ дар хусуси моҳияти дин навишта буд:

«Ҳар гуна дин -ин пеш аз ҳама инъикоси фантастикӣ он қувваҳои беруна дар сарҳад одамон мебошад, ки дар ҳаёти ҳаррӯзаашон ба онҳо ҳукмронӣ мекунад ва он чунин инъикосест, ки дар он қувваҳои заминӣ шакли ғайризаминиро мегиранд. Дин шакли вайроншудаи шуур -инъикоси таҳрифшудаи ҳаёти воқеӣ мебошад.»¹

Маркс мегӯфт, ки дин таърих надорад.² Вале ин гуфтаро ба тарзи одӣ, яъне, ки ӯ таърихи динро инкор мекарда бошад, фаҳмидан лозим нест. Маъноии ин гуфтаи Марксро чунин фаҳмидан лозим аст, ки дин таърихи алоҳидаю мустақили худро надорад, зеро таърихи дин ин инъикоси таҳрифшудаи таърихи ҷамъияти инсонӣ мебошад.

Ҳарчанд, ки дин якҷоя бо муносибатҳои истеҳсолӣ, якҷоя бо ҳаёти воқеӣ тағйир меёбад, вале дар айни замон дар давоми тамоми муддати инкишофи худ тасаввуроту ақидаҳои асосии пештараи худро нигоҳ медорад. Яъне яке аз хусусиятҳои дин консервативӣ (муҳофизакор) будани он аст. Моҳияти дин дар замони ҷамъияти ибтидоӣ нисбат ба замони ҷамъияти синфӣ фарқ мекунад. Дин дар замони обшонаи ибтидоӣ ба сабаби маҳдуд будани муносибатҳои истеҳсолӣ маҳдуд буд. Ин маҳдудият дар динҳои қадима дар парастии табиат инъикос меёфт. Дар ҷамъияти синфӣ бошад дин воситаи дар тобеият нигоҳ доштани омма буда, қадом дине, ки набошад, ҳокимону зулми онҳоро ҳақ мебарорад.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. Т. 20. С. 328.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. Т. 3. С. 25.

Ҳам дар чамъияти ибтидоӣ ва ҳам дар чамъияти синфӣ шароитҳои умумие вучуд доштанд, ки боварио ба олами фавқуттабӣ зиёд мекарданд. Сабаби ин пеш аз ҳама дар заифии инсон аст, заифии инсон дар мубориза ба муқобили қувваҳои табиат дар сохти чамъияти ибтидоӣ ва заифии инсон дар муқобили истисморгарон дар чамъияти синфӣ. Маҳз ана ҳамин ҳолати заифии инсонҳои аввалиро дар муқобили қувваҳои табиат лекин сабаби пайдоиши эътиқодоти динӣ доништа буд. Зеро инсонҳои аввалӣ «дар зери фишори саҳти мушкilotи зиндагӣ ва мубориза бо табиат» қарор доштанд³. Инсонҳои аввалӣ дар ҳақиқат дар назди қувваҳои табиат бечора буданд. Зеро шуури онҳо дар ибтидо он қадар таракқикарда набуд ва ҳаводиси гуногуни табиатро наметавонишанд дуруст шарҳ бидиҳанд. Офтобу моҳ, шабу рӯз, барфу борон, раъду барқ, сӯхторҳо, бемориҳою марг дар назари инсонҳо ҳаводисе буданд асроромез, ҳаводисе буданд, ки тафсиру шарҳу эзоҳи дуруст металабиданд. Азбаски сабабҳои пайдоиши ҳақиқии он ҳаводиси табииро наметавонишанд, онҳоро ба тарзи ҳаёлбофию афсонавӣ шарҳ медоданд. Баъдтар ин ҳаёлбофиҳо ва тасаввуроти фантастиқии худро чамъбаст карда ба низом медароварданд, ки онҳо оҳиста-оҳиста аввал ба урфу одат ва сипас ба эътиқоду дин табдил меёфтанд. Чун инсони аввалӣ ба он тасаввуроту ҳаёлбофиҳои худ бовар карда онҳоро воқеияту ҳақиқат шумурд, кӯшиш ба харҷ дод то бо он воқеият муносибат барқарор намуда аз он барои худ манфиате ҳосил намояд. Ба хоҳири дили он воқеиятро ба даст овардан, инсон барои он намоз мегузорид, тоату ибодат ва қурбониҳо мекард. Ана ҳамин тавр эътиқодоти инсон ба қувваҳои фавқуттабӣ бо мурури замон мустаҳкам мегардиданд ва ана ҳамин хел аз рӯи зарурияти таърихӣ дин пайдо гардид. Азбаски ақли инсон бисёр борикбину ҳассосу мутаҳаррик аст, ӯ ҳар дафъа ба он ҳаёлбофиҳои динии худ чизи наве илова мекард ва бо ҳамин маросимҳои динии худро мураккабтар мегардонид.

³ Лекин В.И. Полное собрание сочинений. Т. V.-С. 103.

Эътиқодоти нахустини динӣ. Аз рӯи бозёфтҳои бостоншиносон ба ҷамъияти инсонҳои неандерталӣ (150-100 ҳазор сол пеш аз ин) марбут мебошанд. Неандерталҳо инсонҳое буданд, ки мурдаҳои худро ба тарзи махсус мегурониданд. Онҳо ҷасади мурдаро чоркат карда, ба паҳлӯи чап дар гӯр меҳобониданд, аммо сарашро ба ҷониби шарқ ё ғарб мегардониданд. Аз ғори Шанидор дар Фаластин ҷасади неандерталеро пайдо намуданд, ки ҷасадаш чоркат карда шуда дар атрофаш гул гузошта шуда буд. Аммо дар атрофии ҷасади навраси неандерталӣ, ки аз ғори Тешиктоши кӯҳҳои бойсун ёфт гардид, шохҳои бузи кӯҳи ва устухони шонаи хирс гузошта шуда буд. Дар Дюсселдорфи Олмон аз назди ҷасади неандерталӣ калтак ва олоти сангин ёфт гардиданд. Аз назди ҷасадҳои занони неандерталӣ бошад бостоншинос асбобҳои зебу зинат дарёфт намуданд.

Ҳамаи ончи ки дар боло оварда шуд, аз он дарк медиҳад, ки дар он замонҳои дуртарин 150-100 ҳазор сол пеш аз ин дар ҷамъияти неандерталӣ эътиқодоти нахустини динӣ пайдо шуда будаанд.

Аз давраи палеолити боло 40-18 ҳазор сол пеш аз ин маваде боқӣ мондааст, ки онҳо аз вучуд доштани баъзе тасаввуротҳои динию урфу одатҳо дарак медиҳанд. Пайдоиши тасаввуротҳои мазкур далели он аст, ки дар ин замон шуури инсон қадре тараққӣ карда буд. Ин давра давраест, ки дар он одамизод дар ҳамин шаклу сурати имрӯзааш пайдо гардид. Инсон воситаҳои олоти меҳнати худро сайқал дод, кордҳои белчаҳои тез карда шуда, тирҳои аз устухон сохташуда барои шикор, найза ва ғайраҳо сохт. Бостоншиносон аз давраи мазкур қабрҳое пайдо намудаанд, ки дар онҳо ҳамроҳи ҷасадҳо асбобҳои рӯзгор, асбобҳои зебу зинат ва ғайра гуронида шуда буданд. Ин бозёфтҳо аз он дарак медиҳанд, ки алақай дар он замонҳои дур тасаввуроту баъзе эътиқодоти динӣ дар ҷамъияти одамони палеолити боло вучуд доштааст. Ғайр аз ин, бостоншиносон дар мавзӯҳои гуногун ва бо миқдори зиёд дар ғорҳои кӯҳҳо намунаҳои санъати

тасвирӣ, расмҳои ҳайвоноту одамон ва ҳатто ҳайкалчаҳои ба замони охири давраи палеолити боло мансуб бударо пайдо намудаанд, ки як қисми он расмҳои ҳайкалчаҳо бешубҳа ба тасаввуроти динии одамони он замон алоқаманд мебошанд.

Дар давраи неолит (асри санг) 7-5 ҳазор сол пеш аз ин, тасаввуроту эътиқодоти динӣ мустаҳкамтар мегарданд. Аз қабрҳои одамони давраи санг ҳатман асбобҳои рӯзгор косою кӯза, силоҳ ёфт мегардиданд ва ин шаҳодати он аст, ки одамон ба ҳаёти баъд аз марг боварӣ доштаанд, ин боварӣ бошад аллакай дин аст.

Дар давраи асри маъдан (биринҷу оҳан) бошад, ақидаҳои динӣ инкишоф меёбанд ва мураккабтар мегарданд, чунончи дар қабрҳои шоҳону ашрофон якҷоя бо мурда асбобҳои тиллоию қимат, аспҳои одамони кушташуда ёфт мешуданд. Аспҳо ва одамонро барои он мекуштанд, ки онҳо мебоист шахси мурдаро ба олами дигар бурда мерасониданд. Дар болои қабрҳои ашрофону подшоҳон қӯрғонҳо месохтанд. Қабрҳои одамони қатории қабिला хоксоронатар буданд. Дар ин давра як одати дигар васеъ паҳн мегардад, ки ин ҳам бошад, сӯзонидани часади мурда мебошад. Гумон меравад, сабаби ин дар боз ҳам мураккабтар шудани ақоиди динии мардум дар хусуси ҳаёти ондунёгии мурдаҳо мебошад.

Пайдоиши эътиқодоти аввалин оиди парастии офтоб низ ба ҳамин давраи инкишофи инсоният мансуб аст. Маводи зиёде аз асри биринҷ пайдо гардидаанд, ки дар онҳо офтоб дар шакли доира ё чархе бо нурҳо ва бидуни нур акс ёфтаанд. Фойтуни биринҷие бо аспҳои акси офтоб, ки мансуб ба асри биринҷӣ аст, ёфт гардидааст. Пайдо шудани эътиқодоти нисбат ба офтоб ин аз як тараф ба қоиладардан ба аҳамияту нақши бузурги он дар ҳаёт ва истехсоли маҳсулот бошад, аз тарафи дигар-ашрофони қабिलाҳо ба хоҳири нақши бузурги офтоб асли баромади худро ба он пайваст менамуданд.

Шаклҳои ибтидоии дин

Яке аз шаклҳои ибтидоии дин ин «тотемизм» мебошад. Истилоҳи «тотем» аз забони ҳиндҳои Амрикои Шимолӣ «О-тотем», яъне «авлоди ӯ» гирифта шудааст. Тотемизм ин эътиқод дар хусуси мавҷуд будани алоқаи ғайритабӣ дар байни гурӯҳи одамон (қабила) бо ҳайвонот (аксаран), растаниҳо (камтар) ва ашёҳои дигар (тамоман кам) мебошад. Австралия мамлакати «тотемизм» номида мешавад, зеро дар он мардуми маҳаллӣ -ҳар қабилаи он тотеми худро дорад. Он метавонад кенгуру, суғур, кӯршапарак ва ғайра бошад. Аксари қабилаҳои Австралия хӯрдани гӯшти тотеми худро табу эълон медоранд. Яъне тотеми худро агар он масалан кенгуру бошад, ин қабила набояд хӯрад, ин табу, яъне манъ аст. Аммо қабилаи дигар, ки тотеми он масалан суғур аст, метавонад гӯшти кенгуруро истеъмол намояд. Олимони боз дар ҳамон Австралия қабилаҳоеро пайдо кардаанд, ки онҳо баръакс гӯшти тотеми худро истеъмол менамуданд.

Сабаби пайдоиши тотемизм дар тафаккури на он қадар инкишофёфтаи инсонҳои аввалӣ пинҳон аст. Онҳо дар хусуси асли баромади худ андеша намуда содалавҳона тахмин мекарданд, ки асли баромади онҳо аз ин ё он ҳайвон ё растани муҳити атрофшон мебошад. Ба ақидаи онҳо инсон метавонад ба ин ё он ҳайвон табдил ёбад ва баръакс.

Дар шинохти динҳои ибтидоӣ боз мафҳуми «анимизм» (аз забони латинӣ «анима»-ҷон, рӯҳ) вучуд дорад. Яъне боварӣ ба он, ки баъди мурдани инсон ҷисмаш мемурад, аммо ҷону рӯҳи ӯ зинда мемонад. Чи тавре пештар дидем, ақидаю эътиқодоти инсонҳои аввалӣ асосан анимистӣ будаанд, яъне онҳо боварӣ доштанд, ки рӯҳу ҷони инсон баъди маргаш дар он дунё чи тавре дар ин дунё ҳаёт ба сар мебард, зиндагӣ хоҳад кард. Аз ин рӯ, дар қабр, агар масалан мурда шикорчӣ бошад, тирӯ корду камонро ҳамроҳаш мегӯрониданд, то дар он дунё ӯ ба воситаи асбобҳои мазкур шикор карда рӯз гузаронад. Одамон

боварӣ доштанд, ки арвоҳи хешовандонашон аз он дунё истода онҳоро дар ин дунё дастгирӣ хоҳанд кард.

Аз ҷумлаи динҳои ибтидоӣ сеҳру ҷоду ва шаманизмро ёд кардан мумкин аст. Масалан дар қабилаҳои имрӯзаи австралиягӣ шумораи табибони моҳири маҳаллӣ хеле зиёданд. Онҳо аъзоёни қабиларо бо алафҳои табиӣ, масҳ (массаж), хунгирӣ, компресс табобат менамоянд. Онҳо захму яра ва устухонҳои шикастаро низ метавонанд табобат намоянд. Вале беморӣҳое ҳастанд, ки табибони мазкур аз табобати онҳо очизанд. Дар ин ҳолатҳо беморҳо маҷбур мешаванд ба ҷодугарҳо ва шаманҳо муроҷиат намоянд. Ҷодугарҳо ва шаманҳо дар табобат аз роҳҳои хилаҳои гуногун истифода мекунанд. Масалан макида баровардани санг аз ҷисми бемор, ё ки беморро гипноз карда табобат намудан. Шаманҳо гӯё дорои қобилияти фавқулода буданд. Онҳо чинҳои зарарнокро гӯё аз ҷисми бемор мекунанд. Шаманҳо аксаран беморӣҳои рӯҳӣ дошта, хангоми рондани арвоҳу чинҳо аз ҷисми бемор худашонро ба дараҷаи вачд (экстаз) мерасониданд. Онҳо дар ин ҳолат ҳаргуна суҳанҳо гуфтан мегирифтанд ва беморонро афсун мекарданд. Баъзан онҳо ба ҳилагарӣ низ даст мезаданд. Масалан дар халтаҷаи пӯстие хун гирифта онро дар шиками худ мекунанд ва хангоми сеанс бо корд хез зада-хез зада ба шиками худ ба он халтаҷа мекунанд ва аз он хун ҷорӣ шуда, вазъияти бемор дигаргун мекунанд.

Яке аз намудҳои дигари динҳои аввалини инсоният ин «фетишизм» (бутпарастӣ) буд. Истилоҳи «фетиш» аз забони португалӣ аз «фетика», яъне «предмет», «ашё» гирифта шудааст. Гумон меравад, ақидаи И.А. Кривелёв дар хусуси он ки фетишизм яке аз шаклҳои аввалини эътиқодоти динии одамон будааст, ҳақиқате дорад. Инсонҳои аввалӣ фетиш (бут)-ро аз ашёҳои атрофи худ интихоб карда мегирифтанд. Масалан силоҳе (найза ё корд), ки ба воситаи он шикорчӣ чанд сайдеро ба осонӣ шикор карда буд, метавонист ҳамчун фетиш интихоб гардад. Ё масалан гирем ғореро, ки инсон аз ҳучуми ҳайвони дарранда

боре ба он паноҳ бурда, чони худро аз марг халос намуда буд. Он инсонҳо чунин силоҳ ва чунин ғорро дорой хосиятҳои фавқуттабӣ ҳисобида, онҳоро фетиши худ қарор медоданд. Инсонҳои аввалӣ ягон санги аҷоиб, пораи чӯби шакли махсус дошта, устухони ягон ҳайвон, панҷаи даст ё пой хушкшудаи ҳайвонро ёфта, онро фетиши худ қарор медоданд. Дар назари инсон он чизи ёфтааш гӯё хосияти ғайритабӣ дошт. Баъдтар инсон аз сангу чӯбу биринчиву сафолу оҳан барои худаш дар шаклҳои гуногун фетиш месохт, онҳоро дорой хосиятҳои фавқуттабӣ мешуморид ва ба онҳо ибодату сачда мекард.

Қисми дуюм. Дин дар сарзамини Ҳинд

1. Оинҳои ведӣ ва браҳманӣ.

Таърихи динҳо дар Ҳинд ба се давра чудо мешавад: давраи ведӣ, давраи браҳманӣ давраи ҳиндуизм.

Давраи аввалро ведӣ ба он хотир меноманд, ки маҷмӯаҳои матнҳои қадимаи аз кишвари мазкур ёфташуда «веда» ном доштанд (веда, яъне дониш). Матнҳои ведаҳо ба забонҳои аврупоӣ тарҷума карда шудаанд. Ведаҳо ин маҷмӯаҳои матнҳои мебошанд, ки дар замонҳои гуногун пайдо шудаанд. Ведаҳо ба чор маҷмӯаи асосӣ-самхитҳо тақсим мешаванд. Маҷмӯаи аз ҳама қадим дар байни онҳо «Ригведа» мебошад, ки он китоби гимнҳост. Ба ин маҷмӯа китоби «Самаведа» марбут аст. Он дорои матнҳои намоз ва урфу одатҳо мебошад. Баъди он маҷмӯаи «Яҷурведа», китоби ибодатҳо ва сипас маҷмӯаи аз ҳама дер «Атҳарваведа» меояд, ки ин ахир дорои сурудҳои дуоҳои соҳирӣ мебошад.

Ин маҷмӯаҳо ҳақман хеле калон буда, як Ригведа дорои 1028 гимн мебошад. Дар давоми асрҳои зиёд онҳо даҳонакӣ аз як кас ба каси дигар гузашта, хеле баъд дар замонҳои дер ба рӯи қоғаз оварда шудаанд. Аз ҳамин рӯ, муайян кардани таърихи пайдоиши онҳо кори хеле душвор аст. Новобаста ба ин, матнҳои Ригведа аз текстҳои замонҳои дер хеле фарқ мекунанд. Маҳз онҳо манзараҳои саҳифаҳои равшану воқеии динҳои аввалаи ҳиндуориёихоро ба мо нишон медиҳанд.

Дар ибтидо қабилаҳои ориёе, ки аз пуштакӯҳҳои Эрон ба Ҳинд ҳучум оварданд, дар вазъи нимкӯчигӣ қарор доштанд ва аз соҳти обшинаи ибтидоӣ ба соҳти ҷамъияти синфӣ мегузаштанд. Ин қабилаҳо бо мардуми маҳаллии Ҳинд аз ҷиҳати маданӣ умумияте надоштанд. Онҳо ҳавзаи дарёи Ҳинд ва баъдтар ҳавзаи дарёи Ганга ва сипас Шимолу Ғарб ва Шарқи Ҳиндустонро низ ишғол намуданд. Ин давраи гузариш дар Ригведа ва ведаҳои дигар инъикос гардидааст.

2. Худоҳои давраи ведӣ

Дар дини ориёӣҳои Ҳинди он замон политеизм (бисёрхудоӣ) вучуд дошт. Ақидае вучуд дорад, ки адади он худоҳо 33-то мебошад, вале дар як ҷои ведаҳо гуфта мешавад, ки 3399-то худо вучуд дорад. Маълум нест, ки кадоме аз ин худоҳо худои асосӣ ба ҳисоб мерафт. Ва инчунин маълум нест, ки кадоме аз он худоҳо қадимтарин буд. Вале аз рӯи баъзе нишонаҳою аломатҳои худои Индра, ки дар ведаҳо омадаанд, чунин ҳисобидан мумкин аст, ки ӯ худои аз ҳама қадимтарини ҳиндуҳо будааст. Дар ведаҳо ӯ худои аз ҳама маъруфттарини ҳиндуҳост. Ба Индра дар ведаҳо то 250 гимн бахшида шуда, дар гимнҳои дигар низ ӯ зуд-зуд ёд гаштааст. Индра аз як тараф худои чанговар бошад, аз тарафи дигар он худои раъду барқ низ буд. Баъзеҳо чунин ақида доранд, ки Индра дар ибтидо худои қабилаҳои ориёӣ ё худои яке аз қабилаҳои-тритсу, худои чанговар буда, худои раъду барқ шудани он баъдтар ҷой дошт. Дар Ригведа кудрати Индра ин тавр тавсиф гардидааст: «дар як рӯз Индра ҳамаи ҳафт қалъаҳои онҳо (душманон)-ро ба воситаи зӯрии худ хароб сохт». Дар матнҳои дигар бошад Индра ҳамчун худои раъд, худои осмон, соҳиби офтобу рӯшноӣ тасвиф ёфтааст. Қиссаи асотирие низ оиди ҷанги Индра бо аждаҳои бузурги ҷаҳонӣ Вритра, ки таҷассуми абрҳои барқдор аст ва аз ин аждаҳо худоҳои дигар дар ҳарос буданд, дар ведаҳо оварда шудааст. Индра бо ӯ ҷангида, ғалаба ба даст меоварад.

Худои дигар дар матнҳо Варуна мебошад. Варуна-худои осмони шабона ва обҳои ҳавою заминӣ шуморида мешуд. Чунончи дар матнҳо омадааст: «Варуна аз бушқак, ки поёнаш сӯроҳ аст, ба ҳарду ҷаҳон ва фазо он чиро, ки дар бушқак буд, рехт. Подшоҳи тамоми ҷаҳон бо ҳамин чи тавре, ки борон кишти гандумро об медиҳад, заминро обод менамояд. ӯ хоку заминро осмонро шодоб месозад. Ҳангоме ки Варуна меҳаҳад ӯро бидӯшанд, кӯҳҳо бо абрҳои сиёҳ фаро гирифта мешаванд ва мардҳои беқарор лачомҳои аспҳои худро сар медиҳанд».

Фақат дар баъзе матнҳои алоҳида Варуна ҳамчун худои асосӣ ситоиш карда мешавад. Осмони рӯзона худои дигаре бо номи Дяус дорад, ки лақаби фахрии он «Питар», яъне «Падар» мебошад.

Як гурӯҳ худоҳои дигар ҳамчун таҷассумгари офтоб мебошанд. Аз ҳама одии онҳо «Суря» мебошад, ки маънояш «Офтоб» мебошад. Дигараш Савитри (Савитар), яъне «барқароркунанда», «зиндакунанда» мебошад. Дигараш Пушан - худои гармии офтоб, муҳофизи ҳайвонот ва ҳомии одамон ба ҳисоб меравад. Ба ин гурӯҳ Митраро низ даровардан лозим аст, ҳарчанд ки дар ведаҳо нақши он на он қадар муайян аст ва он бо Варуна якҷоя зикр мегардад. Митра дӯст ва муҳофизи одамон ба ҳисоб мерафт. Ба ин гурӯҳ инчунин Вишнуро, ки дар ведаҳо нақши хоксоронае дорад, дохил кардан лозим аст. Вишну баъдтар ба фигураи муҳимтарини дини Ҳиндуён табдил меёбад.

Баъзе худоҳои дигари ведӣ ҳамчун миёнарав байни одамону худоҳои осмон мебошанд. Масалан худои оташ Агни. Ба он то 200 гимн бахшида шудааст. Дар гимнҳо ба ӯ ҳамчун ба оташи барои қурбонӣ истифода мешудагӣ мурочиат шудааст. Чунончи: «Туро, ки дар ҳар дарахт пинҳон будӣ, эй Агни, ангирасҳо (донишмандони қадимӣ) дарёфтанд. Ту дар натиҷаи соиш ҳамчун қувваи бузург тавлид меёбӣ».

Миёнарав будани оташ дар байни одамону худоҳо дар он зоҳир мегардад, ки оташ ҳангоми сӯзонидани қурбониҳо онҳоро ба осмон ба назди худоҳо мебаррад. Чунончи: «Эй Агни, фақат он қурбонӣ ва он маросим ки ту онҳоро аз ҳама атроф фаро мегирӣ, ба назди худоҳо мераванд».

Асурҳо ва девҳо, қурбонӣ ва назру ниёз. **Ҳамаи худоҳои ведӣ ба ду гурӯҳи бо ҳам муқобил чудо мешаванд: асурҳо ва девҳо.** Ба гурӯҳи асурҳо Дяус, Варуна, Митра, Савитар, Адити (Худои Замин-Модар), вале худоҳои дигар ба гурӯҳи девҳо дохил буданд. Баъдтар

асурҳо худоҳои бад ва девҳо худоҳои нек шуданд. Баъдтар рақшасҳо (арвоҳҳои бад) пайдо шуданд, ки Индра ва худоҳои неки дигар бо онҳо мубориза мебуданд.

Ҷои асосиро дар маросимҳои ведӣ тақдими қурбонӣ назру ниёз ишғол мекард. Бештар қурбонии беҳунрезӣ тақдим мегардид, ба монанди сома (нӯшокии ба пиво ё шароб монанд), шири гов, равған, асал, нон. Ва тақдими ин назрҳо ҳамчун хӯрок додан ба худоҳо тасаввур мегардиданд. Назрдиханда мегуфт: «ана равған, кучост тӯҳфаи ту?»

Ҳамин тавр, дини давраи ведӣ дини сода буда, нуқтаи марказии ин дин қурбонӣ назр пешниҳод кардан мебошад. Дар он вучуд доштани ягон ибодатхонае зикр нагардидааст. Ин дини сода инъикоси гузариши қабилаҳои ориёӣ аз соҳти қабилавии ҷамъиятӣ ба соҳти нави дигар буд.

3. ДАВРАИ БРАҲМАНӢ

Тақрибан дар ҳазорсолаи якуми то солшумории мо дар ҳаёти ҷамъиятии Ҳиндустон тағйиротҳои ҷиддӣ рух доданд. Ориёӣҳо ҳавзаҳои дарёҳои Ҳинд ва Гангаро тобеи худ гардониданд дар онҳо як қатор давлатҳои ғуломдорӣ ташкил намуданд. Дар ин маконҳо таъсири аҳолии то ориёӣҳо вучуд дошта (дравидҳо ва мунда) хеле калон буд. Дар миёнаҳои ҳазорсолаи якум давлате дар маҷрои поёнии дарёи Ганга бо номи Магадха пайдо гардид, ки он ба маркази муттаҳидсозии тамоми шимоли Ҳиндустон табдил ёфт.

Дар ҳамин давра асосҳои соҳти каставӣ дар Ҳиндустон гузошта шуданд, ки он соҳт то ба имрӯз омада расидааст. Дар замонҳои қадим чор типи кастаҳо (аз санскрит «варна», яъне ранг) вучуд доштанд. Он кастаҳоро имрӯз низ варна, вале барои фарқ гузоштани қадимаю имрӯза, кастаҳои ҳозираро «ҷатӣ» меноманд. Он чаҳор каста **инҳоянд: браҳман, кшатрий, вайша, шудра.**

Дар Магадха брахманҳо ҳамчун кастаи махсуси рӯхонӣ, ки донандаҳои ведаҳо буданд ва қурбониҳоро ба иҷро мерасониданд, мавқеи роҳбарикунандаро ишғол намуданд. Брахманҳо ҳамаи он чи ки мансуб ба дин буд, дар дасти худ чамъ оварда, дар чамъият соҳиби обрӯ ва нуфузи хос гаштанд.

Дар баробари брахманҳо кастаи дигар-кастаи чанговарон-кшатрийҳо низ мавқеи ҳукмрониро ба даст гирифт. Подшоҳону ашрофон аз ҳамин каста буданд. Кастаи сеюм вайшҳо аз деҳқонону чорводорону тоҷирон, ки табақои сокинони озоди кишварро дар бар мегирифт, иборат буд. Онҳо асосан аз қабилаҳои ориёӣ-фотехони кишвар иборат буданд. Ин се каста-начибу ориёӣ доништа шуда, онҳоро ду бор зодашуда низ меноманд. Кастаи чоруми беҳуқуқ ин кастаи ғуломон, бозмондагони мардуми маҳаллии Ҳиндустон-шудраҳо (хидматгори) буд.

4. Қонунҳои Ману

Ин низоми каставӣ дар Ҳинд ба воситаи қонунҳои Ману қонунӣ гардонида шуда буд. Ин маҷмӯаи қонунҳо тақрибан дар асри V то мелод пайдо гардида, баъдтар сабт гардидааст. Дар он, қонун ба воситаи таълимоти динӣ муқаддас гардонида шудааст.

Тибқи қонунҳои Ману кастаи ҳоким кастаи брахманҳо мебошад. Дар он чунин омадааст: «Брахма ба хотири ҳифзи ҳазинаи дхарма (қонуни муқаддас) тавлид ёфта, дар рӯи замин мавқеи аз ҳама олиро ҳамчун хӯчаини ҳамаи мавҷудот ишғол менамояд. Ҳамаи он чизе, ки дар дунё вучуд дорад, ҳамаи он моли шахсии брахман мебошад. Ба хотири он, ки ӯ брахман зода шудааст, ӯ ба ҳамаи инҳо ҳуқуқ дорад. Ҳамаи одамони дигар ба сабаби меҳрубонии брахман вучуд доранд».

Вазифаи асосӣ ва фаҳрии брахман омӯхтан ва омӯзонидани ведаҳо мебошад. Брахмане, ки ведахоро намедонад, ба хиссии безурёт монанд карда шудааст.

Аз рӯи қонунҳои Ману, ҳаёти брахман ба чор давра тақсим мешавад: брахмани ҷавон ведахоро таҳти роҳбарии муаллим меомӯзад; зан гирифта, хоҷагияшро ташкил ва кӯдаконашро тарбия менамояд; давраи сеюми ҳаёти брахман ҳамчун дарвеш дар ҷангал бояд гузарад. Дар давраи чоруми ҳаёти худ брахман мебояд аз ҳама дороию сарваташ даст кашида, ба гадоӣ рӯз гузаронад.

Тибқи қонунҳои Ману низоми каставиро гӯё худӣ худӣ чорӣ кардааст. Аҳли се варна ҳатман маросими динии «упанаяна»-ба дин таҳвил карданро мегузарониданд. Ин маросимро брахманҳо дар 7-солагӣ, кшатрийҳо дар 10-солагӣ, вайшҳо дар 11-солагӣ гузаронида, ба ҳар кадоми онҳо ресмонҳои муқаддас дода мешуданд, ки онҳоро аз болои китфи чап гузаронида, дар зери дасти рост мебастанд. Ин ресмонҳо тамоми умр бояд боқӣ мемонданд. Ин амалияро «таваллуди дуюм» меномиданд, яъне инсон дар он рӯз гӯё бори дуввум таваллуд меёфт. Шудраҳо-бегона ҳисобида шуда ин маросим барои онҳо гузаронида намешуд.

Дар хусуси вазифаҳои подшоҳ гуфта мешуд: «Подшоҳ сахар аз хоб хеста, бигзор бар брахманҳои доно эҳтиром гузорад, зеро онҳо чи тавр идора кардани (давлатро) медонанд ва подшоҳ мутобиқи маслиҳати онҳо бояд амал намояд. Бигзор ӯ брахманҳои солхӯрда, тоза ва донандагони ведахоро эҳтиром намояд. Далерӣ дар ҷангҳо, хифзи мардум, эҳтиром гузоштан бар брахманҳо барои кшатрийҳо воситаи беҳтарини расидан ба хушбахтию саодат мебошад. Бонӣ кардани ҳайвонот, додани садақаю назру ниёз, омӯхтани ведахо, машғул шудан ба тичорату судхӯрӣ ва коркарди замин-вазифаи вайшҳост».

Дар ин давра ҷои аввалро худӣ нав Брама ё Брахма, ки сохти каставӣ гӯё аз он сар задааст, ишғол намуд. Ӯ вазифаҳои ҳар як кастаро дар алоҳидагӣ нишон дод. Ӯ барои шудраҳо як вазифа-ботавозӯъ ба ҳамаи он се варна хизмат карданро муайян намуд.

Бо пайдо шудани худои нав-Брахма, худоҳои дигари дар ведаҳо омада аҳамияти худро гум мекунанд. Аз он худоҳо Вишну ва Шива, ки акнун онҳо вазифаҳои нав доштанд, аҳамияте пайдо мекунанд. Ин худоҳо чуфти занонаи худро пайдо менамоянд. Вишну чуфти худ худозан Лакшми, Шива – худозан Парватӣ, ки онро боз-Дурга ва Кали низ меноманд, пайдо карданд.

Акнун қурбонию назру ниёзро фақат сарватмандон меоварданд. Мардуми одӣ ин имкониятро надоштанд. Аз худоҳои қадима фақат Индра аҳамияти худро нигоҳ дошта, ба худои кшатрийҳо табдил ёфт.

Дар ҳамин давра яке аз идеяҳои муҳимтарини дини ҳиндуҳо, ки баъдҳо яке аз нуқтаҳои асосии дини ҳиндуиро ташкил дод, *идеяи таносух*, яъне аз як ҷисм ба ҷисми дигар гузаштани рӯҳ пайдо гардид. Гумон меравад, ки браҳманҳо ин идеяро аз динҳои мардуми маҳаллӣ-дравидҳою мунда қабул карда бошанд. Дар қонунҳои Ману идеяи таносуи рӯҳ фақат дар боби охири 12-ум зикр гардидаасту халос.

Тибқи тасаввуроти браҳманҳо пас аз марг рӯҳи инсон намерад ва ба ягон ҷисми дигари моддӣ мебарояд. Ба қадом ҷисм даромадани ҷон аз рафторҳои гузаштаи он одам ва риоя кардани қоидаҳои каставӣ вобаста аст. Агар шудраҳо қонунҳои каставиро нағз риоя намуда, ботавозӯъ ба кастаҳои дигар хидмат карда бошанд, рӯҳи онҳо имконияти баъди марг ба ҷисми одамони кастаҳои болоӣ дохил шуданро доранд. Вале касе, ки қонунҳои каставиро риоя намекунад, он метавонад ба ҳайвон табдил гардад.

Дар замони браҳманҳо адабиёти зиёди динию фалсафӣ навишта мешавад. Ин адабиёт дар таърих номи «Упанишад»-ро гирифт. Он иборат тақрибан аз 250 китоб буд.

Дар кастаи кшатрийҳо, ки бо браҳманҳо рақобат доштанд, таълимотҳои материалистӣ зиёд ба назар мерасиданд. Масалан, низоми «чарвака» тасдиқ мекард, ки олам аз чор унсур (об, бод, хок,

оташ) иборат аст. Низоми дигар-«локаята» бошад, умуман вучуди худоҳоро инкор мекард.

Яке аз системаҳои фалсафӣ, ки дар оянда ҳамчун дини хиндӣ инкишоф ёфт, йога буд. Йога таълимоти сӯфиёна буда, мақсадаш бо истифода аз машқҳои гуногун тарбияву худтакмилдиҳии ҳисму рӯҳ мебошад. Дар ин таълимот низомҳои махсуси нафаскашӣ ва қоидаҳои дигар ба хоҳири ҳифзи тозагии бадан ва худтакмилдиҳии рӯҳ истифода мегардиданд.

5. Чайнизм (ва буддизм)

Инкишофи ҷараёнҳои, ки дар Ҳинд бо якдигар мубориза мебуданд, ин аз як тараф инъикоси афзуда истодани зиддиятҳо дар дохили синфи ҳукмрон бошад, аз тарафи дигар, баъзеи он ҷараёнҳо дар байни оммаи мардум ҳамовозӣ пайдо карда, эътирози бешууронаи мардумро бар зидди зулми сохти каставӣ инъикос мекарданд.

Аз ҷумлаи чунин ҷараёнҳо чайнизм ва буддизмро, ки қариб дар як вақт дар асрҳои VI-V то мелод пайдо шуда буданд, ном бурдан мумкин аст. Ин ду таълимот бо якдигар наздик буда, яке бар дигарӣ таъсир гузоштааст. Ҳардуи ин ҷараёнҳо сохти каставиро қабул надоштанд ва роҳи ҳалосии инсонро аз машаққат ба кӯшишҳои худи фард вобаста медонистанд. Ҳарду ҷараён карма, яъне тақдир ва таносуи рӯҳро маъқул дониста, дар ҷои аввал таълимоти ахлоқиро оид ба гузаронидани ҳаёти тақводоронаю зоҳидона мегузоштанд. Аммо тақдири ин ду ҷараён ҳархела буд.

Чайнизм, ки асосгузори он Вардхамана Маҳавира (599-527) ё ки Чинна (аз кшатрийҳо)-буд, **чунин таълим меод, ки олами моддӣ чизи бад аст ва инсон бояд ба он бикӯшад, ки аз он раҳой ёбад.** Ва талаби зоҳидии қатъӣ, ки мутобиқи он баъзе ҷайниҳо аз пӯшидани либос сарфи назар мекунанд, бояд зан нагиранд, ягон кас-ҳатто ҳашаротро накушанд, аз ҳамин ҷост. Барои ҳамин ҷайниҳо ҳатто обро бояд аз тариқи тӯр бинӯшанд, то ки тасодуфан бо об ягон ҳашаротро фуру

набаранд. Бо ин мақсад даҳони онҳо бояд бо дока пӯшида шуда бошад, то ягон ҳашаротеро ҳангоми нафаскашӣ ва сухан гуфтан фуру набаранд.

Талаби дигари ҷайния ин беозорӣ буд, яъне инсон бояд ба ягон кас ранҷу озор нарасонад. Ин талаби ҷайния гӯё ба муқобили зулми каставӣ нигаронида шуда буд. Зеро, масалан браҳман метавонист маҳаверо, ки ба ӯ даст расонад, бикӯшад ё озор диҳад. Ҷайнизм талаботҳои худро тадричан сабуқ кард ва он дар байни тоҷирон ва сокинони шаҳрҳо паҳн гардид. Он то имрӯз дар Ҳинд пайравони худро, ки наздик ба 3-миллионанд дорад, вале он чун буддизм ба хориҷи кишвар паҳн нагардид. Ҷайниҳо аксаран дар штати (вилояти Бихор зиндагӣ ба сар мебаранд).

Китоби муқаддаси ҷайниҳо «Агамас» ном дошта, таълимоту талаботҳои ин дин дар он гирд оварда шудаанд. Як ҷузъи ин китоб ба зиндагиномаи Маҳавира бахшида шудааст. Ҷайниҳо чунин мешуморанд, ки Маҳавира аз осмон ба назди онҳо фуруд омадааст. Дар баробари ӯ ҷайниҳо боз ба 24 нафар ба ном тиртҳанкарасҳо (инсонҳои муқаддаси наҷотдиҳандагони инсоният) эътиқод доранд.

Буддизм дар асрҳои наздик ба давраи мелодӣ дар Ҳинд нисбат ба ҷайнизм хеле зиёд паҳн гардид. Сабабаш дар он буд, ки талаботҳои ин дин он қадар душвору қатъӣ набуданд. Буддизм замоне дар давраи ҳукмронии сулолаҳои Мауря ва Кушонӣҳо (асрҳои III то мелод-то II мелод) дини давлатӣ буд. Ин дин кастаи браҳманҳоро саҳт ба ташвиш оварда буд. (Дар бораи буддизм ҳоло чанд дарсе дар пеш дорем).

6. Ҳиндуизм

Ҳангоме, ки буддизм пайдо шуд, браҳманҳо дар шахси (симои) ин дин як хатари бузург ва рақибӣ пурқуввати худро диданд. Онҳо ҳис карданд, ки агар таъҷилан чора набинанд, мардум аксаран ба дини буддӣ мегараванд ва дигар касе онҳоро эътироф нахоҳад кард.

Мақсади асосии муборизаи брахманҳо бар зидди буддоиҳо ин дар нигоҳ доштани сохти каставӣ ва мавқеи ҳукмронии худ буд. **Аз ҳамин сабаб ба онҳо лозим омад, ки таъҷилан таълимоту ойнҳои худро ба талаботи оммаи васеи мардум мувофиқ гардонанд. Азбаски ин мувофиқгардонӣ ба пайдоиши дини нав ҳиндуия оварда расонид, ба ҳамин сабаб ин давра дар таърихи динҳои Ҳиндустон номи давраи ҳиндуизмро гирифт.**

Брахманҳо барои ба мардум наздик гардонидани дин маъбадҳо, мавзеъҳои муқаддас, мавзеъҳои ҳаҷгузорӣ ва ғайраро сохта, ойнҳои нав ба нав фикр карда бароварданд. Хулоса онҳо мебоист дини брахманиро ба омма ва талаботҳои динию рӯҳии он наздик гардонанд.

Дар ин давра маъбадҳои аввалин дар Ҳиндустон пайдо гаштанд. Маъбадҳои қадимтарин дар Ҳиндустон-маъбадҳои буддой ба ҳисоб мерафтанд. Инҳо пеш аз ҳама ступаҳои болои қабрҳо ва чайтя (маъбадҳои зеризаминӣ) буданд. Дар тақлид ба ин сохтмонҳо брахманҳо маъбадҳои азими брахманӣ сохтанд, ки онҳо бо тарзи сохтмони фантастикӣ ва архитектураи аҷоибӣ худ тасаввуроту ҳаёлотӣ мардумро паҳш мекарданд. Дар дохили маъбадҳо ҳайкалҳои азими худоҳо сохта мешаванд. Баъзеи онҳоро ҳангоми чашнҳо ботантана дар кӯчаҳо мебурданд.

Акнун тибқи таълимотҳои нав, худоҳои осмонии брахманҳо дар замин низ таҷассуми худро пайдо намуданд. Яке аз он худоҳо, ки дар замин таҷассуми худро пайдо кард, Кришна буд. Таҷассуми Кришна дар рӯи замин Вишну буд. Қиссае бофта бароварда мешавад, ки он гӯё дар рӯи замин (монанди қиссаҳои буддоию масеҳӣ) таваллуд ёфтааст. Дар он қисса қаҳрамоноҳои Кришна, меҳрубониҳои ӯ нисбати одамон ва вафоташ дар рӯи замин зикр гардидаанд.

Дар Ҳиндустони Чанубӣ дар нақши худои наҷотбахш Рама-қаҳрамони асотирии ориёӣҳо, ки Цейлонро фатҳ намуда буд, баромад мекунад. Рама-қаҳрамони эпоси қадимаи ҳиндуён «Рамајана» мебошад.

Дар натиҷаи парастии худоҳои наҷотбахш дар Ҳиндустон равияву мазҳабҳои зиёди гуногун дар ҳиндуия пайдо мегарданд. Микдори ин равияю мазҳабҳо чунон зиёданд, ки ҳатто имкони ҳамаи онҳоро ба ҳисоб гирифтани вучуд надорад. Ба ин равияҳо муаллимони «гуру»-ҳо роҳбарӣ мекарданд. Аз ҳамин рӯ, нақши «гуру»-ҳо дар ҳиндуизм хеле қалон гардид. Дар давраҳои қадим браҳманҳо худашон қурбонӣ мекарданд, гимн мехонданд, ҳамдигарро аз ведаҳо таълим медоданд ва ба мардуми одӣ қоре надоштанд. Дар ин давраи ҳиндуия бошад браҳманҳо ба муаллимони омма табдил ёфта, ба ҳаёти динии мардум роҳбарӣ мекарданд. Нуфузи «гуру»-ҳо меафзояд. Онҳо ба миёнаравони байни худоҳо ва мардум табдил меёбанд. Акнун ҳар як сухани гуру барои тарафдорони ӯ қонуни муқаддас буд. Ба ҷои аввал одатҳои мебароянд, ки бо қорқарди замин ва ҳунармандӣ алоқаманданд. Худоҳои пайдо мешаванд, ки ҳомиву пуштибони касбе ё кастае буданд. Ҳар як каста ҳомии худро дошт.

Ғайр аз ин, оғинҳои қадимаи ҳиндӣ-эҳтиром гузоштан ба ҳайвонот низ дар ҳиндуизм ҷои худро ишғол карданд. Худоҳои ҳиндӯӣ акнун дар шакли нима одаму нима ҳайвон инъикос мегардиданд. Ганеша-худои доноӣ-дар шакли фил, Хануман-дар шакли маймун ва ғайра. Ҳанӯз аз замонҳои қадим ориёӣҳо говҳоро ҳайвоноти муқаддас медонистанд. Об низ мавриди эҳтирому тақдир қарор гирифт. Дарёи Ганга муқаддас эълон шуд. Гуфта мешуд, одам чи гуноҳе, ки нақарда бошад, оби Ганга онро пок месозад. Ҳиндуи мӯъмин бояд дар соҳили дарёи «Ганга» бимирад.

Ҳар гуна равияҳои ваҳшиёна низ вучуд доштанд. Чунончи, равияи тхуги (бӯғиқунандагон). Онҳо баҳри худозан Кали ё Дурга, ҳамсари Шива ҳамчун қурбонӣ одамони тасодуфан аз роҳ мегузаштагиро

дошта, бӯғӣ карда мекуштанд. Намояндагони баъзе халқиятҳои мунда дар гузашта ба хотири қурбонӣ кардан ба худои замин бачаҳоро қурбон мекарданд (мераи).

Аксари равияҳои мавҷудаи ҳиндуизмро ба ду гурӯҳи калон тақсим намудан мумкин аст: равияҳое, ки Вишнуро мепарастанд ва равияҳое, ки Шиваро мепарастанд. Вале дар байни ин ду гурӯҳи мазҳабҳо зиддият нест. Ҳанӯз дар асри XIII идеяе пайдо шуда буд, ки мутобиқи он гӯё ду худои асосии ҳиндуизм Вишну ва Шива-зуҳури ҳархелаи худои дугонаи Хари-Хара мебошанд. Брахма бошад ҳамчун худои аз ҳама бузург шинохта мешавад. Вале Брахма сурат ва мазору маъбаде надорад.

Дар ҳиндуизм хусусан мактаби зоҳидони йога инкишоф ёфт. Баъзе зоҳидони йога ба худ уҳдадорихои ваҳшиёна мегиранд ва қасам ёд мекунанд, ки он уҳдадорихоро иҷро менамоянд. Чунончи, дар пушти гардани худ кашонидани панҷараи оҳанин, сари худро дар замин гӯр карда хобидан, хӯрдани каждумҳо, бо дастҳои бардошта роҳ рафтани, ҳаму рост шудан дар болои гулхан ва ғайра.

Таълимоти диние, ки ҳанӯз дар давраи брахманҳо қор карда баромада шуда буд, таълимоти оиди таносуи рӯҳ инкишоф дода шуд. Акнун таносуи рӯҳ нафақат аз тарзи ҳаёт ва иҷрои таълимоти каставӣ, балки аз иҷроиши одатҳои гӯркунӣ низ вобаста буд. Одатан ҳиндуҳо мурдаҳои худро сӯзонидани, хокистарашонро ба оби Ганга мепартофтанд. Вале дар Ҳиндустони Шимолӣ то асри XIX одати сугтӣ-сӯзонидани зани бевамондаи мурда ҳамроҳи ҳасади шавҳараш ҷой дошт.

Аз он ҷи ки зикр шуд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки ҳиндуизмро дини ягона номидан мумкин нест, он маҷмӯи динҳост, ки дар он як дин аз дини дигар хеле фарқ мекунад. Чизҳои умумӣ дар онҳо каманд, инҳо-муқаддас донишони ведаҳо, эътироф намудани

таълимот оиди тақдир ва таносуи рӯҳ, аз тарафи худо муқаррар карда шудани кастаҳо мебошанд.

7. Кӯшишҳои даровардани ислоҳот ба ҳиндуизм

Чи тавре ёд шуд, ҳиндуизм динест, ки он аз чараёну равияҳои зиёди гуногун иборат буд. Ва ин ҳолат вазъи нуговори ҷамъияти ба кастаҳо ҷудошудаи сокинони кишварро ифода мекард. Ҷудоии динӣ, ҷудоии иҷтимоӣ (кастаҳо) ба ҳаёти ҷамъиятии ҳиндуҳо таъсири сахти манфӣ мерасонид ва имкон наметод, ки кишвар дар муқобили хатари аҷнабиён муттаҳид гардад. Ин ҳолатро фаъолони ҳаракати милли баръало ҳис мекарданд ва ханӯз дар асрҳои миёна дар зери таъсири дини ислом чанд кӯшиши содагардонӣ ва ба низоми ягона даровардани динҳо ҷой доштанд. Чунончи, дар асри XV нафаре бо номи Кабир ба муқобили сохти каставӣ, бисёрхудоӣ ва хурофотҳо баромада, мехост ҳиндуҳоро дар атрофи як дин муттаҳид сохта, бар зидди мусулмонон мубориза барад. Дар натиҷа равияе бо номи Кабир-Пантҳи пайдо шуд, ки он то имрӯз вучуд дорад.

Сикхҳо Дар охири асри XV дар натиҷаи мубориза ба муқобили мусулмонон равияи махсусе бо сардории марде бо номи Нанак пайдо шуд. Ӯ ҳинду аз табақаи тоҷирони кшатрий буд ва дар зери таъсири сахти мавъизаҳои Кабир қарор дошт. Муҳимии таълимоти ӯ дар он аст, ки Нанак мехост ҳам ҳиндуҳо ва ҳам мусулмононро зери байрақи як дин муттаҳид созад. Тарғиботи Нанак дар байни мардум тарафдорони бисёр пайдо кард. Ӯ тавонист мардуми зиёдеро муттаҳид созад. Дар давоми ду аср тарафдорони ӯ аввал бо мусулмонҳо ва баъд бо англисҳо мубориза бурданд. Вале ба ҷои муттаҳид сохтани намояндагони динҳои гуногун сикхҳо худро бо равияи ҳарбию динии худ маҳдуд сохтанд. Дар асри XVII онҳо давлати пурқуввате созмон дода, дар асри XVIII Панҷобро гирифтанд. Аз рӯи маълумотҳои соли 1970 шумораи сикхҳо дар Ҳиндустон 10 миллион нафарро ташкил медед. Сикхҳо бе ҷуну ҷаро ба сардорони худ итоат

мекунанд. Китоби муқаддаси онҳо «Ади-грантҳ» мебошад. Чамъияти онҳо ниҳоят муттаҳид аст. Онҳо аз ғоидаи худ барои общинашон ғоиизи муайяне ҷудо менамоянд, урфу одатҳои худро риоя мекунанд, либосҳои миллӣ мепӯшанд, мӯи сару риши худро наметарошанд, дастмонаи махсуси оҳанӣ дар банди дастҳои худ меандозанд, ки аз рӯи он сикҳ буданашон маълум мегардад.

Азбаски динҳои равияҳои ниҳоят зиёди ҳиндуистӣ ва инчунин сохти каставӣ мардуми Ҳиндро аз ҳамдигар ҷудо мекарданд, дар натиҷа мардуми Ҳиндустон наметавонист дар муқобили аҷнабиён муттаҳид гардад, англисҳо ин кишвари паҳноварро ишғол намуданд. Аз ин рӯ зиёиёни ҳиндуҳо дар асрҳои XVIII-XIX ба ташкил намудани ҳаракати динӣ-ислоҳотӣ пардохтанд. Дар Банғола ба ин ҳаракат олим Чайтаня роҳбарӣ мекард. Ӯ равияи нави вишнуизмро созмон дод, ки дар он на маросимҳои зиёд, балки имону ҳиссиёт чизи асосӣ буданд. Шогирди ӯ Рам Моҳан Рай бошад кӯшиш ба ҳарч дод то аз дини бисёрхудоии ҳиндуия дини яккахудой бисозад. Бо ин мақсад ӯ ҳаракате созмон дод бо номи «Брахма Самач», то ба ин восита зиддиятҳои каставиро ҳеч набошад мулоиму сушт созад.

Дар нимаи дууми асри XIX дар шимолӣ Ҳинд ҳаракати наво бо номи «Ария Самач» пайдо гардид. Тарафдорони ин ҳаракат ба муқобили ислому масеҳият баромада мардумро даъват мекарданд, ки ба дини тозаю содаю қадимаи худ-ведаҳо баргарданд. Ҳозир дар асри XXI ба пешравию инкишофи маданияту техникаи нигоҳ накарда мардуми ҳинду ҳар қадом талаботи динҳои худро риоя карда меоянд, маросимҳои қурбонӣҳои зиёду дилбазани худро иҷро менамоянд.

Хусусан дини ҳиндуия, ки сохти каставиро дастгирӣ менамояд ба муттаҳидсозии чамъияти ҳиндуҳо монетаи асосӣ мебошад. Махсусан аҳволи кастаи поёни-«маҳавҳо», ки имрӯз шашаки аҳолии Ҳиндустонро ташкил медиҳад, ниҳоят бад аст. Ҳарчанд расман ҷудо кардани мардум ба кастаҳо дар Ҳиндустон манъ карда шудааст, аммо

дини ҳиндуия чунин мешуморад, ки сохти каставиро худи Худо муайян намудааст. То имрӯз браҳман агар ба «махав» даст расонад, дасташ гӯё «ҳаром» мешавад.

Дини ҳиндуия маросимҳои майда-чуйдаи бисёре дорад, ки риояи онҳо вақти зиёдеро талаб менамояд. Иҷрои баъзе аз талаботҳои дини ҳиндуия ба мардуми ҳиндӣ зарари зиёд мерасонад. Масалан талаботи манъи куштани ҳайвоноти даррандаву ҳашароти зарарнок. Тибқи ин талабот ҳинду ҳақ надорад ҳайвоноти дарранда (шеру палангу гург)-ро ва инчунин морҳои зарарноку кажум ва гайраро бикӯшад. Дар натиҷа ҳар сол ҳазорон нафар аз ҷониби даррандаҳо ва хазандаҳо кушта мешаванд.

Ҳукумати Ҳиндустон динро дастгирӣ менамояд, вале дар айни замон кӯшиш мекунад, то онро модернизация намояд ва аз ҳар гуна маросиму урфу одатҳои дағалу зарарнок онро озод намояд.

Аз дини ҳиндуия равияи йога ба Америкаву Аврупо (асарҳои Рамачаракӣ) ва кишварҳои дигар гузашта васеъ паҳн шуда истодааст.

II. Динҳои Чини қадим

Дини Конфутсий

Аз динҳои Чини қадим ду дин ниҳоят машҳур гашта буданд, яке таълимоти динию ахлоқии Конфутсий ва дигар-даосия. Конфутсий шахсияти таърихӣ буда дар соли 551 пеш аз мелод таваллуд ёфта аст. Ӯ дар соли 479 пеш аз мелод вафот кардааст. Конфутсий мансабдори калоне дар вилояти Лу буд. Асарҳои эҷодкардаи ӯ аз ду маҷмӯаи калон иборатанд, ки якеро «Панҷкитоба» (У-цзин) ва дигариро «Чаҳоркитоб» (Сы-шу) меноманд. Панҷкитоба-китоби асосии дини конфутсианӣ мебошад. Китоби якуми Панҷкитоба аз маҷмӯи дуоҳои соҳирона, китоби дуум аз таърихи императорҳои қадимаи асотирии Чин, китоби сеюм аз маҷмӯи ашъори қадима иборат буда, фақат дар охири ин маҷмӯа суруду гимнҳои динӣ, ки ҳангоми иҷрои маросимҳои динӣ ва қурбоникунӣ хонда мешаванд, ба назар мерасанд; китоби

чорум ба тавсифи урфу одатҳои зиёди халқӣ бахшида шуда, мавзӯҳои динӣ дар он каманд; китоби панҷум таърихи замони яке аз вилоятҳои Чинро дар бар гирифта, дар он ягон лаҳзаи динӣ дарҷ нагардидааст.

Китоби якуми «Чаҳоркитоб»-таълимоти худтакмилдиҳии инсонро, ки яке аз шогирдони Конфутсий онро аз рӯи таълимоти Конфутсий навиштааст, дар бар мегирад; китоби дуум дар хусуси он аст, ки инсон дар ҳар як кор бояд таносубу тавозунро риоя намояд ва ба ифрот роҳ надихад; китоби сеюм панду ҳикматҳои Конфутсий ва шогирдонашро ва китоби чорум бошад таълимоти фалсафии яке аз бузургтарин шогирдони замони дери Конфутсий-Мэн Цзыро дар бар гирифтааст.

Дар он чизе, ки зикр шуд, чи тавре дида мешавад, мазмунҳои динӣ умуман кам ба назар мерасанд. Мазмуни асосии таълимоти Конфутсийро қоидаҳои рафтори дуруст ва ҳаёти дуруст ташкил медиҳад. Аз ҳамин сабаб ҳам имрӯз дар байни зиёиёни хитойӣ чунин ақидае вучуд дорад, ки конфутсианӣ аслан дин нест. Он системаи фалсафӣ ва маҷмӯи қонунҳои ахлоқи давлатӣ ва шахсӣ мебошад. Ин ақида нодуруст мебошад, зеро дар байни китобҳои Конфутсий китобҳои ҳастанд, ки дар онҳо сухан аз қувваҳои фавқуттабӣ, чину рӯҳ ва дунёи дигар меравад. Худи Конфутсий ҳамаи урфу одатҳои диниро бисёр бодикқат иҷро мекард ва дигаронро низ ба иҷрои хатмии онҳо даъват менамуд. Баъд аз маргаш ӯ ба дараҷаи улуҳият (худой) бардошта шуда, худи император ба хотири бузургдошти ӯ расму ойинҳои диниро иҷро мекард. Дар ибтидои асри XX дар Чин 1500 маъбади бузургдошти Конфутсий мавҷуд буд. Конфутсианӣ ҳамчун дин аз давраҳои ҳукмронии сулолаи Хан (206 то мелод-220 баъди мелод) ба фаъолият пардохтааст.

Аз рӯи мазмуни худ ойини конфутсианӣ-ин қонунигардонии одии расму таомулҳои оилавии аз қадим дар Чин мавҷуд буда мебошад. Конфутсий ба онҳо ягон чизи нав дохил накардааст. Худи ӯ

чандин бор таъкид намудааст, ки \bar{y} ба дин ягон чизи нава дохил накардааст ва фақат талаб мекунад, ки қонуну русуми қадима ба тарзи чиддӣ риоя гарданд. Яке аз он расмҳои қадима парастии гузаштагон буд, ки он мазмуни асосии дини конфутианиро ташкил дод. Ҳар як оилаи хитойӣ маъбади оилавии худро дошт, ки дар он дар вақтҳои муайян ибодати оилавии худро анҷом медод. Дар қадим дар назди қабрҳо хонаи хурд-маъбад сохта онҳо қурбонӣ мекарданд. Дар замони сулолаи Хан бошад, сохтани маъбад (мяо) шакли дигар гирифт-мардуми одӣ мебоист дар хонаи худаш бахшида ба рӯҳи гузаштагонаш қурбонӣ кунад. Мансабдорон ҳақ доштанд 1 мяо, ашрофон-5 ва императорон-7 мяогӣ бисозанд.

Дар ибтидо дар маъбад лухтак ё ҳайкали ҳаёлии шахси мурдаро мегузоштанд. Аз давраи Хан сар карда дар мяоҳо лухтакеро аксар аз матои сафеди шохӣ дар шакли одам сохта, миёнашро мебастанд, ки он «хун-бо» ном дошт. Баъдтар ба ҷои лухтак тахтачаҳои ҷубини сиёҳ-ҷу истифода мегардиданд, ки навиштаҷоти иероглифӣ сурх доштанд. Ин тахтачаҳо аз давраи ҳукмронии сулолаи Сун (960-1260) дар мяоҳо нигоҳ дошта шуда, ба тарзи оммавӣ ин амал ҷорӣ гардид. Барои рӯҳи мурдаро дар тахтача (ҷжу) ҷой кардан як қатор расмҳои иҷро намудан лозим буд. Чунончи, ҳамон баъди гӯронидан котиби махсусе дар тахтача номи мурдаро менавишт. Сипас, ҳамаи аъзоёни оилаи \bar{y} ба зону зада чунин дуо мекарданд: «дар фалон солу моҳу рӯз писари ятиммондаи фалонӣ чуръат карда ба падари худ-фалонӣ бо суханҳои зерин мурочиат мекунад: Ҷасади туро гӯронидем вале, бигзор рӯҳи ту ба маъбади хонагӣ баргардад. Тахтача барои рӯҳ омодааст. Бигзор рӯҳи мухтарамии ту маъвои пешина (чисм)-ро тарк намуда, ба маъвои нави худ (мяо) дарояд ва доимо онҳо бошад».

Тахтачаҳои мазкур дар сандуқҳои махсус нигоҳ дошта шуда, хангоми иҷрои маросим, онҳо аз он ҷо гирифта, дар болои миз мегузоштанд ва дар наздаш назру ниёз-хӯрокию нӯшокиро

мегузоштанд. Ин расм ҳар сол дар вақти муайян ё ягон ҳодисаи муҳими оилавӣ-туй, марги ягон узви оила, таваллуди кӯдак, сафари сардори оила ва ғайра анҷом дода мешуд. Тибқи ақидаи фалсафии дини конфутсианӣ, қоидаи асосии ҳаёт ва тақвои ҳамаи сохти мавҷуда-ин ба тарзи ҷиддӣ риоя кардани русуму таомулҳо (ли) мебошад. Конфутсий мегуфт: «агар русуму таомулҳои аз қадим боқимонда риоя карда нашаванд ё ки онҳо бекор карда шаванд, ҳама чиз бо ҳам омехта гардида, бетартибӣ беназмӣ ҷамъиятро фаро мегиранд. Русуму таомули никоҳро бекор кунед, он гоҳ занушавҳарӣ ба маънои пуррааш нест мегардад, фиску фучур ва ҷиноятҳои ба он вобаста ҳамаро фаро мегиранд. Русуми гӯркунӣ ва назру ниёзро нест кунед, дар ин ҳолат фарзандон дар ҳаққи мурдаҳои падарону модаронашон ва ҳатто падарону модарони зиндашон ғамхорӣ нахоҳанд кард».

Яке аз омилҳои муҳиме, ки ин ойини давлатиро дастгирӣ мекард, низоми имтиҳоноти давлатӣ буд, ки дар императории Чин роҳи ягонаи гирифтани мансаби давлатӣ буд. Барои супоридани имтиҳони давлатӣ шахс мебоист мазмуни китобҳои Конфутсийро пурра азбар мекард. Яке аз қонунҳои наонавиштаи Чини кӯҳан аз он иборат буд, ки император мебоист кишварро ба воситаи маъмурони маълумоти конфутсианӣ дошта идора мекард. Аз ин ҷо нақши консервативии ин дин дар ҳаёти сиёсии кишвари Чин маълум мегардад. Нақши он аз ин сабаб консервативӣ аст, ки он риояи русуму тартиботи кӯҳнаро дастгирӣ менамояд.

2. ДАОСИЯ- ҳамчун ҷараёни динию фалсафӣ дар асрҳои VI-V то мелод пайдо гардид, яъне қариб ҳамзамон бо дини конфутсианӣ. Асосгузори ин равияи динӣ донишманди файласуф Лао Цзи, ки шахсияти нимафсонавӣ аст, доништа мешавад. Асари асосии ӯ «Китоби Дао Дэ (Дао Дэ Цзин)» мебошад. Аз рӯи маълумотҳои нимасотирий Лао Цзи муддате ҳамчун корманди архивҳо дар шоҳигарии Лу кор

мекард. Баъд ба говмешӣ сиёхе савор шуда ба сӯи Ҳинд, ки дар он ҷо дини буддоӣ пайдо шуда ба Хитой гузашта истода буд, мерафтааст.

Ҳангоми баромадан аз шаҳр сардори дастаҳои муҳофизи шаҳр аз ӯ илтимос кардааст, ки асари худро ба ёдгор ба ӯ бидиҳад. Лао ду қисми китобашро, ки дар онҳо тафсири Дао (роҳ, тариқа) ва Дэ (неъмат) оварда шуда буданд, ба ӯ дод. Китоб дар параҳои бамбук навишта шуда, се аробаро пур карда, аз 5-ҳазор иероглиф иборат буд. Дар ин китоб асосҳои таълимоти ҳикматомезӣ сарбастаи даосизми оянда баён гардида буданд.

Дар он гуфта мешуд, ки дар болои ҳамаи худоҳо ва ҳатто худои аз ҳама бузург, ки соҳиби осмон аст, як қувваи азиме бо номи Дао ҳукмронӣ мекунад. Дао асоси ҳамаи ашӯҳо-ҳатто осмону замин аст. Он ягона буда, ҳамаи чиз ҳатто дунё аз он пайдо шудааст. Дао қонунҳои ҳаракати ҳаётро ба тарзи ноаён ҷорӣ мекунад ва ҳамаи корҳо гӯё худ ба худ ба тарзи табиӣ иҷро мегарданд, ба воситаи қувваи Дэ. Дэ ба инкишофу иҷроиши ҳамаи корҳои хурду бузург мусоидат менамояд.

Даосия баъзе унсурҳои дини буддоиро қабул кард. Маросими расмӣ қабули дини даосия дар Чин дар соли 165 ҷой дошт. Дар ин сол дар сатҳи давлатӣ ба худои нав Лао-Цзи ботантана назру ниёз пешкаш карда шуд. Сипас ҷараёнҳои гуногуни даосия пайдо шуданд. Баъзеи онҳо мактабҳои сеҳру соҳирӣ, дигарашон сӯфигӣ, қисми сеюм фалсафӣ, баъзеҳо мактабҳои кимиёгарӣ, усулҳои ҷангӣ ва фолбинӣ кушоданд. Аз ҳамин сабаб то имрӯз ба саволи он, ки даосия чист?, ҷавоби якхела намеёбем.

Даосияро роҳбари бузурги худро доштанд, бо лақаби «тян-ши» (муаллими осмонӣ). Сулолаи он аз асри II мелодӣ идома дошт. Ӯ оиладор ва соҳиби обрӯи калон буд. Ӯ нафақат сардори ҳамаи роҳибони даосия буд, балки арвоҳҳо низ гӯё тобеи ӯ буданд. Қароргоҳи ӯ дар кӯҳҳои Аждаҳо-паланг дар музофоти Цзянси воқеъ буд. Вақте, ки дар соли 1927 лашкари сурхи хитой ба он қароргоҳ

даромад, тян-шии охирини 63-юм ғайб зад. Дар охирҳои асри XX даосияҳо кам мондаанд. Ибодатгоҳҳои даосия нисбат ба буддоия дар Хитой камтаранд, вале шумораи роҳбарони даосия дар аввалҳои асри XX зиёда аз 100 ҳазор нафарро ташкил меод.

Қароргоҳи ҷамъияти даосия дар Чини имрӯза дар шаҳри Пекин ҷой дорад. Як қатор роҳбарони ин ҷамъият аъзоёни Маҷлиси Умумии Хитойии намояндагони халқ мебошанд. Дар баробари он имрӯз дар ҳудуди сад равияҳои даосиягӣ мавҷуданд, ки баъзеи онҳо аз ҷониби давлат хатарнок эълон гардидаанд. Имрӯз дар ғарб баъзе ҷиҳатҳои амалии даосия, ба монанди: илми парҳез, фитотерапия (табобат бо алафҳо), ҳунарҳои ҷангӣ, роҳбӣ ба олами арвоҳ васеъ паҳн гардида, китоби асосгузори даосия бо номи «Дао Дэ Цзин» ба забонҳои гуногуни аврупоӣ тарҷума гардидааст.

III. Дину оӣинҳои Эрони бостон

1. Дини зардуштӣ

Аз рӯи ақидаҳои мавҷудаи олимони дар ҳазорсолаи сеюми пеш аз мелод қабилҳои нимқӯчиҳои эронинаҷод дар даштҳои шарқии дарёи Волга мезистаанд. Онҳо ба ду гурӯҳи калони ҳиндуориӣ ва эронӣ ҷудо шуда, аз ҳазорсолаи II пеш аз мелод сар карда ба ватанҳои имрӯзаи худ қӯчидаанд. Аз рӯи ривояти зардуштиён дар ҳудуди солҳои 660-583, яъне 300-сол пеш аз омадани Искандари Мақдунӣ ба Эрон, вале аз рӯи ривоятҳои дигар-1500-800 сол пеш аз ин Зардушт пайғамбари зардуштиён ба даъвати мардум ба дини худ пардохта будааст. Зардушт, тибқи ривоятҳои авестойӣ дар 30-солагиаш бо Ваҳумана (Баҳман-ҳамтои ҷабраил дар ислом) фариштае, ки лақаби «Пиндори нек»-ро дошт, вомехӯрад. Фаришта ба ӯ мефармояд, ки тан яъне ҷомаи ориятии рӯхро барандохта, бо рӯхи пок ба осмон ба назди Худо-Ахурамаздо боло барояд. ӯ чунин мекунад ва чун ба назди Худо мерасад, аз нурҳои равшании зиёд сояаш нест мегардад. Ахурамаздо ӯро ба пайғамбарӣ гузида аҳкоми динро ба ӯ меомӯзонад ва

мефармояд, ки он аҳқому таълимотро ба мардум бирасонад. Баъд аз ин дар аввал касе ба таълимоти ӯ аҳамият қоил нашуд. Баъд ӯ ба даргоҳи Гуштосп роҳ ёфт. Аз рӯи асарҳои Балъамӣ, Фирдавсӣ ва Берунӣ дини зардуштӣ бори аввал дар Балх, пойтахти Бохтар паҳн гардид. Балъамӣ навиштааст: «Чун Гуштосп ба мулк биншаст ба замини Балх ва дини оташпарастиро ҳеҷ малик чандон нусрат (ёрӣ) накард, ки ӯ кард. Ва муғонро яке пайғамбар аст, ки ӯро Зардушт гӯянд ва эшонро даъвате кард, ки ман пайғамбарам ва оташпарастӣ эшонро савоб намуд ва китобе овард, ки ӯро «Занд-Авесто» хонданд. Ва хоҳару модар ба занӣ кардан ӯ ниҳод ва май хӯрдан ва хатна накардан ва ободонии ҷаҳон ва ҳештан бо бавл игов пок доштан. Ва ин шариатҳо ҳама, ки андар дини муғӣ аст, ӯ овардааст. Малик Гуштосп бад-ӯ бигаравид ва шариати ӯ ба ҳама подшоҳии Гуштосп мардумонро бифармуд». Гуштосп ба ҳамаи кунҷу канори кишвараш мӯбадону хирбадонро фиристода, дар ҳама ҷо оташкадаҳо бунёд намуд, ки дар ҳамаи онҳо доимо оташи муқаддас фурузон буд.

Зардушт аз рӯи Готҳо (Гохҳо) марди таърихӣ буда, аз оилаи миёнаҳоли спитам баромада, падараш Прушаспа ва модараш Дуғдова ном доштаанд. Номи худи ӯ Заратуштра маънои «соҳиби шутури мӯтилло» ё «роҳбалади шутурҳо»-ро дорад.

Гояи асосии таълимоти Зардушт дар Авесто-китоби муқаддаси зардуштиён ин шинохту эътироф намудани худои асосӣ Ахуромаздо (яъне «соҳиби хирад» ё «худои доно»), ки баъдтар Хурмузд ном гирифт, мебошад. Он офарандаи осмону дунёю ҳама чиз мебошад.

Ба худои некӣ-Ахуромаздо, худои бадӣ-Анхрамайна (Аҳриман) муқобил меистад. Агар Ахуромаздо ҳаёт, гармӣ ва нурро офарида бошад, пас Аҳриман-марг, зимистон, сардӣ, ҳайвоноти дарранда ва ҳашаротро офарид. Вале дар муборизаи байни ин ду қувва оқибат Ахуромаздо ғолиб омада, бадири то абад решакан месозад.

Қувваҳои Аҳриман иборатанд аз девҳо, чинҳо, ҷодугарҳо ва подшоҳони бад, ки ба чор унсури табиат-об, бод, хок, оташ зарар мерасонанд.

а. **Авесто.** Дар хусуси ниҳоят калон будани китоби муқаддаси зардуштиён-Авесто, Берунӣ чунин навиштааст: «Авесто»-ро дар хизонаи Доро ибни Доро нусхае буд тиллокорӣ шуда, ки дар 12-чилди (пӯсти) гов навишта шуда буд. Ва чун Искандар оташкадаи Форсро вайрон кард, ин нусхаро низ бисӯзонид ва хирбадонро аз дами шамшер бигузaronид. Ва аз он вақт Авесто маъдум (нобуд) шуд ва ба андозаи аз 3/5 қисми он куллан аз даст рафт. Ва дар асл сӣ наск (чӯзъ, пора) буд. Ва боқимондаи он акнун дар дар дасти зардуштиҳост, ки ба андозаи 12 наск аст. Ва «наск» поре аз китоби Авесторо гӯянд, чунонки поре аз Қуръон-ро «хафтяк» гӯем».

Он матнҳои Авесто, ки то замони мо омада расидаанд, аз шаш бахш иборат мебошанд: Готҳо (Гохҳо), Яснаҳо, Яштҳо, Виспарад, Хурдавесто ва Вандидод.

Аврूपоиён то асри XVIII маълумоти дақиқе дар бораи мазмуну мундариҷаи Авесто надоштанд. Дар соли 1723 як нусхаи Авесторо аз Ҳиндустон ба Оксфорд оварданд, вале касе онро хонда наметавонист. Дар соли 1754 олими француз Анкетил Дюперрон ба Ҳиндустон ба мақсади пайдо кардану аз парсҳо омӯхтани Авесто омад. Баъд аз кӯшишҳои бисёрсола ӯ ба мақсади худ расид ва дар соли 1771 тарҷумаи Авесторо дар Оксфорд ба забони фаронсавӣ аз чоп баровард. Баъд аз ин таърих Авесто ба забонҳои дигар низ тарҷума карда шуда, дар хусуси забони он таҳқиқотҳо анҷом гирифтанд. Маълум гардид, ки як қисми Авесто бо забонҳои санскрит, форсии қадим ва забони дигари номаълум навишта шудааст. Аз ҳамин рӯ, забони Авесто «забони авестой» номида шуд. Омӯзиш инчунин нишон дод, ки масалан бахши Готҳо (гохҳо)-и Авесто ба давраҳои қадимтарин-то давраи Ҳахоманишиҳо мансуб буда, забони он ба

забони ведаҳо наздик аст. Баъзе бахшҳои дигари Авесто бошад, ба монанди Вандидод, Яшт ба замони давраи Сосониён (асрҳои III-VII) ва забони пахлави (форсии миёна) рост меоянд. Қисми аз ҷиҳати замони аз ҳама дер Авесто «Бундаҳишн», ки дар аввал аз 21 асар иборат будааст, аз он баъзе ҷузъҳои то ба замони мо омада расидааст.

б. Шариати дини зардуштӣ. Тибқи матнҳои Авесто парастии Ахуромаздо пеш аз ҳама дар парастии оташ зоҳир мегардад. Аз ҳакин рӯ зардуштиёро оташпараст низ меноманд. Ягон маросим ё ид ба оташ (атар)-рамзи худо Ахуромаздо намегузашт. Зардуштиҳо рӯзе панҷ бор ба сӯи ҷануб рӯ оварда (парсҳо ба сӯи шимол) намоз мегузоштанд. Намозашро дар ҳар ҷо хондан мумкин аст. Дар ин дин ҳарому ҳалол ҷой дорад. Масалан зардуштиҳо наметавонанд ба мурча, мор ё баъзе растаниҳо даст расонанд, зеро онҳо ҳарому мурдор эълон шудаанд. Одам, сағ, гов, гӯсфанд, хорпушт, дарахтон, растаниҳо (ба истиснои баъзеҳояшон), меваҳои боғ, сабзавот ҳалолу тозаанд. Даст расонидан ба ҷизҳои мурдор гуноҳ аст. Оташу обу замин пок ҳисобида шуда, зардуштӣ бояд кӯшиш кунад, ки онҳоро ифлос нанамояд. Одами зинда хайру неъмат меорад, вале чун мурд, мурдор ба ҳисоб меравад. Аз ҳакин сабаб, ба ғайр аз «насосаларҳо» (мурдашӯйҳо) ҳатто ягон хешу табори наздики мурда ҳақ надошт, ки ба он даст расонад.

Ҷасади мурдари баъди 4-рӯз бурда дар болои дахма мебастанд. Баъд аз он, ки ҷонварону паррандагон гӯштҳои ӯро хӯрданд, устухонҳояшро ба даруни дахма мерехтанд. Агар зардуштӣ дар зимистон мурад, ҷасадашро дар хонаи маҳсус то фаро расидани гармо нигоҳ дошта (то омадани лошахӯрон) баъд ҷасадро ба дахма мебурданд.

Зардуштиё ба хоҷаи дар оянда бо рӯи хешованди мурдашон пайвастан, баъзе маросимҳоро иҷро мекарданд. Ҷунончи, ҳамаи

хешовандон чамъ шуда аввал таҳорат мекарданд (дасту рӯю гарданҳояшонро мешустанд), либоси тоза мепӯшиданд, фарши хонаро тоза шуста, баъд оташро ба хона медароварданд (дар тобистон баъди 10-рӯз ва дар зимистон баъди як моҳи мурдани шахс). Дар маърака хама таом мехӯрданд, хирбадон намоз хонда ҳаома (шароби муқаддас) тайёр менамуданд. Намозхонҳо нишаста намоз мехонданд ва даст ба дуо мебардоштанд, аммо ҳангоми сачда сарҳояшонро ба замин намерасониданд. Ба ҳамин шакл маъракаи 30-рӯзагӣ ва сари соли мурда ва баъдтар баъзе маъракаҳои дигар низ гузаронида мешуданд.

Тибқи ақидаи зардуштиён, рӯҳи шахси мурда аввал ба кӯҳи адолат, ки Ҳаре ном дорад, меравад. Дар он ҷо дар байни ин кӯҳ ва бихишт пуле бо номи Чинват мавҷуд аст. Агар мурда инсонӣ солаҳ бошад, ҳангоми гузаштанаш аз болои Чинват, он васеъ гашта, одам ба осонӣ аз болои он гузашта, дохили чаннат мегардад. Дар он ҷо бо арвоҳҳои одамони пок ҳамроҳ гашта, тарозу ва тахти тиллоии худоро мебинад. Агар мурда дар зиндагиаш одами гунаҳкор бошад, пули Чинват бориқтар мешавад ва шахси гунаҳкор аз болои он ба зер-дӯзах меафтад.

в. Муҳочирати зардуштиён ба Ҳиндустон. Баъд аз он, ки Эрон дар асри VII аз ҷониби арабҳо истило гардид, то миёнаҳои асри IX касе зардуштиёнро барои қабули ислом расман маҷбур накард, ҳарчанд фишор вучуд дошт. Аз охири асри IX сар карда, халифаҳои аббосӣ талаб карданд, ки оташхонаҳо нест карда шаванд. Баъд аз ин зардуштиҳоро «габр»-кофир номида, таъқибот сар шуд. Аз ҳамин сабаб якчанд ҳазор зардуштӣ аз мавзеи Санҷони Эрон ба сӯи Халиҷи Форс рафта дар ҷазираи Див 19-сол зиндагӣ карданд. Баъд бо раҷаи Ҳиндустон гуфтушунид намуда, бо иҷозати ӯ ба Ҳиндустон кӯчиданд ва маҳалли зисти худро Санҷон ном гузоштанд. Онҳоро дар Ҳиндустон «парс» меноманд. Онҳо дар он ҷо Оташкадаи Баҳромро сохтанд, ки дар штати Гучарат воқеъ аст. Онҳо бо мурури замон

забону либоси гучаратихоро (ба ғайри рӯҳониёнашон) қабул намуданд. Бо мурури замон парсҳо сарватманд гардида, дар шаҳрҳои Бомбай ва Сурат ҷой гирифтанд. Як қисми зардуштиён дар Эрон дар вилоятҳои шаҳрҳои Язду Кирмон ва ноҳияҳои Туркободу Шарифобод дуртар аз мардуми мусулмон дар асрҳои XI-XII ҷой гирифтанд. Онҳо бо зардуштиҳои Ҳинд алоқа доштанд. Ин алоқаҳо баъди ҳучуми муғулҳо канда шуда, аз нав дар асри XV барқарор гардиданд. Дар асри XVII дар замони Сафавиён зардуштиёнро аз атрофи шаҳрҳои Исфаҳону Кирмон ронда, маҷбур месохтанд, ки исломро қабул намоянд. Аҳволи моддии онҳо боз аз он ҷиҳат бад мешуд, ки аз онҳо дар баробари андозҳои мавҷуда боз андози «қизя» ҳамчун аз ғайри мусулмон ситонида мешуд.

Дар Ҳинд бошад, парсҳо мавриди таъқиб қарор надоштанд. Дар замони Акбар (асри XVI) онҳо ҳатто соҳиби қитъаҳои замин ва обрӯ гардиданд.

Бинобар саршумории соли 2001 шумораи парсҳо дар солҳои ахир дар Ҳиндустон рӯ ба камшавӣ оварда 70 ҳазорро ташкил медиҳанд. Ҳолоонки дар соли 1941 теъдоди парсҳо дар Ҳинд 114900 нафар буд. Аз се ду ҳиссаи парсҳо ҳоло дар Мумбай зиндагӣ мекунанд. Яке аз сабабҳои кам шудани шумораи парсҳо дар он аст, ки дар ҳудуди 35 дарсади парсҳо ба ғайрипарсҳо издивоҷ мекунанд. Сабаби дигараш дар он мебошад, ки мизони марги парсҳо аз зода шуданашон се баробар бештар аст.

Роҳбари ҷамъияти онҳо лақаби «дастур»-ро дорад. Рӯҳониёни одияшонро «мубад» ва ходимони аз ҷама поёнии динашонро «ҳирбад» меноманд. Дар замонҳои қадим-давраи Сосониён роҳбари аз ҷама калони зардуштиёнро «мӯбади мӯбадон» меномиданд ва ӯ соҳиби нуфузи калон буда дар баробари вазир доимо дар назди шоҳ қарор дошт.

г. Худоҳои дигари зардуштӣ

Ҳарчанд, тибқи таълимоти Зардушт худои асосӣ Ахурамаздо буд, вале ҳам дар Бохтар ва ҳам дар Суғду Хоразм ва Форс худоҳои Анаҳито ва Митраро низ мепарастиданд. Ин аз онҷо пайдост, ки дар ҳамаи ин минтақаҳои ёдшуда ҳайкалчаҳо ва мӯҳрҳои сурати Анаҳито дошта ба даст омадааст.

Дар Авесто (Яштҳо X) нақши худои Меҳр (Митра) бисёр баланду олии нишон дода шудааст, то ҷое, ки худои асосӣ Ахурамаздо иқро менамояд: «Ахурамаздо ба спитмон Зардушт гуфт: Эй спитмон! Бадон ҳангоме, ки ман Меҳри фароҳи чарогоҳро ҳастӣ бахшидам, ўро дар шоистагии ситоиш ва барозандагии ниёиш баробар бо худ, ки Ахурамаздоям, биёфаридам».

Аз ин порча маълум мегардад, ки ҳарчанд Меҳрро Ахурамаздо офаридааст, лекин дар ҳама боб Меҳр бо Ахурамаздо баробар аст. Ҷои қароргоҳи Меҳр фарози кӯҳи Албурз ҳоло (Элбрус, ки дар Кавказ воқеъ аст. Вале ба ақидаи олимони авастошинос зери номи кӯҳи Албурз-дар Авесто кӯҳҳои Ҳиндукуш дар назар мебошанд, на Элбруси Кавказ. Ин ақида дуруст ба назар мерасад). Аз он ҷост, ки он Меҳри бисёр тавоно бар ҳамаи хонумонҳои эронӣ бингарад. Он ҷо, ки рӯдҳои паҳновару навток ва бо анбуҳи хизобҳои хурӯшон ба Ишкату Пурӯт меҳӯрад ва ба сӯи Ҳирот ва Суғду Хоразм мешитобад.

Митра-худои офтоб буда, парастии он аз замонҳои қадим дар аксари минтақаҳои олам ҷой дошт. Он дар шакли ҷавоне, ки аз атрофи сари ў ба ҳар ҷониб нурҳо баромада истодаанд, тасвир ёфта, намунаҳои ин тасвирҳо то ба замони мо омада расидаанд. Парастии Митра дар замони Ардашери II (405-362 то мелод) ба ҳукми қонун дароварда шуда буд. Митраизм нафақат дар Осиёи Миёнаву Эрон, балки дар асрҳои I-II мелод дар ҷаҳони элиния империяи Рим низ васеъ паҳн гардида буд. Хусусан дар мавзеҳои зисти лашкарҳои римӣ навиштаҷоти: «Ба худои мағлубнашавандаи офтоб-Митра» зиёд

вомехӯрд. Митра худое буд, ки сарҳадоти кишвари Ахурамаздоро аз душманон ҳимоя мекард. Он торикию зулмотро нест карда, бар душманон зарбаҳои сахт мезад. Рӯзи «таваллуди» Митра ҳар сол дар рӯзи инқилоби зимистонаи офтоб рӯзи 25-уми декабр ҷашн гирифта мешуд.

Дар Авесто (боби 5 Яштҳо, обоняшт) ба Ардвисура Анаҳито-худои обҳою дарёҳо баҳшида шудааст: «Бадон ҳангом, ки Ардвисура Анаҳито, он дорандаи ҳазор дарё (бахру кӯл) ва ҳазор рӯд ҳар як ба дарозии чихилрӯза роҳи марди чобуксабор ба сӯи дарёи (бахри) Фарохкарт равон мешавад, саросар қаронаҳои он дарё ба ҷӯш дарафтад ва миёнаи он барояд».

Анаҳито дар Авесто дар шакли зани нозанине тасвир шудааст: «Эй Зартушт! Ардвисура Анаҳито аз сӯи офаридагор Маздо бармехезад. Бозувони зебо ва сапедаш, ки бо зеварҳои бошукӯху диданӣ орошта аст, ба сифати китфи аспе аст. Он нозанин бисёр нерӯманд равон мешавад».

Худоҳои дигари зардуштиён яке Тиштар (ситораи Сириус) ва дигарӣ худои ғалаба бар душманон Веретрагна (Баҳром) мебошанд, ки онҳо дар бобҳои 8 ва 14 Яштҳо тасвири худро ёфтаанд.

2. МОНАВИЯ

Номи ин дин аз номи асосгузори он Монӣ гирифта шудааст. Монӣ дар соли 216 дар Мадоин, ки имрӯз дар Ироқ қарор дорад, дар оилаи ашроф таваллуд ёфтааст. Дар замони наврасии ӯ дини давлатии эронӣ дини зардуштӣ буд. Вале дар Мадоин ва Бобул мардумони динҳои дигардошта, аз қабилҳои динҳои масехӣ, яҳудӣ, халдейӣ ва ғайра зиндагӣ мекарданд ва озодона худоҳои худро парастид менамуданд. Аз рӯи маълумоти мавҷуда, ҳанӯз ба падари Монӣ-Паттиций ҳангоми ибодати худоҳои маҳаллӣ дар ибодатхона ҳотифе (овози ғайбӣ) ба ӯ бо таъкид гуфт: хӯроки гӯшти нахӯр, шароб нанӯш, бо занҳо наздикӣ нақун! Паттиций кӯшиш кард то аз ин даъват рӯ

битобад, вале бефоида, ҳар дафъа ҳамон овоз ҳамон як чизро таъкид мекард. Оқибат ӯ он гуфтаҳоро дар ҳаёт иҷро мекардагӣ шуд ва ҳатто аз зани худ Мериам ҷудой ҷуст. Вале ба писараш Монӣ ва занаш барои рӯзгузаронӣ пул мефиристонд. Монӣ дар 12 солагиаш ҳар гуна рӯъё (хобҳо) медид. Ба наздаш кадом расули худо меомад. Расул боре ба ӯ гуфт Монӣ бояд аз он ҷамъияти диние, ки падараш бо Монӣ дар он аъзо буданд, барояд. Зеро барои ӯ вазифаи дигаре дар оянда муайян гардидааст. Ӯ бояд холо дар байни мардум зиндагӣ карда аз ҳаёт сабақ гирад. Монӣ то 24-солагӣ ба омӯхтани илмҳои замонаш пардохта, хусусан дар сураткашию наққошӣ ниҳоят моҳир гашт. Беҳуда нест, ки дар адабиёти форсу тоҷик то имрӯз ибораи «рассом ё наққоши моникалам» то имрӯз вучуд дорад. Чун Монӣ расо 24-сола шуд, ҳамон расул пайдо гардид ва эълон дошт, ки акнун Монӣ бояд мустақилона ба тарғиби таълимоти (дини) нав пардозад. Тибқи фармони расул Монӣ ба тарғиби дини нави худ пардохт. Ӯ тарафдорони худро пайдо карда, ба сафар баромад ва дар ҳама ҷо ба мардум асосҳои дини худро меомӯзонид. Ин дин, ки бо номи ӯ монавия ном гирифт, ҳангоми сафарҳои тулонии ӯ дар Эрон, Суғд, Хитой, Ҳинд ва Африкаи Шимолӣ ҳаводорон пайдо кард. Шӯҳрати Мониро мактубҳои ба шогирдонаш дар ин ё он мавзӯи динаш навишта шуда хеле афзун гардониданд. Мактубҳои мазкур баъд аз якчанд даҳсола ба муқаддасоти азими монавия табдил гардиданд.

Ҳамзамон адабиёти монавия низ пайдо гардид, ки онҳо аз сабти сӯҳбатҳои Монӣ бо мардум иборат буданд. Дар ибтидои асри XX аз шаҳри Турфони Туркистони Шарқӣ китобхонаҳои калоне, ки аз матнҳои муқаддаси монавия иборат буданд, ёфт гардиданд.

Баъд аз саёҳатҳои дуру дарози тӯлонӣ Монӣ қарор кард, ки ба зодгоҳаш баргардад. То ин вақт дар байни мардуми Бобул овозаҳои мӯъҷизадоре дар барои Монӣ ва монавиҳо пайдо шуда буданд, ки гӯё ӯ ва монавиҳо метавонанд беосеб аз байни оташ гузаранд, қўрғошими

обшударо бинӯшанд, рӯ-рӯи замин парвоз кунанд, аз назарҳо нохост нопадид гарданд.

Подшоҳ Баҳроми I (274-277), ки дар хусуси ин мӯъҷизот чизҳои зиёд шунида буд, ба мӯбади мӯбадон фармуд то бо Монӣ дар назди мардум ба муноқиша пардозад ва дурӯғ будани таълимоти ӯро собит созад. Мӯбад медонист, ки дар мубоҳиса Монӣ бисёр пурқувват аст, аз ҳамин сабаб, ӯ аз Монӣ хоҳиш кард, ки ӯ яке аз мӯъҷизаҳои худро нишон диҳад, масалан қӯрғошими дар оташ обшударо бинӯшад ва бо ҳамин ҳақ будани дини худро собит созад. Монӣ ин пешниҳоди мӯбадро рад намуд. Баҳром Мониро шахси хавфнок ҳисобида, ба қатлаш фармон дод. Ӯ дар байни солҳои 274-277 кушта шуд. Вале бо кушта шудани Монӣ таълимоти ӯ нест нагардид. Пайравонаш ӯро худо ва начотбахши инсоният номида, кори ӯро идома доданд.

Ба ақидаи Монӣ дар ҷаҳон дар байни ду қувваи некӣ ва бадӣ ба тарзи абадӣ мубориза меравад. Ду подшоҳӣ вучуд дорад: подшоҳии рӯшноӣ ва подшоҳии торикӣ. Дар подшоҳии рӯшноӣ оромии хайру баракати доимӣ мавҷуд буда, аз он барои ҳамаи мардум некӣ ҷараён дорад. Шоҳигарии торикӣ бошад-мавзеи даҳшатангезу мудҳиш буда, аз он мумсикӣ, ҳасаду бухл ва бадбинию бераҳмӣ ҷорӣ мегардад. Бадӣ аз ин ҷо ба ҷаҳони равшанӣ ҳучум бурда, одамонро аз роҳи некию эҳсон дур месозад. Одам ва ҳаёт зодаи бадӣ мебошанд ва барои раҳӣ бахшидан ба рӯҳи худ одам бояд онро аз ҳама чизи модди озод намояд. Воситаи ягонаи озод кардани рӯҳу рӯшноиро монавиҳо дар маргу нестии олам меиданд.

Ба ақидаи Монӣ, оламу одам се давраи ҳастиро аз сар мегузаронанд: дар ибтидо-давраи аввал дар байни қувваҳои рӯшноӣ ва торикӣ баробарии мутлақ барқарор будааст. Рӯшноӣ дар боло ва торикӣ дар поён ҷой доштаанд. Сипас, дар давраи дуюм (яъне замони Монӣ) он баробарӣ вайрон шуда рӯшноӣ ва торикӣ бо ҳам омехта гардиданд, яке бар дигари дохил шуданд ва дар байнашон мубориза

сар шуд. Дар ин мубориза гоҳ яке ва гоҳ дигарӣ ғолиб меоянд. Ниҳоят, замоне давраи сеюм фаро расида, оқибат қувваҳои рӯшноӣ бар ториқӣ ба тарзи доимӣ ғолиб хоҳанд омад. Вале қай фаро расидани давраи сеюм маълум набуд.

Чи тавре дида мешавад, ин таълимоти Монӣ аз таълимоти Зардушт фарқи казоие надорад. Фарқ дар он аст, ки дар таълимоти Зардушт қувваҳои некӣ бо сардории Ахурамаздо бар зидди қувваҳои бадӣ бо сардории Аҳриман мубориза бурда, ғолиб меоянд.

Дар шариати Монӣ хӯрдани гӯшт пурра манъ нашуда буд, аммо гуфта мешуд, ки он зарарнок аст. Барои шахсони баргузидаи дини монавӣ хӯрдани гӯшт ва оиладор шудан манъ буд. Монавиҳо чун дарвешону қаландарҳо ба ҳар ҷо сафар карда, ҳаёти парҳезкорона ба сар мебуданд. Дар ғору чайлаҳо зиндагӣ карда, онҳо бештар меваю сабзавотро истеъмол менамуданд. Зеро ба ақидаи онҳо ин мавод аз офтоб, яъне аз рӯшноӣ баҳра гирифтаанд ва ҷисми инсон ҳангоми истеъмол он рӯшноиро аз онҳо ҷабида мегирад. Аз байни монавиҳо табибоне, ки бо алафҳо мардумро табобат мекарданд, зиёд буданд. Монавиён то охири асри XVI дар Хитой фаъолият доштанд. Баъзе ғояҳои ин дин то имрӯз дар таълимоти гурӯҳҳои ҳозиразамони динҳои хитойӣ ба назар мерасанд.

3. МАЗДАКИЯ

Таълимоти динию фалсафие, ки Маздак (460-528) дар соли 488 бо он баромад кард, бо таълимоти монавияю зардуштия алоқаи қалон дошт. Худи Маздаки Бомдод дар ибтидо монавӣ буд, вале таълимоти Монӣ ӯро қонеъ намегардонид. Зеро, аз як тараф маълум набуд, ки давраи сеюм қай фаро мерасад ва қай қувваҳои рӯшноӣ бар ториқӣ ғолиб меоянд. Аз тарафи дигар, манъи лаззоти дунё низ ба Маздак маъқул набуд. Аз ин рӯ Маздак эълон дошт, ки рӯшноию некӣ бар бадую ториқӣ на дар он дунё ва на дар давраи сеюм, балки дар ҳамин дунёи моддӣ ғолиб меоянд. Қувваи рӯшноӣ бошуурона, вале ториқӣ-

бешуурона ва тасодуфӣ амал менамоянд. Аз ҳамин сабаб, инсон метавонад дар ҳамин дунё бар қувваҳои торикию бадӣ ғалаба ба даст оварад.

Ба ақидаи Маздаку маздакиён бадию торикӣ дар нобаробарии иҷтимоию молӣ зоҳир мегарданд. Аз ин рӯ, ин нобаробарӣ мебояд дар навбати аввал нест карда шавад. Чи тавре дида мешавад, таълимоти Маздак на ба монанди таълимоти дини Монӣ ғайрифайзол, балки баръакс даъватест ба муқобили зулми синфӣ. Ба ақидаи Маздак барои барқарор сохтани некию равшанӣ ва нест кардани нобаробарии молӣ мебояд сарватҳои молӣ аз соҳибони мол ситонида шуда, дар байни мардум баробар аз нав тақсим карда шаванд. Азнавтақсимкунии моликият, баробарии молӣ, баробарии ҳуқуқӣ-ғалаботҳои асосии маздакиён буданд. Дар яке аз сарчашмаҳо ин мазмун ба шакли зерин баён гардидааст: «Агар касе соҳиби моли манқулу ғайриманқули зиёдатӣ, занону ғуломон бошад, мо он зиёдатиرو гирифта ба дигарон тақсим карда медиҳем, то ягон кас гуфта натавонад, ки ӯ ҳуқуқи нисбат ба дигарон зиёдтар доштанро дорад».

Ин барномаи динию иҷтимоии худро амалӣ сохта, маздакиён аз ашрофони эронӣ ба миқдори зиёд заминҳо, чорвои корӣ, ғуломон, асбобҳои меҳнат ва захираҳои ғалладонаро мусодира намуда, дар байни маздакиён ва аъзоёни обшина тақсим менамуданд. Шоханшоҳи Эрон-Қубод дар зери фишори саҳти ашрофон қарор дошт, бинобар ин бо мақсади шикастани қудрати ашрофон хост аз ҳаракати маздакия истифода намояд. Бо ин мақсад ӯ ба Маздак гаравид ва ба ҳаракати ӯ ҳамроҳ шуд. Ашрофон якҷоя бо дарбориён дар соли 496 Қубодро ҳабс карданд. Қубод баъди се сол аз ҳабс бо ёрии хоҳараш гурехта ба назди хайтолиён рафт. Ӯ аз онҳо мадади ҳарбӣ гирифт ва ба Эрон бозгашта тахти худро соҳиб гардид. Ӯ аз нав бо Маздак дӯстӣ карда, ба як қатор одамони ӯ ва ба худаш мансабҳо дод.

Тамоми мардуми Эрон аз ҷониби маздакиён ба ду гурӯҳ ҷудо карда шуда буд: тарафдорони «дини ҳақ», яъне маздакия ва муқобилони «дини ҳақ». Ҳарчанд дар дини Маздак куштору хунрезӣ манъ карда шуда буд, вале Маздак ба куштани касоне, ки муқобилият нишон медоданд, иҷозат дод. Дар натиҷа як гурӯҳ ашрофон ба қатл расонида шуданд. Ҳаракати маздакия пеш аз ҳама ба муқобили заминдорони калон нигаронида шуда буд. Аз ин ҳаракат ду табақаи дигари ҷамъияти ҳамонвақтаи Эрон «озодҳо» ва «деҳқонон» бурд карда, соҳибони заминҳою амволи иловагӣ гардиданд. Вале ба «озодҳо» маъқул набуд, ки бо «пойлӯҷҳои» Маздак баробар бошанд. Бинобар ин, онҳо бо қувваҳои аскарӣ худ ба ҷониби Қубод гузаштанд. Қубод низ баъди заиф гардонидани табақаи ашрофон-заминдорони калон ба воситаи Маздак, акнун ақидаи худро дар хусуси ҳаракати маздакия дигар карда буд. Қубод аз атрофи худ ва лашкараш маздакиёро якто-якто чида дур кард. Ӯ ва писараш Хусрави Анушервон баъд аз муддате ба маздакиён дарафтода, гурӯҳ-гурӯҳ онҳоро нест кардан гирифтанд. Пеш аз ин амал, Қубод барои он, ки дар нест кардани маздакиён асоси қонуние дошта бошад, мувоҳисаеро дар байни маздакиёну мӯбадони зардуштӣ ташкил карда, баъд ба онҳо дарафтод. Ҳаракати маздакия дар соли 529 нест карда шуд, вале ғояҳои он то асри IX зинда монданд, ба монанди хурӯҷи Хурзод дар Хоразми асри VIII, исёни Муқаннаъ дар Осиёи Миёна дар асри VIII, шӯриши Бобак дар Озарбойҷону Эрон дар асри IX.

IV. Динҳои Мисри қадим

Дар Мисри қадим, ки он яке аз ғаҳвораҳои бузурги маданияти инсоният ба ҳисоб меравад, динҳои ба ин кишвар хосс вучуд доштанд. Яке аз шаклҳои қадимаи динҳои Мисри қадим эътиқод ба худоҳои номӣ будааст. «Ном» гуфта вилоятҳои дар назар ҳастанд, ки намояндагони қабилаҳои қадима дар онҳо зиндагӣ мекарданд. Худоҳои номӣ то давраи охири таърихи Мисри қадим мавриди ибодат қарор дошта, яқоя бо худоҳои умумии Миср парастида мешуданд.

Ҳар як ном ҳайвони ба ақидаи онҳо муқаддасро мепарастид. Масалан дар Элефантин-гӯсфанд, дар Дендер-модагов, дар Сиут-шағол, дар Гермopol-ибис (паррандаи ба лаклак монанд) ва павиан (маймун), дар Файюм-тимсоҳ, дар Бубастис-пишак ва ғайраро мепарастиданд. Гумон меравад ин парастии ҳайвонот, боқимондаҳои тотемизм бошанд.

Баъдтар ин худоҳои ҳайвонӣ протсеси антропоморфизация (ба одам монандкунӣ)-ро аз сар гузарониданд, яъне чисмашон дар шакли одам, аммо сарҳояшон дар шакли ҳайвонҳои муқаддас тасаввур ва тасвир карда мешуданд. Масалан пишак ба худозан-Бастет табдил ёфт, ки сараш мисли сари пишак буд; шохин-ба худо Гор табдил гашт, сари худо Тот монанди сари ибис, аммо сари худо Анупис мисли сари Саг, сари худо Сабек-монанди сари тимсоҳ, сари худозан Сохмет-монанди сари шерӣ мода ва сари худо Хатор мисли сари модагов тасвир мегарданд.

Ҳамин тавр, парастии худоҳои «номӣ», ки онҳо бешубҳа дар аввал худоҳои қабилавӣ буданд, чанд муддат идома дошт. Баъд аз он ки номҳои Миср муттаҳид гардониданд, худоҳои умумимисрӣ пайдо шуданд. Дар ин росто он чиз ҷолиби диққат аст, кадом номе, ки ба маркази Миср табдил меёфт, худои он ном худои умумимисрӣ мешуд.

Яке аз худоҳои қадимтарини умумимисрӣ шохин Гор буд. Дар аввал дар вилоятҳои Иераконпол ва Эдфа Горро парастии мекарданд. Маҳз шохони ин вилоятҳо, ки Горро мепарастиданд, аввалин муттаҳидсозони кишвари Миср буданд (сулолаҳои 1,2 дар охири ҳазорсолаи чоруми то мелод). Ва маҳз онҳо худои қабилавии худро ба худои умумимисрии офтоб табдил доданд. Чун маркази Миср ба Мемфис кӯчид, худои умумимисрӣ худои мемфисиён-Птах гардид. Ҳангоме, ки вилояти Фива маркази муттаҳидсозии Миср гардид, худои на он қадар маъруфи фивагиҳо-Амон ба худои умумимисрӣ табдил ёфт, лекин дар яқҷоягӣ бо худои пештара-Ра (Амон-Ра).

Ҳамин тавр, дар Миср бо кӯшиши роҳибон худоҳои зиёде пайдо шуданд. Дар Миср ҳайвонҳои зерин муқаддас доништа мешуданд: гурба, шохин, ибис, тимсоҳ.

Яке аз қабатҳои динҳои Мисрро эътиқодоти халқии марбут ба коркарди замин ташкил медиҳад. Фигураи асосии ин эътиқодоти динӣ Осирис буд. Дар аввал Осирис худои маҳаллии Бусирис дар резишгоҳи Нил буд, вале дар айни замон он ба ойини ҳосилхезӣ алоқаи мустақкам дошт. Осирис ҳамеша якҷоя бо наботот (бо нилуфар, ангур ва ғайра) тасвир мегардид. Дар тасвирҳои дигар дида мешавад, ки хӯшаҳои гандум аз бадани Осирис баромадаанд ва роҳиб ба онҳо об дода истодааст. Мардуми Миср ҳар сол маргу эҳёшавии Осирисро ид мекарданд. Ид 18-рӯз идома ёфта дар давоми он маросими кишткунию тухмипошӣ гузаронида мешуд. Осирис дар ин маросимҳо нонро таҷассум мекард. Қиссае низ вуҷуд дошт, ки тибқи он худо Осирис замоне подшоҳи Миср буда, ӯ аз ҷониби бародари худ Сет хоинона кушта мешавад. Баъд Сет ҷасади ӯро пора-пора карда, он пораҳоро ба саросари кишвар пош медиҳад. Аммо хоҳар-зани Осирис худозан Исида баъд аз ҷустуҷӯҳои зиёд пораҳои бадани Осирисро ёфта чамъ меорад ва аз ӯ писаре-худо Горро таваллуд мекунад. Гор бар Сет ғолиб омад ва падари худро эҳё кард. Ин қисса дар шакли образ омадааст, яъне образи гандум, ки кошта шуда аз он гандуми нав месабзад.

Образи Осирис ва Исида баъдтар инкишоф ёфт ва Исида оҳишта-оҳишта ба худозани серҳосилӣ дар Миср табдил ёфт.

а. Ҳамчун худо доништа шудани подшоҳон. Дар Миср дар ибтидо фиръавнҳо худро ҷонибдорони худо Гор медонистанд ва ҳатто номи худро-Гор мегузоштанд. Вале аз давраи сулолаи 5-ум (соли 2700 то мелод) сар карда, фиръавн ҳамчун писари худои офтоб Ра доништа мешуд. Ва ин ақида дар Миср то замони қабули масеҳият идома дошт. Подшоҳ маросимҳои асосиро худаш иҷро мекард, ба сохтмони маъбад асос мегузошт ва қурбонӣ мекард. Дар ҳамин давра одамон дар пеши

подшоҳ худро ба замин меафканданд, номи подшоҳро гирифтанд
мумкин набуд ва оммаҳо ӯро ҳамчун худо мепарастиданд

Мақбараҳои фиръавнҳо васеъ гардида оҳиста-оҳиста шакли пирамидаро мегирифтанд. Роҳибон ба мӯмиё кардани ҷисми фиръавнҳо пардохта ин амалро нағз ёд гирифтанд. То ба замони мо ҷисмҳои мӯмиё кардашудаи чандин фиръавну ашрофон дар ҳолати хуб омада расидаанд. Ҷасадҳои фақирон дар зери кум гӯронида мешуданд.

Сабаби мӯмиё кардани ҷисмҳои мурдаҳо дар ақидаҳои динии мардуми Миср ниҳон аст. Ба ақидаи мисриҳо ҳангоми марг фақат бадани инсон мемурад, вале моҳиятҳои дигари он зинда мемонанд. Онҳо чунинанд: Номи он шахс (рен), рӯҳаш (ба), ки баъди марги шахс чун паррандае парида ба осмон меравад, ва ниҳоят-дугонаи махфии инсон (ка). Ка-ин рӯҳи махсус, дугонаи диданашавандаи шахс аст, ки тақдири он баъди марг ба тақдири ҷисми инсон вобаста аст. Ка метавонад аз гуруснагию ташнагӣ бимирад-агар дар ҳини гӯркунӣ бо ҳама чиз таъмин карда нашавад. Вале агар ҷисми мӯмиёкардашуда ё ҳайкали шахс боқӣ бимонанд, ка муддати дароз зинда боқӣ хоҳад монд.

Худо Осирис оҳиста-оҳиста ба худои он дунё ва ба қозию ҳокими ҷаҳон баъди марги ашхос табдил ёфт. Азбаски Осирис ҳар сол эҳё мегардид, мӯъминон умед доштанд, ки бо ёрии ӯ ҷони мурдаи худро аз марги ниҳойӣ халос хоҳанд кард. Дар аввал мурдаи подшоҳонро Осирис мегуфтанд, баъдтар-мурдаҳои ашрофонро ва оқибат-мурдаҳои мардуми одиро низ Осирис мегуфтагӣ шуданд. Бо ин роҳ мардум гӯё қувваҳои бадро фиреб медоданд.

Осирис қозии ҷонҳо буд, вале худоҳои 42 ном (вилоят) ва аъҷубаи дӯзах ёрдамчиёни ӯ ба ҳисоб мерафтанд. Аъҷубаи мазкур он ҷонҳоеро, ки ба марг ҳукм шуда буданд, фурӯ мебард. Дар рӯзи қиёмат дили шахси мурда баркашида мешуд ва аз рӯи аъмоли неку бадаш

тақдири ояндаи ӯ ҳал мегардид. Тасаввуротҳои мисриён дар хусуси ҳаёти рӯҳ баъд аз марг дар китоби ба ном «Китоби мурдаҳо» батафсил баён гардидааст. Дар ин китоб нақши дуоҳои соҳирона дар ҳалос кардани ҷони шахс аз азоб бисёр муҳим доништа шудааст.

б. Нақши роҳибон. Роҳибон дар ҳаёти динии мардуми Миср нақши азим доштанд. Дар замонҳои қадимтарини таърихи Миср роҳибон миқдоран кам буда, худашон мустақил набуданд. Маросимҳои диниро бошад бештар ашрофону дарбориён, волиҳои вилоятҳо ва ҳуди фиръавнҳо дар маркази давлат ба иҷро мерасониданд. Роҳибон бошанд гӯё ба ҷои подшоҳ он маросимҳои диниро иҷро мекарданд. Дар ибтидо роҳибони маъбадҳои асосии Птаха дар Мемфис ва Ра дар Гелиопол мавқеи бонуфузро ишғол намуданд. Маъбадҳои онҳо ва баъзе маъбадҳои дигар аз ҳисоби тӯҳфаҳои подшоҳону ҳокимон соҳибони амволи қимат гардида буданд. Инҳо пеш аз ҳама мавзёҳои муқаддас дар назди мақбараҳо буданд. Масалан мақбараи Некур, писари подшоҳ Хафр аз 12 шаҳр маблағи даромад дошт. Ин гуна вазъият чанд муддате идома ёфт. Вале баъдтар дар замони чангҳо бо гиксосҳои ҳамсоя (тақрибан дар солҳои 1700-1570 то мелод) қудрати подшоҳон суст гардид, аммо нуфузи роҳибон бошад баланд шуда онҳо мустақилият ба даст оварданд. Баъд аз рондани гиксосҳо дар замони сулолаи 18-уми фиръавнҳо (асрҳои XVI-XIV то мелод) бори аввал мансабҳои роҳибон меросию авлодӣ шуданд.

Роҳибони маъбадҳои гуногун бо ҳам маслиҳат карда дар зери байрақи маъбадҳои асосӣ муттаҳиду муттамарказ мешуданд. Хусусан вақте ки Фива маркази Миср гардид, роҳибони маъбади худои Амони Фива мавқеи худро пурзӯр карданд. Раиси роҳибони маъбади Амон дар Фива дар ҳаёти сиёсии кишвар мавқеи намоёнро ишғол намуд. Ҳангоми муборизаҳои байни фиръавн Тутмос ва подшоҳзан Хатшепсут роҳибони фивагӣ дар ин ҷанҷолҳои дарборӣ фаъолона

иштирок варзида, мавқеи сиёсии худро мустаҳкам намуданд. Аз тарафи дигар, худи подшоҳон низ ба хотири таъҷиби ёфтани дар мубориза ба муқобили ашрофон ба роҳибон таъҷиби карда, ба онҳо маблағу амволи зиёд тақдим мекарданд. Онҳо дар Фива маъбадхоро васеъ карда маъбадҳои нави азим месохтанд. Ҳангоме ки Тутмоси III дар ҳуҷумҳои осоишёнии худ ғолиб омад, маъбади Амони Фива аз подшоҳ дар Лубнони Чанубӣ се шаҳр ва заминҳои зиёдеро дар худи Миср соҳиб гардид. Дар замони Амонхотепи III бошад, қудрати роҳибон чунон боло рафт, ки подшоҳон аз онҳо дар ҳароса афтоданд. Писари ӯ Амонхотепи IV (1419-1402 то мелод) кӯшиши ҷасуронае карда, хост аз таъсири роҳибон халос гардад ва қудрати онҳоро заиф гардонад. Дар аввал ӯ дар муқобили роҳибони Амон ба роҳибони Гелиопол таъҷиби кард, аммо дастгирӣ наёфт. Дар натиҷа ӯ фармон баровард, ки парастии ҳама гуна худоҳо дар кишвар манъ карда, маъбадҳо баста шаванд. Дар баробари ин ӯ фармуд, ки мардум худон нав Атон- (қурси офтоб)-ро парастӣ намоянд. Ӯ худро роҳибии дараҷаи аввали ин худон нав эълон дошт ва худро Эхнатон (яъне «маъқул ба Атон») номид. Подшоҳ ба ин муносибат шаҳри Фиваро тарк намуда, маркази давлаташро ба шаҳраки Ахетатон кӯчонид. Подшоҳ дар ин мубориза бо роҳибон ба табақии миёнаҳои мардум таъҷиби мекард. Аммо роҳибон ба оммаи васеи мардум ва ашрофон таъҷиби карда, ба муқобили таълимоти подшоҳ баромаданд. Баъд аз сари Эхнатон роҳибон тавонистанд аз нав парастии худоҳои пештарро барқарор ва дини Эхнатонро бекор намоянд. Дар натиҷа акнун ғайриҷаҳонии сулолаҳои 19-уму 20-ум (миёнаҳои асри XIV-миёнаҳои асри XI то мелод), ки қудрати худро аз даст медоданд ва маҷбур буданд, ки ба роҳибон таъҷиби намоянд, заминҳои васеъ ва амволи дигарро ба миқдори зиёд ба роҳибон медоданд. Хусусан Рамзеси III заминҳои зиёдеро ба онҳо медод. Дар охири давраи ҳукмронии ӯ маъбадҳои Миср соҳибони 3 ҳазор километри мураббаъ заминҳои қоркардшавандаи кишвар буданд, ки 15 фоизи заминҳои кишварро

ташкил мекарданд. Дар маъбадҳо 103 175 ғулом кор мекарданд. Маъбадҳо 490 ҳазор сар чорво доштанд. Аз ғуломону деҳқонон фақат роҳибони Амон ҳар сол 310 ҳазор халта ғалла, 25 ҳазор кӯза шароб, садҳо сар чорво, садҳо ҳазор сайд, қариб ҳазор кг нуқра, 52 кг тилло ва ғайра меситониданд. Ғайр аз ин роҳибон аз мардум садақот низ мегирифтанд.

Ҳамин тавр, роҳибон ба як қувваи азими иқтисодию сиёсии кишвар табдил ёфта буданд. Кор ба ҷое расид, ки ҳангоми пошхӯрии давлати Миср дар соли 1050 то мелод дар Фива роҳиб Херихор подшоҳ шуда ҳокимияти дунявӣ меронд. Дар маъбадҳои Фива тамоми маросимҳои диниро (то 60 маросим дар сол) роҳибон мегузарониданд. Мумиёкунии ҷасадҳо, гузаронидани маросимҳои мураккабу зиёди мотаму гӯркунӣ, қурбоникунӣ, навиштани навиштаҷотҳо, роҳбарӣ ба корҳои нигоҳубини мақбараҳо ҳама дар дасти роҳибон қарор доштанд. Идеология, санъати тасвирӣ, сохтмону архитектура низ асосан бо мавзӯҳои динӣ робита доштанд. Рассомону ҳайкалтарошон дар назди роҳибон қарор дошта, барои онҳо ва ба фармудаи онҳо кор мекарданд.

Баъдтар, вақте ки Миср алоқаҳои худро бо кишварҳои ҳамсоя пурқувват кард, дар маҷмӯаи худоҳои мисрӣ худоҳои бегона низ пайдо шуданд. Ба монанди худоҳои нубиягӣ Дедун ва Бес ва худозани ливиягӣ Нейт. Ҳамзамон акси ин ҳол низ ҷой дошт. Ҷунончи худоҳои мисрии Амон, Осирис ва Исидаро дар Финикия, Сурия ва Юнон низ мепарастиданд.

Дар Миср, ҳарчанд ки динҳо ва роҳибон пурқувват буданд, замоне (асри XVIII то мелод) мардум ба шӯриш бархоста, аҳрому мақбараҳоро чаппа ва ғорат карданд. Ҳангоми шӯриш маъбадҳо ҳолӣ шуда, ҳеҷ кас қурбонӣ намекард ва ба роҳибон ҷизе дода намешуд. Дар якҷанд асарҳои аз он айём боқимонда гуфта мешавад, ки мардумон оид ба ҳаёти баъди марг шубҳа мекарданд. Муаллифи

папируси лейденӣ аз мардум талаб мекард, ки аз нав ба парастии худоҳо ва адои қурбониҳою намозҳо ручӯъ намојанд.

V. ПАЙДОИШИ ОЙИНИ ЯХУДИЯ

Дини яҳудия аз динҳои миллиест, ки аз замонҳои қадимтарин то ба имрӯз бо тағйиротҳои кам омада расидааст. Дар таърих он нақши калон дорад, ба сабаби он, ки дини масеҳӣ низ аз он баромадааст. Китоби асосии дини яҳудия-Библия мебошад. Калимаи «Библия» аз забони юнонӣ гирифта шуда маънояш «Китобҳо» мебошад. Библия дар ҳақиқат аз маҷмӯи китобҳои зиёде иборат буда, онҳо ба се қисми асосӣ тақсим мешаванд. *Қисми аввал* иборат аст аз китоби қонун-Тора (Таврот) ё ба тарзи дигар Панҷкитобаи Мӯсо, ки гӯё онҳоро ӯ навиштааст. Дар ин қисм *қиссаҳои* офарида шудани оламу инсон, ба сабаби гуноҳ аз ҷаннат ронда шудани Одам, тӯфони Нӯҳ, қиссаи саромадони авлоди яҳудиён-Иброҳим, Исҳоқ, Ёқуб, Юсуф бо бародаронаш, ба Миср омада ҷо ба ҷо шудани яҳудиён, фаъолияти Мӯсо барои аз асирии мисриён озод кардани яҳудиён, таърихи аз ҷониби яҳудиён истило карда шудани Фаластин (заминҳои Канъон) бо сардории Иисуси Навин оварда шудаанд.

Қисми дуюми китобҳои Библия аз китобҳои «таърихӣ» иборатанд.

Қисми сеюм аз китобҳои пайғамбарон, аз қабилӣ: Дониёл, Юнус, Малахиё, Закариё ва дигарон иборат мебошанд.

Ҳамаи ин се қисм китобҳои ёдшударо масеҳиён «Ветхий завет» (Аҳди қадим) меноманд, аммо китобҳои масеҳии худро «Новый завет» (Аҳди ҷадид) меноманд, ки онҳоро яҳудиён қабул надоранд. Асли баромади ҳамаи ин китобҳо то имрӯз пурра маълум нагардидааст. Аз рӯи тадқиқотҳо як қисми Тора дар Яҳудия тақрибан дар асри IX то мелод(қисме, ки дар он худо-Яҳве зикр гардидааст) ва қисми дигараш, ки дар он худо ҷун Элоҳим (Элоҳист) зикр ёфтааст, дар Эфраим (шимоли Фаластин) дар асри VIII то мелод навишта шудаанд.

Омӯзиши Библияро якчанд маротиба тасҳеҳ ва аз нав таҳрир карда шудани он мушкил сохтааст.

Ҳанӯз аз замонҳои қадимтарин яҳудиҳо эътиқодоту маросимҳое доштаанд. Масалан, аз қадим истеъмоли гӯшти шутур, тавушқон, харгӯш, хук, хазандаҳо, чанд навъи паррандаҳо ҳаром эълон шуда буд, ки сабабаш номаълум аст. Шояд ҳаром гуфтани гӯшти шутур ба сабаби ҳайвони кории зарурӣ будани он бошад. Гӯшти ҳайвон бояд пеш аз истеъмол беҳун бошад. Зеро ба ақидаи яҳудиён хун ин чон аст. Одатӣ дигари яҳудиён хатна намудани бачаҳои навзод дар 8-рӯзагиашон мебошад.

1. Давраҳои инкишоф ва таҳаввули дини яҳудия

а. Парастии Яҳве, давраи аввали инкишофи яҳудия. Дини яҳудия дар тӯли таърихи дуру дарози худ чанд давраи инкишофу таҳаввулро аз сар гузаронидааст. То имрӯз масъалаи асли баромади Яҳве, фигураи асосию марказии дини яҳудӣ дуруст аниқ карда нашудааст. Ақидае вучуд дорад, ки асли баромади Яҳве на аз яҳудиён, балки аз қабилаи мадианини нимҷазираи Сино будааст. Мӯсо духтари коҳини Мадинаро ба занӣ гирифта, гӯсфандони падари ӯро бонӣ мекард. Дар нимҷазираи Сино дар кӯҳи Ҳорив бори аввал Яҳве номи худро ба Мӯсо ифшо кард. То ин муддат яҳудиён худоҳои зиёди дигареро мепарастиданд ва он худоҳо «Элоҳим», шакли танҳоаш «Элоҳ» меномиданд. Вале оқибат яҳудиён Яҳверо худои ягонаи худ қарор доданд. Худи Мӯсо низ на аз қабилаҳои яҳудӣ, балки аз қабилаи ғайрияҳудии левит буд.

Яҳве, дар саросари Библия чун худои ҷанговар ба назар мерасад. Сабабаш дар он аст, ки дар он замон (асрҳои XV-XIV пеш аз мелод) қабилаҳои кӯчии яҳудӣ ба ҳучумҳои худ ба заминҳои вилояти Канъон (Фаластин) шурӯъ намуда буданд ва ин протсесс қариб якчанд садсола идома ёфт. Яҳве дар ин давра ҳамчун худои умумии яҳудиён баромад мекунад. Ишғол намудани Фаластин дар Библия ҳамчун фармони

бевоситаи Яхве тасвир гардидааст. Чунончи, Яхве ба Иисуси Навин мефармояд: «Акнун, бархез бо ин мардум аз дарёи Иордан убур намоед, ба он замин, ки ман онро ба шумо-фарзандони Исроил медиҳам, равед! Ба ҳар чое, ки қадами шумо бирасад, ман онро ба шумо медиҳам...»

Ин худо Яхве амр медиҳад, ки мардumi маҳаллии Фаластин бераҳмона нест карда шавад. Дар ҳақиқат, яҳудиён чун шаҳри якуми Канъон (Фаластин) Иерихонро гирифтанд, аҳолии онро кушта, худи шаҳро ба замин яксон карданд. Дар нисбати шаҳри дуюм-Гай низ чунин рафтор намуданд, вале ин дафъа бо амри Яхве Иисуси Навин чорвоҳоро накушта, онҳоро барои худ ғанимат гирифт. Сипас, яҳудиён амориҳоро ҳамин тавр нест намуданд ва дар нест кардани онҳо худи Яхве низ иштирок варзид (бо боронидани жола). Аз он чи, ки оварда шуд ва умуман аз матнҳои Библия чунин бармеояд, ки Яхве худои ниҳоят бераҳму сангдил будааст.

б. Давраи дуввум давраи фаластинии инкишофи яҳудия. Баъд аз истилои Фаластин яҳудиён бо мардумони маҳаллӣ омехта гашта, баъзе эътиқодоти онҳоро қабул намуданд. Шоҳ Сулаймон (асри X то мелод) дар маркази давлаташ-шаҳри Иерусалим ибодатхонаи бошукӯҳи Яхверо сохт.

Дар ин давраи фаластинии яҳудиён назориҳо пайдо шуданд. Онҳо бисёр бодикқат қоидаҳои диниро риоя мекарданд: шароб наменӯшиданд, ба часади мурда даст намерасониданд, мӯйҳояшонро наметарошиданд, ба тозагӣ риоя мекарданд. Онҳо чи зану чи мард муқаддас ҳисобида мешуданд ва дар бораи тақдири одамон чизҳое пешгӯӣ мекарданд.

Ғайр аз ин, пайгамбарон (набиим) дар ҳамин давра вучуд доштанд. Онҳо худро ба дараҷаи вачд (экстаз) расонида, тақдирро пешгӯӣ менамуданд.

в. Давраи сеюми инкишофи дини яҳудӣ «баъди асирӣ» ном дорад. Бобулихо дар солҳои 586 ва 527 то мелод ду маротиба ба Иерусалим ҳуҷум карда, як қисми мардуми онро ба асирӣ ба Бобул бурданд. Шоҳи Эрон Кир дар соли 538 то мелод он яҳудиёнро озод кард ва онҳо ба Иерусалим баргашта ибодатгоҳи онро аз нав обод карданд. Маҳз ана дар ҳамин давра дини яҳудия хосиятҳои асосии худро касб кард: монотеизми қатъӣ, марказият додани парастииш, қонунӣ ва муқаддас ҳисобидани матни Библия. Маҳз дар охири асри V то мелод Панҷкитобаи Мӯсо (Тора) бори охирин таҳрир гардида, аз он номҳои ҳамаи худоҳоеро, ки яҳудиён мепарастиданд, ба ғайр аз Яҳве нест намуданд.

Дар аксари динҳо таълимоте дар бораи ҳаёти баъди марг вучуд дорад. Аммо дар яҳудия ин чиз мавҷуд нест. Яҳудия-динӣ заминӣ мебошад. Дар иваз ба ҷои ҳаёти ондунӣ яҳудия ҷонибдорони худро бо идеяи баргузида будани яҳудиён аз ҷониби худо тасалло медиҳад. Агар яҳудие азобу машаққат кашад, ба ин худаш гунаҳкор аст, зеро ӯ гуноҳ мекунад, таиноти худро иҷро намекунад, аз ҳамин сабаб худо ӯро ҷазо медиҳад. Вале бо вучуди он ӯ баргузидаи худо боқӣ мемонад.

Ғояи баргузида будани яҳудиён дар давраи «баъди асирӣ» қувват гирифт. Яҳудиён аз халқиятҳои дигар ҷудо карда шуданд, никоҳи яҳудиён бо мардуми қабилаҳои ғайрияҳудӣ қатъ карда шуд, ҳамагуна алоқаҳои яҳудиён бо ғайрияҳудиён маҳдуд сохта шуданд.

г. Давраи дигари таърихи дини яҳудӣ, ин давраи «диаспораҳо», яъне муҳочирату ҷобачошавии яҳудиён берун аз Фаластин мебошад. Давраи аввали ба ҳар ҷо пароканда шудани яҳудиён ба ҳуҷумҳои ошуриёну бобулиён (асрҳои VIII-VI то мелод) ба Фаластин марбут мебошад. Алақай дар давраи эллинизм (аз асри IV то солҳои 30-юми мелодӣ) дар Миср, Сурия, Осиёи Хурд ва кишварҳои дигари ҳавзаҳои баҳри Миёназамин яҳудиҳои зиёде зиндагӣ мекарданд. Вале муҳочирати оммавии яҳудиҳо дар солҳои 66-70 ва 132-135 мелодӣ ҷой

дошт. Дар ин солҳо римиҳо ду шӯриши яҳудиёро торумор карданд ва яҳудиён ба ҳама кишварҳои ҳавзаии баҳри Миёназамин паҳн шуда рафтанд. Акнун азбаски маъбади Иерусалим дар солҳои 70 ва 133 аз ҷониби римиҳо хароб карда шуда буд, яҳудиён дар кишварҳои муҳоҷирати худ ибодатхонаҳое бо номи «синагога» (аз юнонӣ, маънояш-мачлис, чамъомад) созмон дода, ҳамаи қорҳои динию мулкии общинаҳои яҳудиро дар он ҷо ба сомон мерасониданд. Синагога хазина, амвол ва даромаде аз ҳисоби садақоту хайру эҳсонӣ аззоёни сарватманди община дошт.

Ҷиҳати дигари инкишофи дини яҳудӣ дар он буд, ки баъзе намояндагони мардумони маҳалли дар натиҷаи ҳамсоғию наздикӣ пайдо кардан бо яҳудиён дини яҳудиро қабул менамуданд. Онҳоро «прозелит» номида, дарҳол хатна мекарданд. Аммо акси ин ҳол низ ҷой дошт. Дар зери таъсири дини зардуштӣ оид ба ҳаёти он дунё, зинда гардидан баъди мурдан, рӯзи қиёмат ва ғайра ба ин монанд таълимотҳое дар адабиёти баъдинаи яҳудиён Талмуд пайдо гардиданд.

д. Давраи Талмуд. Баъд аз он, ки дар солҳои 132-135 яҳудиён ба муқобили римиҳо шӯриш бардоштанд ва он шӯриш аз ҷониби римиҳо торумор карда шуд, яҳудиён аз Фаластин пурра ронда шуданд ва онҳо ба ҳар ҷои империяи паҳновари римиҳо ва ҷойҳои дигар рафта ба тарзи гурӯҳӣ сокин шуданд. Дар ин байн қудрати иқтисодии Рим суғайра гардид, масеҳият аз яҳудия ҷудо шуд, нақши тоҷирони яҳудӣ низ паст рафт ва диаспораҳои яҳудӣ боз худро дар алоҳидагӣ қарор доданд. Ин худҷудокунии яҳудиён дар пайдоиши Талмуд акси худро ёфт. Талмуд-мачмӯаи азими қонунҳои динию ҳуқуқӣ ва мачмӯаи донишҳо ва қоидаҳои рафтору зиндагии яҳудиён ба ҳисоб рафта, он дар асрҳои III-V дар байни яҳудиёни Бобулу Фаластин тартиб дода шуда буд.

Талмуд аз ду қисм иборат аст. Қисми қадимаи он Мишна ном дошта, он такрору тафсири қонунро дар бар гирифтааст. Қисми дуюм Гемара баъдтар пайдо шуда, он тафсири тафсир яъне шарҳ бар шарҳи

конун мебошад. Мишна ба забони қадимаи яҳудӣ, вале Гемара ба забони оромӣ таълиф гардидаанд. Талмуд дар ду таҳрир-(иерушалимӣ ва бобули) то замони мо омада расидааст. Баъдтар дар асрҳои VI-X ба Талмуд боз баъзе шарҳҳои мухталиф-Мидраши илова карда шуданд.

Талмудро доираҳои сарватмандону тоҷирону ғуломдорони яҳудӣ ба ғоидаи ҳамин доираҳо тартиб дода буданд. Дар он табақаи сарватмандони ғуломдор «талмид-хахамҳо» бар оммаи мардуми одӣ «ам-гааре»-ҳо (аҳли замин), яъне деҳқонон, муқобил гузошта шуда буданд. Ам-гаарҳои сарватманд низ метавонистанд ба воситаи хайру эҳсон ва омӯхтани Таврот баъди марг ба ҳаёти босаодат бирасанд.

Аз ҳамон асрҳо сар карда Талмуд то имрӯз асоси ҳаёти динӣ, ҳуқуқӣ ва ҷамъиятии общинаҳои яҳудиро ташкил дода ва дар байни халқу халқиятҳои мухталиф зиндагӣ намудан яҳудиён дар зери ҳукми «Талмуд-хахамҳои» худ, ки онҳоро «раввин» меномиданд, қарор доштанд. Яҳудиён барои ҳалли мушкилоти динию дунявии худ маҳз ба ҳамин раввинҳо муроҷиат мекарданд. Раввинҳо бошанд, ҳалли он мушкилотро дар Талмуд меҷустанд. Яъне Талмуд асоси шариати дини яҳудияро ташкил медед. Ин тарзи зиндагӣ ба он мусоидат кард, ки ҷамъиятҳои яҳудиён боз ҳам муғлақтар ва аз мардумони ғайрияҳудӣ дуртар гарданд.

е. Дини яҳудия дар асрҳои миёна. Чи тавре зикр шуд, яҳудиҳо баъди соли 135 дар тамоми гирду атроф паҳн шуданд. Миқдори онҳо хусусан дар Испания зиёд буд, ки дар онҳо онҳоро «сефардӣ» меномиданд. Баъдтар яҳудиён дар Германия паҳн шуданд ва дар он ҷо онҳо яҳудиёни «ашкеназӣ» ном гирифтанд. Шумораи яҳудиён дар Хилофати араб махсусан зиёд буд. Онҳо дар Хилофат ва ҷойҳои дигар асосан ба ҳунармандӣ, тичорат, судхӯрӣ машғул буданд. Азбаски Талмуд тамоми ҷиҳатҳои ҳаётро фаро гирифта, мардуми яҳудӣ дар зери зулми хахамҳою манъкуниҳои зиёди Талмуд қарор доштанд, бинобар ин дар баъзе мавзеоҳо мардуми яҳудӣ бар зидди Талмуду

таълимоти он баромаданд. Ин ҳаракат дар таърих номи ҳаракати «кароим»-ҳо ё «анони»-ҳоро гирифт-аз рӯи номи сарвари ин ҳаракат Аннон Бен Давид. Кароимҳо талаб мекарданд, ки Талмуд мансӯх, яъне бекор карда шуда, яҳудиён бояд ба таълимоти «тозаю ҳақиқӣ»-и Мӯсо баргарданд. Ҳаракати кароимҳо дар мавзӯҳои соҳили баҳри Сиёҳ, Хазаристон, (ки дини яҳудӣ дар он ҷойҳо дар асрҳои VIII-X дини давлатӣ буд) ва баъдтар дар Қрим сар зада буд. Имрӯз низ кароимҳо дар Қрим ва Литва мавҷуданд.

Озодфикрони яҳуд дар Хилофати араб даст бар он заданд, ки хостанд динро бо илму фалсафа ошӣ диҳанд. Яке аз чунин яҳудиён Мӯсо ибни Маймун (1135-1204), сокини Миср буд. Азбаски дини яҳудӣ пур аз майда-чуйдаҳои зиёд аст, Мӯсо ибни Маймун барои озод кардани дини яҳудия аз он майда-чуйдаҳо тамоми таълимоти дини яҳудиро дар 13 моддаи асосӣ ҷамъоварӣ кард. Яҳудиёни мутаассиб баъди марги Мӯсо дар сари қабри ӯ чунин навиштанд: «Мӯсо писари Маймун, бидъаткори лаънатшуда».

Уламои дигари яҳудӣ роҳи халосиро дар тасаввуф (*мистика*) чустанд. Ин чараён дар зери таъсири тасаввуфи исломӣ дар асри XIII дар Испания пайдо шуд ва номи *қаббаларо* гирифт, ки маънояш *«қабул кардан»* ё *«анъана»* мебошад. Асари асосии қабалӣ *«Зогар»* (дурахш) мебошад, ки он дар асри XIII пайдо гардид. Дар он худо ҳамчун мавҷуди билониҳояи номуайян, ки ягон атрибут надорад, муаррифӣ гардида, гуфта мешавад, ки ӯро фақат ба воситаи ёфтани маънои ҳақиқии номҳою ҳарфҳо ва бо ҳам якҷояю мувофиқ гардонидани рақамҳо шинохтан мумкин аст. Қаббалиҳо инчунин ба таносуи рӯҳ боварӣ доштанд: ба ақидаи онҳо рӯҳи шахси гунаҳкор баъди марги ҷисм ба ҷасадҳои дигари одамону ҳайвонот дохил шуда, то вақти аз гуноҳҳо пок шудан ин амал идома хоҳад ёфт. Баъд аз ин рӯҳи тоза ба ҷаҳони рӯҳҳои тоза хоҳад рафт.

Тасаввуфи яҳудия шакли хасидизмо гирифт. Равияи хасидия дар миёнаҳои асри XVIII дар байни яҳудиҳои қисми Чанубу Ғарбии Руссия, ки дар он ҷо вазъи яҳудиҳои камбағал бисёр вазнин буд, шакл гирифт. Асосгузори хасидия Исроил Бешт буд. Ӯ даъво дошт, ки донишу олимии раввинҳо ва риоя намудани расму маросимҳои зиёд даркор нестанд: бояд ба он кӯшид, ки бевосита бо худи худо робита барқарор кард. Ин робита ҳангоми намоз ба воситаи расидан ба ҳолати вачд (экстаз) барқарор мегардад. Аммо, тибқи ақидаи хасидия, на ҳар кас метавонад бо худо робита барқарор намояд. Аксаран ба ин тақводорони махсус-цадикҳо ноил мегарданд. Бо ҳамин дар байни цадикҳо сулолаҳои махсуси «муқаддас» пайдо шуданд, ки дар асл онҳо аз қаллобоне беш набуданд. Онҳо бо ҳилаю найранг ҳамқабилаҳои худро ғорат менамуданд. Байни хасидҳо ва раввинҳо зиддияти саҳт пайдо шуда, баъдтар шиддати он паст гардид.

Ҳаракати дигари яҳудиёни Германия номи маорифпарварӣ (Гаскала)-ро гирифт. Ин ҳаракат низ мехост анъанаҳои диниро бекор намояд ё фишори саҳти қонунҳои диниро суст намояд. Яке аз намояндаҳои ин ҳаракат Моисей Мендельсон (1729-1786) бо тарафдоронаш буд. Ҳаракати Гаскала оқибат ба пайдоиши сионизми буржуазии миллӣ, ки барқарор намудани давлати миллии яҳудиро дар Фаластин талаб мекард (Герцль, асри XIX) оварда расонид.

2. Маросимҳои динию мазҳабии яҳудия. Одатҳо, идҳо, амру наҳйи яҳудия

Чи тавре зикр шуд, аксари мардуми яҳуд дар назди раввинҳои Талмуд мисли ғулом буданд. Синагогаҳо ва обшинаҳои яҳудӣ дар ихтиёри онҳо қарор доштанд. Дар Талмуд тамоми ҳаёти ҳаррӯзаи яҳудӣ то хурдтарин ҷузъиёти ҳаёти ӯ амру наҳй шудааст. Дар Талмуд 613 амру наҳй омадааст. Азбаски ин амру наҳйҳо ҳарчо-ҳарчо дар Талмуд зикр гардида, ёфтани ин ё он масъала дар он душвор буд, дар асри XVI аз рӯи он як маҷмӯаи қоидаҳою маросимҳои динӣ бо номи

Шулхан-Арух тартиб дода шуд, ки кори мардум ва раввинҳоро осон мекард. Ягон дине дар ҷаҳон вучуд надорад, ки монанди яҳудия ин қадар майда-чуйдаҳои зиёд дошта бошад. Бо вучуди он, азбаски ҳаёт аз ҳама гуна дин бойтар аст, ҳолатҳои бисёре рӯй меоданд, ки онҳо дар Талмуд зикр нагардидаанд. Дар ин ҳолат мушкилоти ба вучуд омадаро ҳуди раввин ҳал мекард.

Чи тавре қайд гардид, тамоми ҳаёти яҳудӣ тобеи амру наҳйи динӣ мебошад. Инҳо-хӯрдани хӯрок, чи тавр пӯшидани либос, мондани ришу мӯйи сар, тартиби гузаронидани рӯз, хондани намоз, риояи идҳо, қадом корҳоро кардану қадом корҳоро накардан ва ғайра мебошанд. Алақай дар рӯзи 8-уми таваллуди худ бача бояд хатна карда шавад. Дар шаҳрҳо яҳудиён қассобони (шойхетҳо)-и хосси худро доранд, ки онҳо ҳайвонҳоро ба тариқи динӣ мекуштанд. Дар ин ҳолат гӯшт «кошерн»-ҳалол аст. Дар акси ҳол, гӯштҳои дигар «треф»-ҳаром мебошанд. Либоси мард бояд дароз ва аз матои якхела бошад. Сари яҳудӣ доимо ва ҳатто дар хобаш бояд пӯшида бошад. Яҳудӣ бояд риш монад ва гесӯҳояшонро низ набояд кӯтоҳ кунад. Ҳангоми намоз аз болои либосҳо бояд «талес»-порчаи махсуси матоъро пӯшад. Таҳорати яҳудӣ низ маросимҳои зиёде дорад.

Дар рӯзи иди шанбе яҳудӣ набояд ба ягон кор машғул гардад. Оташ гиронидан, хӯрок тайёр кардан, ягон чизро бурдан, ба пул даст расонидан ва ғайра манъ аст.

Ҳар сол идҳои пасха, шеббуот-50 рӯз баъди пасха, рош-гашана- (соли нав) дар тирамоҳ, йомкипур-рӯзи баҳшиш, суккот иди 7-рӯза дар тирамоҳ ва пурим (иди баҳор) ид карда мешаванд.

Бачаҳо аз 5-6-солагӣ дар синагогаҳо матнҳои Библия ва Талмудро ба воситаи меламедҳо (муаллимон) азхуд менамоянд. Зан тибқи Талмуд ғуломи мард аст. Зан бояд ба худо шукр гӯяд, ки ӯ занро ғуломи мард офаридааст.

VI. ДИНИ СИНТОИЯ ДАР ЯПОНИЯ

Аз қадим то имрӯз дар Япония ду дин вучуд дорад: синтоия ва буддоия. Синтоия-дини соф миллӣ буда, буддоия аз Хитою Корея ворид гардидааст.

Тибқи китобҳои мифологии японӣ, ки дар асрҳои VII-VIII навишта шудаанд, дар ибтидо фақат осмону замин вучуд дошта, онҳо аввал 3-худо, баъд ду ва баъд боз 5-ҷуфти худоҳоро яке паси дигарӣ ба дунё овардаанд. Дар бораи худоҳои аввал чизе гуфта намешавад, вале ҷуфти охири онҳо иборат аз Идзанагӣ ва Идзанами зану шавҳар буда, Идзанагӣ ҳамчун офаридгор ба қалам дода мешавад. Маҳз ӯ ҷазираҳои Японияро офаридааст. Ӯ бо занаш аз боло истода бо найза баҳрро мекофт ва аз қатраҳои обе, ки аз нӯги найзаи ӯ меҷакиданд, ҷазираҳои Япония пайдо шудаанд. Баъд аз ин Идзанагӣ аз чашми чапи худ офтоб ва худозани офтоб-Аматерасуро офарид. Худозан Аматерасу яке аз худоҳои муҳимтарини японҳо ва аҷдои императорҳои Япония ба ҳисоб меравад, ба хусус аҷдои императори аввалин Дзимму-тенно (тенно ва микадо-император). Идзанагӣ худоҳои дигари моҳ, тӯфон, шамол ва ғайраро низ офарид. Худои тӯфон-Суса-но-во ба Аматерасу муқобил баромад ва аз осмон ба замин ба вилояти Идзумо дар ҷазираи Хонсю, ки ҳоло дар он ҷо ба Суса-но-во ибодат карда мешавад, ронда шуд.

Дар асрҳои VI-VII буддоия ба воситаи муҳочирони корейгӣ ба Япония роҳ ёфт. Дар замони император Нара буддоия дар Япония ба ойини давлатӣ табдил ёфт. Роҳибони буддоиро бодзу (аз ҳамин ҷо-бонзу) меномиданд. Дини худи японҳо бошад «ками-но-мити» (айнан-роҳи ками), яъне «роҳи худоҳои (маҳаллӣ)» ном гирифт. Ин ибора ба забони хитойӣ «син-то» тарҷума гардида, бо ҳамин ном дини маҳаллии японӣ ҳамчун «синтоия» дар кишварҳои аврупоӣ машҳур гашт.

Дар зери таъсири дини буддой роҳибони синтой низ ба сохтани ибодатгоҳҳо машғул шуданд ва мучассамаҳои худоҳои худро низ месохтанд. Пештар дар Япония ҷасадҳои мурдаҳоро гӯр мекарданд. Акнун тибқи талаботи дини буддоия ҷасадҳоро месӯзониданд. Оқибат ҳар ду дин бо якдигар наздик шуданд: дар дохили ибодатгоҳи буддой як кунҷеро барои худоҳои синтоия «ками» ҷудо мекарданд ва дар маъбадҳои синтоия низ барои худоҳои буддоия ҷой ҷудо карданд. Фарқ дар байни ду дин кам монд.

Дар асри XVI феодалҳо дар муқобили якдигар аз мубашширони католикӣ истифода бурданӣ шуда, масеҳиятро қабул ва ба мардум низ қабули онро бар кунониданд. Вале дар охири ҳамон асри XVI феодалҳои калон-Хидеёси ва Токугава ба рондани мубашширон ва таъқиби масеҳиён сар карданд. Дар соли 1641 бошад дини масеҳӣ дар Япония манъ карда шуд. Дар асри XVIII дар Япония ҳаракати дигарбозгашт ба дини бобой-синтоия пурзӯр гашт. Дар солҳои 1867-8 инқилоби Мейдзи ҳокимияти дунявии микадо (император)-ро барқарор сохт ва микадо синтоизмро аз нав қувват дод ва ҳатто кӯшиш кард, ки буддоияро умуман манъ намояд. Аммо азбаски буддоия дар байни омма таъсири калон дошт, ин ба ӯ муяссар нагардид. Аз ҳамин рӯ, дар соли 1889 дар Япония озодии диндорӣ эълон гардид.

Аз ҳамон вақт сар карда синтоия-дини дарбори император эълон гардид: идҳо ва маросимҳои дарбор синтой мебошанд, аммо дар ҳаёти воқеӣ ҳар ду дин бо ҳам печидаанд. Чунончи, таваллуди кӯдак ва маросимҳои он синтой мебошанд. Вале баъди марг ҳамаи маросимҳо ба дасти бонзҳои буддоия қарор доранд. Дар вилоятҳои Идзумо ва Сацума синтоия ва дар вилоятҳои дигар буддоия ривоч доранд.

Синтоия ба ду равия ҷудо мешавад: синтоияи расмӣ маъбадӣ ва синтоияи сектантӣ (фирқагарой). Синтоияи маъбадӣ то охири ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ дини давлатии Япония буд. Аркони асосии дини

синтоияро таълимот дар хусуси ҳукми илоҳӣ доштани қудрати император ташкил меод. Император аз насли худозан Аматерасу аст, эълон меод синтоия. Қасри император-мавзеи муқаддас аст.

Секта, фирқаю равияҳои синтоӣ зиёд буда, онҳо аз асри XIX сар карда по ба арсаи вучуд ниҳоданд. Аксари онҳо бозмондаи парастии содаи қадима мебошанд. Масалан, фирқаҳои дзикко-ке, фусо-кё, митаке-кё (кё-яёне фирқа) асосан ба парастии қуллаҳои кӯҳҳо марбутанд. Зеро тибқи ақидаҳои қадимаи японҳо қуллаҳои кӯҳҳо ҷои истодани худоҳо мебошанд.

Рӯҳу арвоҳи маҳаллӣ, худоҳои мухталиф 8-милион ками (номи умумии арвоҳу худоҳо)-ро ташкил медиҳанд. Дар Япония кӯҳҳо ва хусусан қуллаи вулкони Фудзияма муқаддас мебошанд.

Маъбадҳои синтоӣ бо одӣ будани худ аз маъбадҳои буддоия фарқ мекунанд. Дар дохили маъбад дар маркази он рамзи худо-ойина, шамшер ва ғайра нигоҳ дошта мешавад. Дар он инчунин гохеи (лентаи сафеди коғазӣ) ба ҷои дарахти муқаддасе, ки дар шохаҳои он қитъаҳои матоъ баста мешаванд, мавҷуд мебошад. Ба маъбадҳои аз ҳама машҳури синтоӣ дар Идзумо, Ямада, Изе дар рӯзҳои муайяни сол даҳҳо ҳазор зиёратчиён меоянд.

Каннусҳо-роҳибони маъбадҳои синтоӣ ҷою вазифаҳои худро ба фарзандонашон медиҳанд. Вале дар айни замон онҳо ягон мансаби дунявиро низ ишғол карда меоянд. Каннусҳо 8 дараҷа доранд. Дараҷаи аз ҳама баланд «саншу»-ро ҳатман бояд ашрофзода ишғол намояд.

Тарзи ибодати синтоӣ бисёр одӣ аст: синтоӣ бояд ибораҳои намоз «порито»-ро гуфта истода, назру ниёз (биринҷ, моҳӣ, сабзавот ва ғайра) тақдим намояд. Иловатан дар синтоия маросимҳои ба шаманҳо монанд мавҷуданд. Аз тариқи онҳо каннусҳо синтоихоро ба дараҷаи ваҷд (экстаз) мерасонанд, то онҳо бо худо робита барқарор

намоянд. Ахлоқи синтоия низ бисёр одӣ аст: синтоӣ бояд бечунучаро ба император итоат намояд.

Дар соли 1945 америкоӣҳо дар Япония директиваи чудо кардани синтоияро аз давлат эълон намуданд. Микадо дар январи соли 1946 изҳоротеро чоп намуд, ки тибқи он доктринаи пештараи ҳукми улуҳият доштани император ва афзалият доштани японҳо нисбат ба халқҳои дигар маҳкум карда мешуд. Ҳозир дар Япония таассуби динӣ вучуд надорад. Диндорӣ озод аст.

Қисми сеюм. Динҳои ҷаҳонӣ.

І. БУДДОИЯ.

1. Заминаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва таърихӣ пайдоиш ва инкишофи буддоия

Буддоия яке аз он се динҳои маъруфи ҷаҳонист, ки нисбат ба динҳои масеҳӣ ва ислом барвақттар по ба арсаи вучуд ниҳод. Он дар таърихи халқҳои шарқ нақши калону босазо гузошт. Замони пайдоиши буддоия тираю тор аст, зеро сарчашмаҳои хаттӣ аз он замонҳои дур боқӣ намондаанд. Сарчашмаҳои аввалини хаттӣ-навиштаҷотҳои шоҳ Ашока (асри III то мелод) ба даврае мансуб мебошанд, ки буддоия ҳамчун дин алақай бо ҳама атрибутҳои худ-бутхонаҳою аҳқому маросимҳояш вучуд дошт. Таърихи давраи аввали пайдоиши буддоияро аз рӯи ҳадисҳои буддӣ омӯхтан мумкин аст. Ин ҳадисҳо дар замонҳои гуногун навишта шуда миқдорашон ниҳоят зиёд мебошад. Як ҳолати аҷоибӣ дини буддоия дар он аст, ки агар он дар кишварҳои осеғӣ миллионҳо одамонро фаро гирифта бошад, пас дар ҳуди Ҳинд баъд аз чанд аср гуфтан мумкин аст, ки он ба нестӣ расид.

Буддоия дар Ҳиндустон дар водии дарёи Ганга дар асрҳои VI-V то мелод пайдо гардид. Дар асрҳои мазкур дар Ҳиндустон вилоятҳои давлатҳои зиёде вучуд доштанд. Дар қисми Шимолу Шарқии Ҳинд, ки Буддо дар он ҷо фаъолият дошт, 16 вилояту давлатҳо мавҷуд буд. Онҳо бо якдигар ҷангида истода заминҳои якдигарро ишғол мекарданд. Дар охириҳои давраи зиндагии Буддо ниҳоят дар он минтақа ду давлати калон пайдо гардид бо номҳои Магадха ва Кошале.

То пайдоиши буддоия дар Ҳинд дини браҳманӣ қоим буд, ки аз парастии ин дин чизи асосӣ назру ниёз додан буд, аммо маросимҳои дигари он асосан ба браҳманҳо мансуб буда, ба оммаи мардум алоқе на доштанд. Аз ҳамин рӯ, дар давраи браҳманизм омма аз дин дар масофаи дур қарор дошт. Файр аз ин ҷамъияти ҳиндуҳо ба

варнаҳо (табақаю кастаҳо) чудо карда шуда буд: брахманҳо, кшатрийҳо, вайшҳо, шудраҳо ва махавҳо. Ана дар байни ин ду табақаи ахир таълимоти Буддо муваффақияти калон пайдо кард, зеро Буддо аз худ ибтидо чудо кардани ҷамъиятро ба варнаҳо қабул надошт. Буддоия ба инсон на ҳамчун ба намояндаи ин ё он варна, балки ба шахсият муроҷиат мекард. Барои он чинс, узви кадом қабилаю варна будан аҳамият надошт. Дар буддоият кӯшишҳои ҳар як одам ба назар гирифта мешуданд.

2. Ривоятҳо дар бораи зиндагии Буддо ва пайдоиши буддоия

Дар қиссаҳои қадимаи буддоия дар хусуси асосгузори ин дин-Буддо ривоятҳои воқеие оварда мешаванд, ки тибқи онҳо Буддо шахсияти таърихӣ буда, дар асрҳои VI-V аниқтараш тақрибан дар соли 560 то мелод дар шимолу шарқи Ҳинд ба дунё омада таълимоти худро паҳн мекардааст. Вале ақидаю ривоятҳо дар хусуси солҳои зиндагии Буддо мухталифанд. Тибқи ривояти мактаби тхеравада-Буддо дар солҳои 640-544, вале тибқи таҳқиқотҳои илмӣ дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои юнонӣ оиди таърихи ба тахт нишастани шоҳ Ашока замони зиндагии Буддо ба солҳои 566-486 то мелод рост меояд.

Буддо аз авлоди Шакья дар шаҳри Капилавастуи назди кӯҳҳои Ҳимолой дар оилаи яке аз шоҳони кишварҳои шимоли Ҳиндустон ба дунё омад. Ӯ Сиддартҳо ном дошта, баъдтар бо номи Гаутама машҳур гашт. Вале дар ҳадисҳо бештар бо лақабҳои Шакьямуни (қаландаре аз авлоди Шакья), Татагата (Олӣ), Комил ва ғайра машҳур аст. Шоҳ Суддходана писараш Сиддартҳоро аз рӯзҳои аввали ҳаёташ бо зиндагии серу пур ва шукӯҳу шахомат фаро гирифт, то ӯ дар зиндагияш ягон ғаме надошта бошад. Аз ҳамин сабаб шоҳзодаи ҷавон умуман аз вучуд доштани ғаму андӯҳ, азобу машаққат, бемориҳо, заъфу пирӣ беҳабар буд. Сиддартҳо аз ҳудуди қасру боғҳои азими худ

набаромада, бо айшу нӯш рӯз мегузаронид. Ҷ бо зане, ки дӯсташ медошт, хонадор шуд ва соҳиби писар низ гардид.

Баъдтар, тибқи ривоятҳо дар 29-солагиаш чор вохӯрӣ дар ҳаёти ӯ боиси тағйири куллии ақидавию рӯҳонияш гаштанд: ӯ боре пири фаргут, шахси бемори дар азоби саҳт қарор дошта, баъд мурдае, ки барои гӯр қардан мебурданд, дида, фаҳмид, ки дар дунё бемориҳо, пирӣ ва марг насиби ҳамаи инсонҳост; вохӯрии чоруми ӯ бо роҳиби гадое буд, ки ихтиёран аз ҳамаи сарвату лаззатҳо даст кашида, оромии рӯҳиро дар гӯшанишинӣ дарёфта буд. Сиддартха ба қароре омад, ки ба ҳамин роҳиби гӯшанишин пайравӣ кунад. Ҷ боре ба тарзи махфӣ оила, қасри падар ва зиндагии пурдабдабаро тарк намуда ба чангал рафт ва ба зоҳиди гӯшанишин табдил ёфт. Сиддартҳо 7-сол дар чангал ба худазобдихии ихтиёрӣ ва азият додани ҷисми худ машғул буд, то бо ором қардани рӯҳи худ даст ёбад ва ҳақиқати ҳаётро бифаҳмад. Аммо на тақводории саҳт, гуруснанишинӣ, азияти саҳт ин зоҳиди ҷавонро қонеъ нагардониданд. Ҷ фаҳмид, ки ин роҳ роҳи дурусти ҳаёт нест. Ниҳоят, пас аз фикру андешаҳои дуру дароз Гаутама ҳақиқатро дарёб қард. Тибқи ривоятҳо, боре шабона ӯ дар зери дараҳти бодҳи ё анҷир-дараҳти дониш нишаста дар фикр ғӯтавар буд, ки дар тафаккури Гаутама ноҳост илҳому равшание пайдо гардид, ва тамоми ҳақиқати зиндагӣ дар он лаҳза барояш ошқор шуд. Аз ҳамин лаҳза сар қарда Сиддартха (Гаутама) ба Буддо (шаҳси ба илҳому равшанӣ фарогир шуда) табдил ёфт.

Гаутама ба ҳулосае омад, ки ҳам зиндагии пурдабдаба ва ҳам зиндагии пур аз азоби ихтиёрӣ аз роҳи дурусти ҳаёт дуранд. Роҳи дурусти ҳаёт дар миёнаи он ду роҳ воқеъ мебошад. Ин роҳ-роҳи чуқур рафтан дар донишани ҳақиқат, роҳе, ки ба оромии илҳом расидани рӯҳ мадад мерасонад, мебошад.

Ҳақиқати мазкурро қушода, Буддо ба паҳн қардани ақоиди худ аввал дар Банорас, баъд дар Урувела ва баъд дар пойтахти Магадха-

шаҳри Раджагрихи сар кард. Оҳиста-оҳиста дар назди ӯ гурӯҳи калоне аз шогирдонаш чамъ омаданд. Гаутама як қисми онҳоро барои тарғиби ақидаҳояш ба гӯшаю канорҳои Ҳинд мефиристод ва бо як қисми дигарашон худаш ҳамроҳ сафар карда таълимоташро паҳн мекард. Тибқи ривоятҳо ӯ 40-соли ҳаёташро дар сафарҳо гузаронидааст. Дар солҳои охири ҳаёти Буддо гурӯҳҳои тарафдорони таълимоти ӯ ҳам дар Магадҳа, ҳам дар Кошале ва ҳам дар вилоятҳои Шимолу Шарқи Ҳинд зиёд буданд. Баъд аз ин Буддо вафот кард ва часади ӯро шогирдонаш, тибқи одатҳои ҳиндӣ оташ зада сӯзониданд.

3. Чаҳонбинӣ ва таълимоти буддоия дар давраи аввали пайдоиши он

Дар давраи аввали пайдоиши худ буддоия нафақат системаи динӣ, балки бештар системаи фалсафӣ-этикӣ буд. Асоси чаҳонбинии буддоияи он давраро «чор ҳақиқати олий», ки ҳангоми омадани илҳом ба Гаутама (Буддо) ошкор гардида буданд, ташкил менамояд. Буддо дар бораи он чор ҳақиқат ханӯз дар баромади аввалини худ дар Банорас хабар дода буд. Он чор ҳақиқати олий инҳоянд: таълимот оиди ранҷу азият, сабабҳои ранҷу азият, қатъ гардонидани азият ва роҳҳои қатъ гардонидани ранҷу азият.

Тамоми ҳаёти инсон тибқи таълимоти Буддо, аз ранҷу азият иборат аст. «Таваллуд ин машаққат аст, пирӣ азият аст, беморӣ ранҷу азоб аст, ҳамроҳ будан бо шахси номатлуб ранҷ меорад, фироқи шахси маҳбуб машаққат аст, чизи матлубро ба даст наовардан азоб аст». Сабаби асосии ин ҳама ранҷу азоб тибқи ақидаи Буддо алоқаи дӯстӣ доштан бо ҳаёту ҳастӣ мебошад. Ин алоқаи дӯстӣ бо ҳаёт ба он оварда мерасонад, ки инсон ҳар дафъа такрор ба такрор аз нав тавлид ёбад. Қатъ гардонидани ранҷу азоб бо роҳи барҳам задани алоқаи дӯстӣ бо ҳаёт ва пурра нест кардани ҳама гуна хоҳиш ба даст оварда мешавад. Инсон дар худ ҳама гуна кӯшиши вучуд доштан, ҳамагуна хоҳиш,

шавқу рағбат ва ҳама гуна алоқаю ҳавас ба касею чизе, ки нашошта бошад, мебояд пахш намояд.

Кас чи тавр метавонад ҳама гуна шавқу рағбат ва хошишҳои худро нест созад? Дар ин бора ҳақиқати олии чорум чунин таълим медиҳад: барои қатъ намудани азият риояи роҳе, ки аз 8-чӯзъ иборат аст, мадад мерасонад. Он аз «дини порсоёна, часорати порсоёна, суханони порсоёна, амалҳои порсоёна, тарзи ҳаёти порсоёна, кӯшишҳои порсоёна, афкори порсоёна, мушоҳидаҳои порсоёна» иборат мебошад. Агар кас дар ҳаёти худ талаботҳои ин роҳи 8-чӯзъаро риоя намояд, дар ниҳояти қор комил мегардад, ба арҳат (шахсияти муқаддас, вали) табдил меёбад ва ба нирвана фуру меравад. *Нирвана, тибқи таълимоти буддоия ин дараҷаи охирини олии ҳолате мебошад, ки ҳар як донишманд бояд барои ба он расидан кӯшиш намояд.* Нирвана ҳолати саодату оромӣю хомӯшию начоти абадист.

Мафҳуми нирванаро ҳуди буддоӣҳо ҳар хел шарҳ медиҳанд: нестшавии пурра ё аз ин олам ба олами донистанашавандаи ғайр гузаштан; баъзеҳо ақида доштанд, ки инсон дар вақти зиндагӣ ба нирвана мерасад, дигарон чунин мешумориданд, ки инсон фақат баъди марги ҷисмаш ба нирвана мерасад. Вале дар ҳар сурат, дурусташ он аст, ки нирвана маъноӣ қатъ гардидани силсилаи, ба ақидаи ҳиндуён, азнавтаваллудшавӣҳои ҳама гуна ҷисми зинда мебошад. Ин силсилаи азнавтаваллудшавӣҳои беохирро буддоӣҳо «сансара» меноманд. Тибқи ақидаи буддоӣҳо ҳамаи ҷисмҳои зинда баъди машаққатҳо аз нав таваллуд меёбанд. Яъне марг инсонро аз ранҷу азоби ҳастӣ начот намебахшад, зеро баъди марг боз азнавтаваллудшавӣ чой дорад. Аз ин доираи пуразоби сансара, яъне азнавтаваллудшавӣҳои беохир бо як роҳ ҳалос шудан мумкин аст ва он ҳам бошад расидан ба дараҷаи «арҳат»-зоҳиди муқаддас, валие, ки ҳақиқатро доништа аст. Аз рӯи ақидаи браҳманӣ ҷисми зинда ҳангоми азнавтаваллудшавӣ метавонад ба худ шаклҳои мухталифро гирад, яъне ӯ

метавонад ҳамчун ҳайвон, рустанӣ, чин ё Худо тавлид ёбад. Аммо шакли олии азнавтавлидшавӣ-ҳамчун инсон тавлид ёфтагӣ аст. Чунки аз ин шакл фақат инсон метавонад ба ҳолати беҳтарини олий-нирвана гузарад. Худи Буддо, ба ақидаи буддоиҳо то ҳамчун Гаутама тавлид ёфтагӣ чандин азнавтавлидёбиҳо аз сар гузаронидааст. Ӯ дар рӯи замин дар шакли одамони каста ва касбу кори гуногун, дар осмон ҳамчун баъзе худоҳо, аз он ҷумла-Брахма зиндагӣ карда буд. Ӯ дар байни одамон аввалин шуда ба *илҳому рӯшноӣ* расид. Аз ин рӯ дигар ӯ аз нав тавлид намегардад. Марги Буддо-ин бевосита ба нирвана гузаштани ӯ мебошад.

Роҳи ягонаи дастёбӣ ба ҳолати арҳат ва ба воситаи он ба ҳолати нирвана гузаштанро буддоия дар кӯшишҳои бошууронои худи одам вариоии роҳи 8-ҷузъа меид. Ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз инсонро ба ғайр аз худаш аз сансара наҷот дода наметавонад. Дар ин роҳ инсон бояд ба худоҳо умед набандад. Буддо вучуди худоҳо инкор намекард. Вале мегуфт, ки онҳо низ аз сансара наҷот наёфтаанд. Дар назари Буддо инсоне, ки ба дараҷаи ноил шудан ба *илҳому рӯшноӣ* расидааст, аз худоҳо боло меистад.

4. Этикаи буддоия

Тибқи аҳкоми ахлоқии буддоия инсон бояд 5 амали зеринро анҷом надиҳад: ягон ҷонвари зиндари накушад, моли ягон касро нагирад, ба зани каси дигар даст нарасонад, дурӯғ нагуяд, шароб нанӯшад. Ин панҷ аҳком ба мардуми одӣ дахл доранд. Вале агар касе мехоҳад, ки дини худро ривож диҳад, дар ин ҳолат он 5 аҳком ба худ шакли ҷиддии дигарро мегирад. Амри ягон ҷонвари зиндари накуштан ба он табдил меёбад, ки **ягон ҳашароти майдатарини ба чашм базӯр менамудагӣ низ бояд кушта нашавад**. Аз ин рӯ обро болоида баъд нӯшидан мумкин мегардад, ки бо об ягон ҳашароти хурд фуру бурда нашавад; ба коркарди замин машғул шудан лозим нест, зеро ҳангоми шудгор кирмҳо ва ҳашароти дигарро куштан имкон

дорад. Манъи даст расонидан ба зани бегона ба дараҷае расонида мешавад, ки кас умуман бояд ба амали чинсӣ машғул нагардад. Манъи гирифтани моли ғайр ба дараҷаи умуман надоштани ҳеҷ гуна мол бурда расонида мешавад; манъи шаробнӯшӣ-умуман то ба ҳадди ниҳоят кам кардани хӯрокхӯрӣ расонида мешавад. Умуман иҷрои талабҳои мазкур маънои ҳаёти зоҳидона ба сар бурдан ва тарки дунё карданро дорад.

Яке аз ҳукмҳои муҳими буддоия-муҳаббат ба ҳамаи чизу касони зинда аст, аммо муҳаббати буддоия ғаъол нест. Масалан, агар нафаре нафареро кушад, кушанда бояд ҷазо дода нашавад. Буддой бояд дар нисбати бадӣ орому ботаҳаммул бошад ва фақат бояд дар он кори бад иштирок нанамояд, аммо ба он монета нагардад.

5. Пайдоиши тағйиротҳо дар таълимоти буддоия

Дар асри III то мелод таълимоти буддоия дар давлати Магадха, ки аксари Ҳиндро дар бар мегирифт, дини асосӣ гардид ва мавқеи браҳмоиҳо суст мешуд. Шоҳони сулолаи Маурья, ки онҳо аз кастаҳои поёнӣ баромада буданд, баъди рондани юниён (с.324 то мелод) ҷонибдорони буддоия шуданд. Онҳо ба сабабҳои маълум браҳманҳоро дастгирӣ намекарданд. Аз ҳамин сабаб шоҳи сеюми сулола Ашока баъд аз таъқиби кӯтоҳмуддати буддоиҳо буддоияро дини давлатӣ эълон кард.

Маҳз дар давраи ҳукмронии Ашока маъбадҳои буддой кушода шуда, ступа-ҳазинаҳои нигоҳдории муқаддасоти буддоия сохта мешуданд.

Аз Ҳиндустон буддоия ба хориҷи Ҳинд-Цейлон (асри III то мелод) ва баъдтар ба Ҳиндучитою Индонезия паҳн гардид. Буддоия хусусан дар замони кушонҳои бузург ба Осиёи Миёна ва баъд ба Хитой дар замони ҳукмронии Канишка (78-123) роҳ ёфт.

Паҳншавии буддоия ба тамоми Ҳинд ва ба хориҷи он ба мазмуни дин бетаъсир намонд. Ин тағйиротҳо қисман худ ба худ ва қисми дигарашон дар анҷуманҳои буддоӣ ба буддоия дохил карда шуданд. Ду анҷумани аввал аз рӯи ривоятҳо-якумаш ҳамонро баъд аз вафоти Буддо ва дуҷумаш гӯё баъд аз 100-соли вафоташ баргузор гардидаанд. Анҷумани сеюм дар замони Ашока ва чорум дар замони Канишка сурат гирифта будаанд. Ҳанӯз дар анҷумани дуҷум мубоҳиса дар хусуси саҳтгирона будани риояи устав мерафт. Умуман дар натиҷаи баҳсҳои гуногун дар буддоия зиёда аз 30 равия пайдо гардид. Чудоии калон дар буддоия дар қарибҳои асри I то мелод пайдо шуд. Дар ин вақт буддоия ба ду мазҳаби калон чудо шуд: ҳинаяна ё тхеравада (аробайи хурд, роҳи борик) ва маҳаяна (аробайи калон, роҳи васеъ). Тибқи ривоятҳо ин чудоӣ дар анҷумани чорум тасдиқ гардид. Тарафдорони ҳинаяна буддоияи аввалия талаб мекарданд, ки устав бояд ба тарзи қатъӣ риоя карда шавад ва худашон тартиботи буддоияи давраи аввалро риоя мекарданд. Тарафдорони маҳаяна бошанд, аз таълимоти Буддо дур шуда буданд.

6. Маҳаяна. Асосгузори маҳаяна Нагарҷун (асри I) аз оилаи браҳманҳои ҷануби Ҳиндустон баромада буд. Таълимоти маҳаянӣ ба браҳмания баъзе гузаштҳо кардааст. Асоси ин таълимот чунин аст: тибқи таълимоти буддоӣ ҳар як шахс метавонад бо кӯшишҳои пайгиронаи худ ба нирвана расад, вале тай кардани ин роҳ барои одамони одӣ бисёр душвор аст. Барои оммаи мардум бошад, роҳи осон, роҳи васеъ (маҳаяна) лозим аст. Дини беҳудо барои оммаи мардум дастнорасу нофаҳмо аст. Барои мардум худо ё худоҳо зарур мебошанд. Тибқи ин таълимот акнун Гаутама Буддо барои маҳаяниҳо аз муаллим ба худо табдил ёфт ва парастии Буддо оғоз гардид. Ақидае пайдо шуд, ки Буддо ин яке аз буддохост. Аз ин рӯ ба ҳайъати буддохо худоҳои браҳманиро, дар кишварҳои дигар бошад, худоҳои маҳаллиро дохил намуданд. Шумораи худоҳо аз ҳисоби арҳатҳо низ

зиёд гардид. Микдори буддоҳо акнун ба 995-1000 нафар мерасид. Дар байни онҳо якчанд Буддо мавриди эҳтироми махсус қарор доштанд: Будда Шакямунӣ (асосгузори буддоия), Будда Майтрея-Буддои оянда, ки ҳамчун ҳукмрони олам Буддоро иваз хоҳад кард; Будда-Очирвани-Буддои 1000-ум; Будда-Манзушири (доно); Адибудда-Холиқи олам; Будда-Амиитаба-соҳиби бихишт.

Ба ғайр аз буддоҳо маҳаяниҳо бодисатваҳо низ мепарастиданд. Бодисатваҳо-маҳлуқоте буданд, ки бо роҳи худтакмилдиҳӣ ва нест кардани хоҳиши мавҷудияти худ ба нирвана расидаанд. Вале онҳо муваққатан дар дунё ба хоҳири ёрӣ расонидан ба маҳлуқоти дигар боқӣ мондаанд. Яке аз бодистваҳои машҳур Авалокитешвар буд.

Навигарии дигаре, ки Нагарчун ба маҳаяна дохил кард, бисёр муҳим буд. Мутобиқи он акнун нафақат роҳбарони буддоӣ, балки мардумони одӣ низ метавонистанд ба нирвана бирасанд. Азбаски фақат ба як ваъда, ки буддоӣ ба нирвана мерасад ва маънои ин мафҳум барои омма он қадар ҳам маълум набуд, барои ҷалб кардани омма ба ин мазҳаб мафҳуми ҷаннат ба он дохил карда мешавад, ки он дар буддоияи аввал аслан вуҷуд надошт. Акнун буддоиҳои ботакво баъди марг бо кишвари Сукҳавати (замини бахт) меафтаданд, ки дар он боғҳои мӯъҷизаосо ҷой дошта, шахсони порсо дар он бихишт ҷой мегирифтанд. Дар бихишт Будда-Амиитаба ҳукмронӣ мекард. Тибқи мазҳаби маҳаяна буддоии порсо ба бихишти Сукҳавата рафта, баъд фақат як бори дигар зинда мешуду сипас ба нирвана ноил мегардид. Дар радифи бихишт дар таълимоти Маҳаяна дӯзах низ пайдо гардид, ки дар он гунаҳкоронро анвои азоб интизор буд. Бо ҳамин дар Маҳаяна аз таълимоти фалсафӣ-ахлоқии буддоияи аввал чизи каме боқӣ монда буд.

7. Паҳн шудани буддоия ба кишварҳои дигар

Паҳн шудани буддоия дар кишварҳои хориҷа бештар якҷоя бо ғайолияти тоҷирони ҳиндӣ сурат мегирифт. Дар асри III то мелод он ба Цейлон ва аз он ҷо то асри V ба Бирмаву Сиам ва аз асри V ба Индонезия роҳ ёфт. Буддоия ва браҳманизм дар Индонезия то асри XIV вуҷуд доштанд ва баъд ислом ҷои онҳоро гирифт. Дар ин кишварҳои ёдшуда мазҳаби буддоияи ҳиндиянӣ, яъне буддоияи давраи аввал ҳукмрон гардид. Дар Хитой бошад мазҳаби ҳиндияна, ки ҳанӯз дар асри I мелод ба он ҷо роҳ ёфта буд, дар асри V ҷои ҳудро ба мазҳаби маҳаяна дод. Аз Хитой буддоия дар асри IV ба Корея ва аз он ҷо дар асри VI ба Япония роҳ ёфт. Буддоия ҳанӯз дар давраи Ашока дар Непал паҳн шуд ва баъд он шакли буддоияи туббатиро гирифт. Ҳозир бошад буддоиҳо дар Непал камтар аз 10% аҳолии онро ташкил медиҳанд.

Кишвари асосие, ки буддоия дар он инкишоф ёфта ниҳоят мустақам гардид, ин Туббат буд. Буддоия ба Туббат дар асри VII роҳ ёфт дар шакли мазҳаби ҳиндияна. Ва он дар ин кишвар муддати дароз ҳамчун дини аҳли дарбор боқӣ монд.

Буддоия аз асри IX сар карда дар байни мардуми одии Туббат низ акнун дар шакли мазҳаби маҳаяна роҳ ёфт. Паҳнкунандаи он Падма Самбава (асри VIII) бо ҷонибдоронаш буд. Ӯ дар баробари ин аз сеҳру ҷоду, даъвати рӯх, фолбинӣ, дуохонӣ низ васеъ истифода мебард. Ӯ барои бештар ҷалб кардани омма нафақат ваъдаи бихишти Сукҳавата, балки дӯзахи сӯзонро низ барои гунаҳкорон ваъда дод. Ва дар ҳақиқат ҳам омма ба буддоия рӯ овард. Акси ин ҳол ҳам дар байни баъзе қabilaҳо ҷой дошт. Ҷунончи, дар замони ҳукмронии шох Лангдарм (асри X) буддоия мавриди таъқиб қарор гирифт. Аммо буддоиҳо дар соли 925 он шохро кушта ғалаба ба даст оварданд. Буддоия дар асри XI дар Туббат ғалабаи пурра ба даст овард ва он дар шакли равияи тантризм ривож ёфт. Асосгузори тантризм ҳамон Падма

Самбава ба ҳисоб меравад. Аммо намояндаи машҳури он роҳиб Чу-Адиша мебошад, ки ӯ дар асри XI аз Ҳинд ба Туббат омада буд. Тантризм ё низоми тантрҳо таълимоти тасаввуфӣ буда, дар он аз таълимоти буддоияи ибтидоӣ қариб чизе боқӣ намонда буд. Тантризм дар ҷои аз ҷама олии Адибудда-мавҷуди олии беибтидою беохирро мегузорад. Буддоҳо тибқи тантризм ба 3 гурӯҳ ҷудо мешаванд: одамӣ, мушоҳидавӣ ва бешакл. Тантристҳо ба мушоҳидаю дуоҳои сеҳрнок (даранӣ) диққати калон медиҳанд ва ба ақидаи онҳо донишмандони даранӣ азнавтавлдшавӣ ва расидан ба нирванаро метезонад ва осон месозад.

8. ЛАМАИЗМ

Дар асрҳои XI-XII Туббат бо маъбадҳои буддоӣ саросар фаро гирифта шуд. Дар он маъбадҳо роҳибони зиёде-ба забони туббатӣ «лам»-ҳо зиндагӣ мекарданд. Аз ин ҷо мафҳуми ламаизм пайдо шуд, ки он барои ифодаи мазҳаби буддоияи туббатӣ мувофиқ истифода мегардад. Дар ин давра аз санскрит ба забони туббатӣ китобҳои дини буддоия тарҷума карда мешаванд.

Дар натиҷаи инкишофи буддоия дар асрҳои минбаъда оқибат дар Туббат ду гурӯҳи рӯхонии ламҳо дар сари қудрат қарор гирифтанд, яке бо сардории панчен-лама ва дигарӣ бо сардории далай-лама. Дарачаи рӯхонияти панчен-лама нисбат ба дарачаи далай-лама баланд буд, зеро панчен-лама аз насли азнавтавлдшудаи Буддо-Амитаба, аммо далай-лама аз насли азнавтавлдшудаи бодисатва ба ҳисоб мерафтанд. Ҳамин тавр, панчен-лама падари рӯхонии далай-лама шуморида мешуд. Аммо қудрати дунявӣ дар дасти далай-лама қарор дошт. Аз ҳамин сабаб ҳам ӯ дар ҷаҳони буддоия нисбат ба панчен-лама маъруфтар буд ва таъсири бештаре дошт. Қароргоҳи далай-лама дар қаср-маъбади Потала дар шаҳри муқаддаси Лхаса дар Туббат воқеъ буд. Қароргоҳи панчен-лама дар маъбади Дашихлумбо дар наздикии шаҳри Шигатсе ҷой дошт. Аз соли 1952 Туббат ба ҳайъати Хитой дохил аст. Далай-лама дар моҳи март соли 1958 баъди шӯриши бемуваффақона ба хориҷа гурехт.

Туббат ба яке аз марказҳои паҳншавии минбаъдаи буддоия ба кишварҳои ҳамсоя табдил ёфта буд. Ба Муғулистон буддоия ханӯз дар замони ҳукмронии Хубилай роҳ ёфта буд. Баъд таъсири он сусти гардид. Аммо аз охири асри XVI сар карда ашрофони муғул ламҳоро аз Туббат даъват карда оварда, маъбадҳо месохтанд ва буддоияро қорӣ менамуданд. Буддоиҳои муғул кӯшиш карданд то одамони азнавтавлидшудаи муқаддаси худро, ки онҳоро хубилган ё геген (муқаддас) меномиданд, дошта бошанд. Дар асри XVII хубилганҳои маъбади Ургин машҳур буданд. Хутухт (боғдо-геген-волии бузург)-и маъбади Ургин азнавтавлидшудаи олими буддоӣ Даранатӣ ба ҳисоб мерафт. Шахсияти муқаддас будани ӯро дар ҳамаи кишварҳои буддоии қисми шимол эътироф менамуданд. Ӯ аз рӯи мартабаи рӯҳонӣ пас аз панчен-лама ва лалай-дама дар ҷои сеюм қарор дошт. Дар соли 1911 пас аз инқилоб дар Хитой хутухтаи маъбади Ургин дар Муғулистон ба сари қудрат омад. Дар соли 1924 дар натиҷаи инқилоби халқӣ боғдо-геген аз сари қудрат дур карда шуда, Муғулистон Ҷумҳурии халқӣ эълон шуд. То солҳои 1980 дар Муғулистон 1 дақан (маъбад) вуҷуд дошт.

Дар асри XVIII буддоия дар шакли ламаия дар байни бурятҳо паҳн гардид. Миқдори дақанҳо (маъбадҳо) дар асри XIX дар Бурятия ба 34-адад расид. Буддоияи ламаия дар асри XVIII дар Тува низ паҳн гардид. Дар ибтидои асри XX дар Тува 20 маъбад ва зиёда аз 3-ҳазор лам мавҷуд буд. Бо вуҷуди он ламаия натавонист эътиқодоти шаманиро аз шуури мардуми Тува пурра дур намояд.

Барои ҳамаи ин кишварҳои шимолӣ Туббат маркази буддоия ба ҳисоб меравад. Пойтахти он шаҳри Лҳаса муқаддас буда мардуми бисёр ба он ҷо ба зиёрат мераванд. Аксари мардуми ин шаҳр роҳибон мебошанд. Забони туббатӣ муқаддас ба ҳисоб рафта, адабиёти зиёди буддоӣ бо ин забон мавҷуд аст; аз он ҷумла Ганчур дар 108 ҷилд ва шарҳи он- Данчур дар 225 ҷилд. Дар Муғулистон роҳибон аввал

забони туббатиро омӯхта, баъд бо он забон ба омӯзиши таълимоти буддоия машғул мегарданд. Дар ҳар маъбад ҳар рӯз хурал (ибодат) баргузор мешавад. Дар рӯзҳои муайян идҳои бодабада гузаронида мешаванд. Иди асосӣ «цам» ном дорад, ҳангоми гузаронидани ин ҷашн мардум либосҳои даҳшатнок пӯшида рақс мекунанд ва гӯё бо ин деу ҷинҳоро метарсонанд. Парастии ҳаррӯзаи ламаияҳо аз такрори ибораи зерин иборат аст: «Ом мани падме хум!» (аё эй дурдонаи болои нилуфар). Ин ибора дар вараку сангҳо қад-қад роҳҳо навишта мешавад. Варақҳои навиштаҷот доштаро ламаистҳо ба осибҳои дастӣ, бодӣ, обӣ андохта майда мекунанд ва ҳар даврзании санги осиб такрори бисёркаратаи он дуо ба ҳисоб меравад. Роҳибон дар кишварҳои буддой хеле зиёданд. Ҳар оила кӯшиш мекунанд, ки ақаллан як писари худро дар маъбад роҳиб созад. Дар Туббат аз чор як ҳисси мардони кишварро ламҳо ташкил медиҳанд. Як қисми онҳо дар маъбадҳо зиндагӣ мекунанд. Роҳибон ба ғайр аз роҳибӣ боз касбу кори гуногун низ доранд: яке-духтур, дигарӣ мусиқачӣ, саввумӣ-муаллим ва ғайра. Дар маъбадҳо ҳайкалу суратҳо ва то 1000 ҳайкали Буддо мавҷуд аст.

Дар Бирма, Камбоҷа ва Таиланд буддоияи ҳинаянӣ дини давлатӣ аст. Дар Таиланд шоҳ ҳамзамон раиси буддоия низ ба ҳисоб меравад. Ҳамаи мардон дар маъбад курси махсуси шогирдиро адо мекунанд. Барои ин кормандони давлатӣ рухсатии 4-моҳаи пулакӣ мегиранд. Мактабҳо дар кишвар ба дасти рӯхониёни буддой қарор доранд. Дар Камбоҷа низ ҳар мард бояд муддате дар маъбад шогирд бошад. Дар Бирма буддоия дини аксарият мебошад, вале дар кишвар динҳои дигар низ вучуд доранд. Дар Шри Ланка сингалҳо, ки аксарияти сокинони кишварро ташкил медиҳанд-буддой, аммотамилҳо-дини ҳиндуия доранд.

Дар Япония буддизм бо синтоизм чунон бо ҳамдигар печидаанд, ки дар баъзе ҳолатҳо муайян намудани элементҳои аслии ин ё он равия

душвор аст ва маълум нест, ки он равия буддой аст ё синтой. Аз давраи асримиёнагӣ чанд равия дар дини мардуми японӣ боқӣ мондааст-«нитирен» ва «Сока-саккай», ки аъзоёни он ба ҳаёти сиёсии кишвар фаъолона даҳлат меварзанд. Яке аз он чараёнҳои асримиёнагӣ «дзен» мебошад. Таълимоти он-фурӯравӣ дар худ ва дарёфти ҳақиқат бидуни истифодаи ақл диққати аҳли зиёи Япония ва Аврупову Амрикороба худ ҷалб намудааст.

Дар анҷумани буддоиҳо, ки дар шаҳри Коломбо (Цейлон) дар соли 1950 шуда гузашт, «Иттиҳоди бародаронаи умумичаҳонии буддоиҳо» ва Кумитаи иҷроияи он марказаш дар Рангун (Бирма) ва баъдтар дар Бангкок (Таиланд) созмон дода шуданд. Кумита дар сиёсати умумичаҳонӣ фаъолона иштирок меварзад.

Ступа-аз забони санскритӣ-кулла, кӯрғонҳои болои қабрҳо дар Ҳинди қадим. Тибқи ривоятҳо, баъди сӯзонидани ҷасади Буддо хокистараш ба 8-қисми баробар ҷудо карда шуда, ҳар кадоми он дар сохтмонҳои алоҳида, ки ступа ном доштанд, гузошта шуданд. Баъдтар дар ступаҳои маъбадҳо реликвияҳои буддой, тилло, нуқра ва ғайраро ҳамчун дар хазина мегузоштанд.

Дини буддоия дар таърихи маданияти инсонӣ мақоми хосса дорад. Нақши мусбии ин дин дар он зоҳир мегардад, ки инсонӣ дар ранҷу машаққат қарордоштаро тасалло медихад. Аз тарафи дигар, омӯзиши китобҳо ва аҳкоми ин дин ба зиёд шудани саводноқӣ ва баланд шудани сатҳи маърифату донишҳои хонандагон оварда мерасонад. Вале, аз ҷониби дигар, таълимоти буддоия дар хусуси пеша кардани сабру таҳаммул дар қиболи мушкилиҳои зиндагӣ ва муқобилият накардан ба зулму бадӣ мардумро аз муборизаи фаъол барои расидан ба ҳаёти беҳтар дур мегардонид.

II. Дини масеҳӣ

1. Сарчашмаҳои дини масеҳӣ. Библия

Дини масеҳӣ дини дуҷуми ҷаҳонӣ пеш аз ҳама бо таърихи сокинони Аврупо алоқаманд аст. Масеҳият яке аз динҳои паҳншудатарин дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Аз рӯи маълумотҳо дар солҳои 70-уми асри XX дар ҷаҳон 1024 миллион одамон (асосан дар Аврупо ва Америка) пайравони ин динанд. Дини масеҳӣ низ ягона нест, он ба як қатор мазҳабу равияҳои бо ҳам муқобил ҷудо шудааст.

Яке аз масъалаҳои муҳиму душвори дини масеҳӣ мавзӯи асли пайдоиши ин дин мебошад. **Мутобиқи анъанаҳои масеҳӣ чунин ҳисобида мешавад, ки масеҳият дар Фаластин мавзеи зисти Исои Масеҳ пайдо шудааст. Аммо маълумотҳои мавҷуда аз он дарак медиҳад, ки масеҳият дар байни яҳудиёни дар Осиёи Хурд ё Миср зиндагӣ мекардагӣ пайдо шудааст.** Ба ин он фактҳо шаҳодат медиҳанд, ки яке аз сарчашмаҳои асосии масеҳият Апокалипсис (соли 68 навишта шудааст) ва китобҳои дигари Аҳди ҷадиди масеҳиён ба забони юнонӣ навишта шудаанд. Далели дигари дар Фаластин пайдо нашудани масеҳият он аст, ки муаррих Иосиф Флавий дар асари худ тамоми ҳаводиси дар кишвари Яҳудияи солҳои 66-73-ҷой доштаро батафсил зикр намуда, дар хусуси масеҳият чизе намегӯяд. Агар дар он замон масеҳият дар Фаластин вучуд медошт, Флавий бешубҳа дар баробари ёд намудан аз равияҳои саддукеӣҳо, фарисеӣҳо, сикариҳо, зелотҳо ва есейҳо чанд сухане дар бораи масеҳиён низ мегуфт.

Таҳқиқоти файласуфи немис Бруно Бауэр дар солҳои 1840-1842 нишон медиҳанд, ки масеҳият дар ибтидои зоҳир шудани худ аз синтези идеяҳои динӣ-фалсафии шарқӣ (яҳудӣ) ва ғарбӣ (эллинӣ-римӣ) иборат буд. Олимони дигар чунин меҳисобанд, ки симои Христос аз сифатҳои худоҳои шарқӣ-Осирис, Митра, Дионис ва пайғамбарони яҳудиён тартиб дода шудааст. Ва мавҷудияти ҳуди Иисус низ ҳамчун шахсияти таърихӣ аз ҷониби олимони шубҳанок доништа шудааст.

Далели муҳками дигари дар Осиёи Хурд пайдо шудани масеҳиятро дар Апокалипсис пайдо менамоем. Муаллифи он ба ҳафт ҷамъияти масеҳиён дар Осиёи Хурд мурочиат намудааст. Ин бори дигар собит месозад, ки маҳз Осиёи Хурд маҳди пайдоиши масеҳият будааст.

Сарчашмаҳои омӯзиши дини масеҳӣ асосан ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: масеҳӣ ва ғайримасеҳӣ. Сарчашмаҳои масеҳӣ дар навбати худ ба се гурӯҳ чудо мешаванд: китобҳои қонунии «Аҳди ҷадид дар Библия, китобҳои динии ғайриқонунӣ (апокрифҳо, мазмунҳои аз Таврот гирифташуда, ки калисо онҳоро эътироф намекунад) ва сеюм-асарҳои ҳомиёни дини масеҳӣ.

Китобҳои қонунии Аҳди ҷадид аз асарҳои зерин иборат мебошанд:

- 1) чор евангелия (хушхабар): «аз Матфей», «аз Марк», «аз Лука» «аз Иоанн». Мазмуни онҳо аз тавсифи ҳаёти заминии асосгузори масеҳият Иисус Христос, мавъизаҳои, мӯъҷизаҳо, марг (чормех карда шуданаш) ва зинда гаштанаш иборат мебошанд. Аз рӯи мазмун се евангелияи аввал бо ҳам мувофиқ буда, дар баъзе ҷойҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Вале евангелияи Иоанн аз он се фарқи кулӣ дорад.
- 2) Зиндагиномаи (сирати) апостолҳо (валиҳо), ки муаллифи он Лука доништа мешавад. Дар он зиндагиномаи тарғиботчиёни аввалини дини масеҳӣ оварда шудааст.
- 3) Рисолаҳои апостолҳо, ки ба ҷамъиятҳои мухталифи масеҳӣ фиристода шудаанд, аз он ҷумла 14 рисола аз апостол Павел ва 7 рисола аз апостолҳои дигар- Йаков, Пётр, Иоанн, Иуда.
- 4) Апокалипсис ё «Ваҳйҳои» Иоанни Фақех, муаллифи евангелияи чорум.

Калисо чунин меҳисобад, ки асарҳои дар боло ёдшуда аз ҷониби апостолҳо бо илҳами худовандӣ навишта шудаанд. Яъне, ҳарчанд ки онҳоро одамон навиштаанд, вале онҳоро бо талқини рӯҳи муқаддас навиштаанд, бинобар ин ҳар як калимаи онҳо ҳақиқат мебошад.

Ҳангоме, ки муаррихон асарҳои мазкурро мавриди омӯзиши амиқ қарор доданд, маълум шуд, ки аз ҷумлаи он китобҳо барвақттаринашон «Апокалипсис» (Ваҳй) мебошад. Он дар солҳои 68-69 ба зудӣ пас аз марги қайсари Рум-Нерон дар замони шӯриши яҳудиёни Фаластин бар зидди Рим навишта шудааст. Аз «Ваҳй» инчунин маълум мегардад, ки алақай дар солҳои 60-ум якҷанд калисоҳои масеҳӣ-7-то бо ҷамъиятҳои худ дар Осиёи хурд-шояд маҳди масеҳият мавҷуд будаанд. Аз ин асар бӯи нафрати саҳт нисбат ба онҳое, ки яҳудиёноро ғулом карда буданд, меояд. Пешгӯӣ карда мешавад, ки ба зудӣ ғуломдорон нест хоҳанд шуд.

Рисолаҳои апостолҳо бошанд пас аз «Ваҳй» пайдо гардида, замони навишта шудан ва муаллифонашон низ муҳталиф аст. Онҳо дар ибтидо ва то миёнаҳои асри II навишта шудаанд.

Калисо чунин мешуморад, ки евангелияҳо аз ҳама барвақттар навишта шудаанд, аммо таҳқиқотҳо собит сохтанд, ки онҳо дар миёнаҳои асри II навишта шуда, хатогҳои зиёди ҷуғрофию таърихӣ низ доранд.

Евангелияҳо дорои хабарҳои бо ҳам муқобил низ мебошанд. Масалан дар евангелияҳои Матфей ва Лука насабномаи Иисус аз подшоҳ Давид оварда шуда, аз рӯи хабари Матфей он насаб аз 28 насл, вале аз рӯи хабари Лука аз 42 насл иборат аст. Матфей бобои падарии Иисусро Ёаков, аммо Лука бошад ўро Илия гуфтаанд.

Аз рӯи ривояти Матфей-падари модари Иисус дар шаҳри яҳудии Вифлеем зиндагӣ карда, баъди таваллуди кӯдак ба Миср рафта... баъд ба Назарет кӯчидаанд, аммо Лука менависад, ки падари модари Иисус ҳама вақт дар Назарет мезистанд ва дар вақти таваллуди Иисус дар

Вифлеем қарор дошта, боз ба Назарет баргаштаанд. Чунин ночӯриҳо дар матнҳои евангелияҳо зиёд ба назар мерасанд.

«Сирати апостолҳо» низ тақрибан дар миёнаҳои асри II навишта шудааст.

Чи тавре зикр шуд, гурӯҳи дигари сарчашмаҳоро китобҳои динии ғайриқонунӣ ташкил медиҳанд. Ин гурӯҳи китобҳо калисо рад намекунад, вале онҳо китобҳои аз рӯи илҳами худовандӣ навишта шуда намешуморад. Шумораи онҳо дар аввал хеле зиёд буда, то замони мо фақат номҳои баъзеҳояшон ва аммо як қисмашон дар шакли пурра омада расидаанд. Аз ҷумлаи онҳо асарҳои зеринро номбар кардан мумкин аст: Евангелияи Никодим, Нахустевангелияи Ҷақоби яҳудӣ, Китоб оиди таваллуди Мария, Китоби Юсуфи Начҷор, Сират, Пастири Герма, Таълимоти 12 апостолҳо. Аксари китобҳои динии ғайриқонунӣ дар замони пеш дар натиҷаи душмании гурӯҳҳои бо ҳам муҳолиф нест карда шуда буданд. Баъзе аз ин китобҳо, масалан «Таълимоти 12 апостолҳо» дар нимаи аввали асри II, яъне хеле барвақттар нисбат ба китобҳои динии қонунӣ навишта шуда, таърихи марҳалаи аввали ҷамъиятҳои масеҳиро дар бар гирифтааст.

Чи тавре ёд гардида буд, гурӯҳи сеюми сарчашмаҳоро асарҳои ҳомиёни дини масеҳӣ ташкил медиҳанд. Қимати ин асарҳо дар он аст, ки муаллифон ва солҳои навишта шуданашон аниқ аст. Ба ин гурӯҳ китоби Юстини файласуф (тақр. то соли 150); асари Иринеи Лугдунӣ (тақр. с. 180) дохиланд. Ин ахир аз чор евангелияи қонунӣ ёд карда аз ҷиҳати динӣ собит карданӣ мешавад, ки ҷаро онҳо маҳз чортоянд; китоби Тертуллиани Карфагенӣ (асрҳои II-III), асари Ориген (асри III): «6-китоб ба муқобили Цельс» (Цельс масеҳиятро танқид карда буд), асарҳои Клименти Александриягӣ (асри III), Евсевийи Кесарийгӣ (асри IV) ва асарҳои дигар.

Гурӯҳи дигари сарчашмаҳои дини масеҳиро маводи нави бостонишноӣ ташкил медиҳад. Дар Миср дар 50-километрии шимоли Луксор дар соли 1946 навиштаҷотҳои зиёде дар папирусоҳо бо забони қибтӣ, ки ба асрҳои III-IV мансубанд, ёфт гардиданд. Дар таркиби ин бозёфтҳо «Евангелияи Фома» ва «Евангелияи Филипп»-ро ёд намудан мумкин аст, ки аз рӯи мазмуни худ ба он чор евангелияи расмӣ наздиканд. Дастнависҳое, ки аз Хирбет-Кумрон дар соҳили Баҳри мурда ёфт шуданд, ба равиҳои ессеӣ марбут буда, баъзе ҷиҳатҳои ҳаёти давраи аввали масеҳиёрро равшан месозад.

2. ЗУҲУРИ МАСЕҲИЯТ

Маълумоти қадимтарин дар масъалаи зуҳури масеҳият ба соли 64 мансуб аст. Он дар асари Тацит (ибтидои асри II) «Анналҳо» оварда шудааст. Дар он хабаре оиди аз ҷониби Нерон, қайсари Рум кушта шудани масеҳиён, ки ӯ онҳоро дар оташ задани Рим гунаҳкор карда буд, оварда шудааст: «Дар Тиберия прокуратор Понтий Пилат Христаро, ки ин ном (масеҳият) аз номи ӯ гирифта шудааст, кушт. Дар вақташ ин хурофоти зарарнок (масеҳият) паҳн карда шуда буд, аммо акнун боз ба боло баромад. Он нафақат дар Яҳудия, ки асли баромадаш аз он ҷост, балки дар Рим низ, ки ба ин ҷо агар аз ҳама атроф ҳамагуна ҷизҳои қабеху зишт биёяд, тарафдорони худро пайдо мекунад, паҳн гардидааст». Як гурӯҳи олимон чунин ақида доранд, ки порчаи овардашуда баъдҳо аз тарафи котиби масеҳие ба асари Тацит илова карда шудааст. Зеро худ Тацит дар асараш дар ин бораи ҷизе нагуфтааст.

Шаҳодати дигари зуҳури масеҳиятро дар асари Иосиф Флавий «Қиссаҳои қадимаи яҳудиҳо» дармеёбем. Дар он сухан аз мавъизаҳои Иисус, қатл ва азнавзиндашавиаш дар замони ҳокимии Пилат дар Фаластин меравад; «Дар наздикии вақти зикршуда Иисус ном инсон донишманд, агар ӯро умуман инсон номидан мумкин бошад, мезист. Он қорҳои аҷоибро созмон меод. Ӯ Христос... буд». Аз рӯи таҳқиқотҳои олимон, ин порчаро ба асари Флавий баъдтар дохил

кардаанд ва он дар асли китоб вучуд надоштааст. Сохта будани хабари мазкурро маълумотҳои дар тарҷумаи арабии асари Флавий Омада тасдиқ менамоянд. Дар он ҷо Иисуси кушташуда на худро муъҷизакор, балки як инсонӣ одӣ аст.

Чи тавре дар ибтидои ҳамин фасл қайд намуда будем, дар «Апокалипсис» (Ваҳй), ки қисми асосии он ба соли 68 мансуб аст, хабарҳо оиди зуҳури Маҳдӣ (Христос) вучуд доранд. Чи тавре таҳқиқотҳои академик Р.Ю.Виппер (Возникновение христианской литературы.-М.,-Л., 1946.-С. 103-107) нишон медиҳанд, Апокалипсис аз ду асари якҷоя карда шуда иборат буда, дар яке аз онҳо ба сифати Маҳдӣ-агнетс (барра, марди ҳалиму бегуноҳ) баромад мекунад, дар асари дигар бошад-Христос. Он асаре, ки дар он Маҳдӣ-агнетс, ёд мешавад, ба соли 68 мансуб аст, вале он асаре, ки дар он ба сифати маҳдӣ-Христос ёд мешавад ба охири асри I ва аввали асри II мансуб мебошад. Маълумотҳои ин асар ба он далелат мекунанд, ки дар миёнаҳои асри I идеяи асосии масеҳият-зуҳури маҳдӣ {и наҷотбахш} пайдо шуда, дар охири ҳамон аср ва аввали асри II ҷойи он маҳдӣ-агнетсро Христос мегирад.

Хабари ҳақиқии воқеиро оиди зуҳури масеҳият, ки дар дурустии он ягон шубҳае нест, мо дар мукотибаи байни Плинийи Хурдӣ бо императори Рим-Троян дармеёбем. Плиний, ки воли вилояти Вифиния дар Осиёи Хурд буд, дар соли 113 ба император мактуб навишта пурсида буд, ки дар нисбати ҷамъияти масеҳиён чи чора бинад, онҳоро барои гуноҳҳои алоҳидаашон ҷазо диҳад ё ҳамаашонро якҷоя ҳамчун аъзои равияи хос? Троян ба ӯ ҷавоб дода буд, ки дар ин масъала ба тарзи муътадил рафтор намояд ва фақат ба онҳое ҷазо диҳад, ки онҳо дар хурофоти (масеҳияти) худ саҳт истодагарӣ мекунанд. Аз ин мукотиба маълум мегардад, ки дар аввали асри II дар Осиёи Хурд масеҳиён хеле зиёд будаанд.

Дар Талмуди яҳудиён дар хусуси қатли нафаре бо номи Иисус бен Пандира сухан рафтааст, аммо ӯ ба Иисуси дар евангелияҳо омада ҳеч алоқае надорад. Умуман ҳамчун шахсияти таърихӣ вучуд доштани Иисус шубҳанок аст. Зеро дар сарчашмаҳои ҳамзамони ӯ дар бораи чунин як шахсияти таърихӣ хабари воқеие мавҷуд нест.

Масеҳ-аз забони иврит-«машиах» гирифта шуда, маънояш «равған молида» мебошад. Одатан яҳудиён ба сарҳои подшоҳон, рӯҳониёни дараҷаи аввал ва пайғамбарон равғани зайтун мерехтанд, ки он рамзи қаноатмандию саховатро дошт. Дар ин сурат худованд гӯё дар қорҳои онҳо тавфиқ ато мекард.

а. Қиссаи Исои Масеҳ, аз рӯи евангелияҳо чунин аст: аз ҷуфт шудани рӯҳи муқаддас бо духтаре бо номи Мария Иисус ба дунё омад. Ҳокими Яҳудия аз тариқи мунаҷҷимон хабари вилодати Иисусро шунида фармуд, то ҳамаи наводҳои кишвараш кушта шаванд. Модараш бо хешонаш ӯро гирифта ба Миср бурданд ва баъди чанд сол аз он ҷо баргашта омаданд. Баъди ба воя расидан Иисус таълимоти худро дар байни мардум паҳн карда истода, соҳиби дӯстону ҷонибдорон гардид. Дар айни ҳол баъзе ақидаҳои ӯ ба як гурӯҳ роҳибони яҳудии баландмартаба маъқул нашуд. Онҳо дар фикри куштани Иисус шуданд. Дар он вақт Иерусалим дар дасти римиҳо қарор дошт. Шаҳр аз ҷониби синедрион-мақоми олии идораи общинаи яҳудиён идора мегардид. Ҷои исти Иисусро яке аз шогирдони хоинаш бо номи Иуда фурӯхт ва Иисусро дошта суд карданд. Дар муҳокима волии римӣ он гуноҳро, ки ба гардани Исо зада буданд, қабул намекард. **Он гуноҳҳо чунин буданд: аз роҳи рост задани омма, даъват барои напардохтани андоз ба императори Рим, даъвои ҳукмрон гардидан бар халқи яҳудӣ.** Вале рӯҳони дараҷаи аввали яҳудиён Канафа бар қатли Исо исро вазид ва ниҳоят Пилат низ розӣ шуд. **Исоро дар хориҷи Иерусалим дар тепаи Голгоф дар сутуни шакли салибдошта чормех карданд.** Баъди 6-соат ӯ алақай

вафот карда буд. Рӯзи дигараш ханӯз офтоб набаромада, ӯро аз сутун озод карда дар кафане печонида, дар тобуте ниҳоданд ва тобутро дар даруни ғоре ниҳода, даҳони ғорро бо санги вазнине маҳкам карданд. Дар назди он ғор қаровулон гузоштанд, то шогирдонаш ҷасадашро надузданд. Баъди гузаштани ду шабу як рӯз шогирдонаш омаданд, то ҷасади ӯро шусти баъд ба хок супоранд, аммо онҳо на қаровулон ва на ҷасадро пайдо карда натавонистанд. Дар ҳамин вақт малоикае омада ба онҳо гуфт: «Христос зинда гардид!»

Баъди 40-рӯзи ин ҳодиса Исо ба назди шогирдонаш баргашт. Ӯ онҳоро ҷамъ оварда ба Вифиния бурд ва гуфт: «Шумо шоҳиди ман дар Иерусалим... мешавед» ва пас аз ин ба осмон баромада нопадид гардид. Баъд аз ин ду мард дар либоси сафед пайдо шуда, ба шогирдони ӯ гуфтанд: «Ин Исо буд, ки аз назди шумо ба осмон рафт ва ӯ ҳамин тавр замоне боз хоҳад омад».

б. Шароитҳои таърихии зуҳури масеҳият. Ақоиди классикҳои марксизм дар хусуси пайдоиши дини христианӣ дигар аст. Энгельс қайд карда буд, ки сабаби асосии пайдоиши дини масеҳӣ ин ташкилҳои империяи Рим аст. Ин империяи навташқилшуда ба дини нави ба худаш мувофиқ эҳтиёҷ дошт. Истилои давлатҳои мухталиф аз ҷониби Рим, барқарор намудани режимҳои сахт, ғулом гардонидани аҳолии вилоятҳо, андозҳои вазнин, беҳуқуқии одамон-ҳамаи инҳо нафақат боиси рӯҳафтадагию ноумедии ғуломон, балки мардуми озод низ мегардиданд. Шӯришҳои ғуломон, кӯшишҳои чандинқаратаю бенатичаи мардум барои халосӣ ёфтани аз дасти римиҳо рӯҳафтадагиро боз ҳам зиёдтар мегардониданд. Роҳи халосӣ дар ин ҳолат кадом аст? Чунин роҳ ёфт шуд, менависад Энгельс, вале он роҳи халосӣ дар ин дунё нест. Роҳи наҷоту халосиро аз зулм дар ин дунё пайдо накарда, мардумон маҷбур буданд онро дар осмон (яъне дину он дунё) бикобанд.

Саволе ба миён меояд, ки барои чи ба одамон ҳатман дини нав лозим шуд. Оё онҳо наметавонистанд бо динҳои куҳан худро тасалло диҳанд?

Энгельс дар ин бора менависад, ки динҳои кӯҳна ё қабилавӣ ё милли буда, ҳар кадом вобаста ба шароитҳои сиёсӣ чамбиятии ҳар халқ инкишоф ёфтаанд. Аз ҳамин рӯ он динҳо аз сарҳадоти миллии худ берун баромада наметавонистанд. Акнун як дини гирою печон, ки ба талаботҳои танги милли маҳдуд нагардида, талаботҳои оммаи халқҳои мухталифи бенавои империяи Римро қонеъ мегардонида бошад, лозим буд. Ногуфта намонад, талаботҳои мазкурро эҳсос намуда, ҳукуматдорони Рим чанд бор кӯшиш карданд, ки барои мардуми тамоми империя як дини алоҳида ҷорӣ намоянд, ба монанди парастии император, парастии худо «Рома», вале онҳо муваффақ нагардиданд. Фақат дар лашкари Рим парастии худои офтоби эронӣ- Митра васеъ паҳн гардида буд. Вале ягонтои онҳо дини ҷаҳонӣ нашуданд. Зеро ҳар яке аз он динҳо русуму одатҳои мураккаби худро доштанд, ки ба ин восита мардумонро аз якдигар ҷудо мекарданд. Одамони динҳои гуногун дошта наметавонистанд якҷоя хӯрок бихӯранд, бинӯшанд, бо ҳам муомила намоянд. Дини ҷаҳонӣ мебоист аз маросимҳо озод бошад, одамонро аз якдигар ҷудо насозад ва пайравонашро тасалло диҳад. Чунин дини каммаросиму одӣ, ки ғуломону мардумро тасалло мебахшид, дини масеҳӣ буд. Ба ақидаи Энгельс, дини масеҳӣ дар ибтидо дини ғуломону ҷабрдидагон-мардуми тобеи империяи Рим буд.

3. Дини масеҳии яҳудӣ

Пайдоиши дини масеҳӣ аз ҳуди ибтидо ба тариқагароии дини яҳудӣ вобаста аст. Дар дини яҳудияи асрҳои I-II таълимоту ривоятҳои марбут ба омадани маҳдии начотбахш мавҷуд буданд. Барои яҳудиёни он замон, ки солҳои дароз дар зери юғи истисмори юнониёну римӣ қарор доштанд, интизории омадани марди начотбахш орзуи асосӣ буд.

Дар асоси ҳамин орзуҳою интизорӣ дар байни яҳудиён равияҳое пайдо шуданд: намояндагони яке аз он равияҳо зелотҳо чунин меҳисобиданд, ки маҳдии начотбахше бо шамшер ҳамчун қаҳрамони ҷанговаре омада онҳоро аз дасти римиҳо халос хоҳад кард.

Таълимоти равияи ессейҳои дини яҳудӣ низ дар Фаластин ҳамин гуна буд. Онҳо ҳаёти такводорона ба сар бурда, талаб мекарданд, ки амвол бояд умумӣ бошад, кас бояд зан нагирад. Онҳо ғуломиро қабул надоштанд, вале дар ҳама масоили дигар тибқи талаботи дини яҳудӣ амал мекарданд.

Равияи дигари дини яҳудӣ бо номи назорӣ вучуд дошт, ки он равияи аз ҳама наздик ба масеҳият буд. Ҳатто дар евангелияҳо чандин маротиба калимаи «назорӣ» ҳамчун лақаби Иисус оварда шудааст. Дар он замон «назорӣ» гуфта, яҳудиён касонеро меномиданд, ки онҳо пурра ҳаёти худро ба ибодати Худо бахшида буданд: онҳо мӯи худро наметарошиданд, шароб наменӯшиданд, ба ҷасади мурда даст намерасониданд ва ҳаёти Иисус низ дар евангелияҳо дар ҳамин шакл тасвир гардидааст. Пайравони ӯ низ ҳамчун «назорӣ» ёд шудаанд. Масалан, апостол (вали) Павелро ҳамчун «намояндаи куфри назорӣ» ёд кардаанд. Инчунин дар Қуръон пайравони Иисус Христос ҳама вақт чун «назорӣ» ёд шудаанд. Ҳамин тавр, ин далелҳои қавӣ касро ба хулосаи қатъӣ меоранд, ки пайравони равияи ибтидоии масеҳии Христос маҳз ҳамин назорӣ будаанд.

Назорӣ дар он замон бештар худро «мӯъминон», «бародарон», «даъватшудагон» ва ғайра меномиданд. Аммо душманонашон онҳоро «христиан» меномиданд. Фақат аз нимаи дуюми асри II сар карда, калимаи «христианҳо» ба номи пайравони ин дини нав табдил ёфт.

Он факт, ки масеҳият аз яке аз равияҳои дини яҳудӣ пайдо гардидааст, дар ин бора асари якуми дини масеҳӣ Апокалипсис шаҳодат медиҳад. Дар он асло кас ба идеяҳои асосии масеҳияти баъдина аз қабиле сабру таҳаммулу тоқату бахшоиш вонамехӯрад, дар он худои сегона ва рӯҳи муқаддас низ вучуд надорад. Баръакс, он аз

идеяҳои дини яҳудии чанговар саршор аст, дар он нафрати беандозае нисбати золимоне, ки яҳудиёро ғулом кардаанд, эҳсос мешавад.

Ҳатто дар масеҳияти замони дер низ унсурҳои дини яҳудӣ зиёд во мехӯранд, чунончи шахсияти Иисус Христос ҳамчун яҳудӣ ба қалам дода шудааст, ҷои фаъолияти ӯ Фаластин дар он замон ватани яҳудиён буд, ҳамаи қасони дар евангелияҳо зикршуда яҳудиёнанд. Библия – китоби муқаддаси яҳудиён – ҳамчун китоби муқаддаси бо илҳами Худо ванд эҷодшуда аз ҷониби масеҳиён эътироф шудааст, ҳудои яҳудӣ – Яҳве дар масеҳият ҳамчун худо-падар омадааст; тарзи аз ҷониби Худо офарида шудани олам дар масеҳият аз дини яҳудӣ гирифта шудааст, иди «пасха» низ аз яҳудия гирифта шудааст. Дар дини масеҳӣ дар ибтидо ду расми асосии яҳудӣ – ид кардани рӯзи шанбе ва хатна кардан ҷорӣ буданд, вале баъдтар риояи онҳо қатъ гардид.

4. Чудо шудани дини масеҳӣ аз яҳудӣ

Ҳамин тавр, масеҳият дар ибтидо як равияи дини яҳудӣ буд. Вале аз охири асри I сар карда, унсурҳои ғайрияҳудӣ ба миқдори зиёд ба общинаҳои масеҳӣ ворид гаштан гирифтанд. Ҳамзамон ақоиду русуми онҳо низ ба масеҳият ворид мегардиданд, чунончи, ақоиди шарқӣ дар хусуси марғу эҳёи худоҳо ба монанди ҳудои Аттис. Парастии ҳудои офтоби форсиҷадон-Митра низ ба масеҳият дохил шуд. Масалан, рӯзи таваллуди Христос – 25 декабр дар рӯзи таваллуди Митра, ки он рӯзи инқилоби зимистонии офтоб аст, муқаррар гардид.

Парастии салиб, ки ҳамчун олати қатли Иисус ба қалам дода мешавад, ҳақиқате надорад. Зеро он доре, ки Иисус дар он ҷорمه карда шуда буд, шакли ҳарфи «Т»-ро дошт, на салибро. Салиб ҳамчун рамзи динӣ аз замонҳои қадимтарин дар Хитой, Ҳиндустон, Африқо, Америка, Австралия машҳур буд, вале он ҷиро ифода мекард, маълум нест. Салибро ҳиндуҳои Америкаи Шимолӣ – рамзи ҷаҳор тарафи дунё ё ҷор унсур (об, хок, бод, оташ) меҳонанд.

Ба миқдори зиёд дохил шудани унсурҳои русумоти шарқии ғайрияҳудӣ дар байни ҷамъиятҳои масеҳӣ ихтилофу зиддиятҳо ба

вучуд овард. Муҳолифати байни ақоиди яҳудию ғайрияҳудии динӣ оқибат ба танг карда баровардани мероси яҳудӣ аз масеҳият оварда расонид.

Пеш аз ҳама дар матни евангелияҳо ақидаи душмани Иисус будани яҳудиҳо махсусан қайд карда мешавад, ҳарчанде ки худи Иисус аслан яҳудӣ буд. Яҳудиён дар марги Иисус гунаҳкор дониста мешаванд. Дар евангелияҳо Понтий Пилат, волии римиҳо ҳамчун шахси инсондӯст ба қалам дода шудааст, ҳол он ки ӯ аз як золими худсар беш набуд. Тибқи евангелияҳо ӯ гӯё метарсид мабодо шахси бегуноҳеро ба чазо гирифта накунад, аз ин рӯ ба яҳудиҳо мефармуд, ки дар қатли Иисус исрор нанамоянд. Ин лаҳза дар ҳамаи 4 евангелияҳо оварда шуда мақсадаш гунаҳкор намудани яҳудиён дар қатли Иисус мебошад.

Маҳз бо ҳамин мақсад дар ҳар чори евангелияҳо як персонаже бо номи Иудаи хоин, яке аз 12 апостолҳо, ки Иисусро дар бадали 30 тангаи нуқра ба яҳудиён фурӯхта буд, дохил карда шудааст. Алақай худи номи Иуда дар номи як шахс ифода намудани номи халқи яҳуд (иудей) мебошад, ки ба ин восита халқи яҳуд доғдор карда мешавад.

Ана ҳамин тавр, ба таври қатъӣ дини масеҳӣ ҳамчун дини алоҳида худро аз дини яҳудӣ ҷудо кард. Бо вучуди ин ҷудой дар матни евангелияҳо мазмунҳои яҳудӣ зиёд боқӣ мондаанд: чунончи, Иисус 12 апостоли худро барои тарғибот бурдан фиристода мефармояд, ки: «дар роҳ ба назди мушрикони наравед, ба назди гӯсфандони қурбоншудаи хонадони Исроил равед», яъне ба назди яҳудиён. Дар худи ҳамин ҷо ҳамаи ғайрияҳудиён ба «сағҳо» монанд карда шудаанд. Фақат дар охири евангелия Иисус апостолҳои худро барои ташвиқоти дини худ «ба назди ҳамаи халқҳо» мефиристад.

Ҳамин тавр, дини масеҳии ибтидоӣ аз маҷмӯи ақоиди динии яҳудӣ ва эътиқодоти юнонию эронӣ иборат буд. Вале агар мо гӯем, ки масеҳият фақат аз ҳамин унсурҳои кӯҳна иборат буда, чизи нава надорад, саҳт хато мекунем.

5. Идеяхои асосии дини масеҳӣ – пургуноҳӣ ва начот

Мафҳуми нав ва идеяи асосию марказии тамоми масеҳият ин идеяи пургуноҳ будани инсон ва ҷониби дигари ин мафҳум – идеяи начоти инсон мебошад.

Энгельс чандин маротиба таъкид намудааст, ки «идеяи марказии масеҳият» маҳз идеяи пургуноҳист: «Масеҳият ба тори дилҳои бешуморе нохун зад, ки аз онҳо мебоист акси садо меомад. Ба ҳамаи арзу шикоятҳо дар хусуси вазнинии зиндагии замона, ҷаҳри моддию ахлоқӣ, идеяи пургуноҳии масеҳӣ чунин ҷавоб меод: оре, ин ҳамин тавр аст ва дигар хел буда ҳам наметавонад; дар вайронии ҷаҳон ту, ҳамаи шумо, вайронии шахсии дохилии ту ва шумо гунаҳкор аст! Оё одаме вучуд дорад, ки инро инкор намояд?»

Ба ақидаи масеҳият, ҷаҳон дар гуноҳ ғӯтавар аст, ҳамаи одамон аз рӯи табиати худ гунаҳкор мебошанд ва гунаҳкори одамон бурда то ба гуноҳи Одаму Ҳавво расонида мешавад. Дар айни замон умед ба он аст, ки касе омада инсониятро аз гуноҳ начот мебахшад. Аз ҳамин ҷо тасаввуроте дар хусуси худои начотбахш пайдо мегардад.

Дар дини масеҳӣ маҳз идеяи начот – идеяи марказӣ ва аз ҳама муҳим гардид. Аз ҳамин рӯ, образи Иисус Христос, ҳамчун худои начотбахш мебоист ба фигураи марказии дини масеҳӣ табдил меёфт. Масеҳиро имрӯз Иисус Христосро як ном меҳисобанд, вале дар матни евангелияҳо онҳо дар алоҳидагӣ омадаанд. Христос – тарҷумаи юнонии калимаи мошиах (мессия)-и яҳудӣ мебошад, ки маънояш «молидани равған» мебошад. Дар он замон ба сари касоне, ки ба тахти подшоҳӣ менишастанд, рӯҳонии дараҷаи аввали давлат ба сари онҳо равғани зайтун мемолид. Баъдҳо равғани зайтунро ба пешонаи шох дар шакли салиб мекашидагӣ шуданд. Хулоса, Христос гуфта, мардум шохро медонистанд. Умуман дар евангелияҳо номи Христос бисёр кам ба назар мерасад. Ҳангоми суд кардани Иисус, ӯ дар ҷавоби саволи рӯҳониёни яҳудӣ: «Ту Христос ҳастӣ?», «Бале» - ҷавоб дод ӯ. Ҳамин тавр, ӯ худро «равғани муқаддас молида», яъне «шох» гуфт.

Акнун масеҳиён роҳи наҷотро дар чӣ меиданд? Ба ақидаи онҳо бояд ягон инсонии бузурге худро ба хоҳири харидани гуноҳҳо ва наҷот бахшидани инсоният қурбон созад. Ин идеяи қурбонӣ дар масеҳият мавқеи марказиро ишғол намуд. Ин идеяи қурбонӣ дар шакли ихтиёрӣ маргро ба хоҳири шуста шудани тамоми гуноҳҳои масеҳиён аз давраи Одаму Ҳавво сар карда то имрӯзу оянда қабул кардани Иисус зоҳир мегардад. Ин марги ихтиёрии Иисус инсониятро аз гуноҳ озод кард. Барои аз гуноҳ озод шудан кофист, ки инсон таълимоти Иисус Христосро қабул намояд. Азбаски ҳамин худқурбонкунӣ чизи асосӣ аст, дар дини давраи аввали масеҳӣ дигар хел қурбоникунӣ додани назру ниёз вучуд нашофт.

6. Муносибати давлат бо дини масеҳӣ, қонунигардонӣ ва масеҳият

Аз рӯи маълумотҳои мавҷуда то ибтидои асри IV императорҳои Рим ба муқобили чамбиятҳои масеҳӣ муборизаи сахт мебарданд. Сардорону фаёлони онҳо кушта мешуданд. Ҳамзамон як протсессии дигар низ ҷой дошт – ба чамбиятҳои масеҳӣ нафақат ғуломону фақирон, балки аз табақаҳои болоӣ низ баъзеҳо дохил шудан гирифтанд ва акнун дини масеҳӣ фақат дини ғуломону мазлумон набуд.

Дар ибтидои асри IV дар байни империя ва масеҳият иттиҳоди мустаҳкам пайдо гардид. Сабабаш дар он аст, ки империяи Рим ба як дини муттаҳидсозии халқиятҳои кишвар эҳтиёҷ дошт. Император Галерий (293-311) дар соли 311 эдикте (маншуре) баровард, ки тибқи он ба масеҳиён иҷозат дода шуда буд ба дини худ пайравӣ намоянд, «ба шарти он ки ба муқобили тартиботи чамбиятӣ ягон амале содир наанамоянд». Ӯ инчунин фармуда буд, ки «масеҳиён барои саломатии ӯ (Галерий), пешрафти давлату чамбият ва барои некӯахлоқии худ дуо кунанд». Ҳамин тавр, император Галерий ба ҳулосае омад, ки ба ҷои муборизаи бурдан ба муқобили масеҳият, беҳтараш аз он ба манфиати давлат истифода намояд. Хусусан, ки ин дин мардуми зиёдеро фаро

гирифта буд. Бо ҳамин масеҳият қонунӣ гардонида шуд. Баъзе олимони ақида доранд, ки тибқи маншури Милан аз соли 313 аз ҷониби император Константин (306-337) масеҳият ҳамчун дини давлатӣ ба расмият шинохта шуда, таъқиботи масеҳиён манъ карда шудааст. Аммо таҳқиқотҳо нишон доданд, ки маншури Милан на аз ҷониби Константин, балки аз ҷониби иттифоқчии ӯ император Лициний бароварда шуда буд. Ва дар он маншур сухан на дар хусуси қонунгардонии масеҳият, балки барқарор кардани калисои шаҳрдорӣ ба номи Никомидий меравад. Худи Константин дини масеҳиро то охири умраш қабул накард, аммо масеҳиён ва динҳои дигарро низ дастгирӣ менамуд. Фақат бо маншурҳои солҳои 341-346 ва 356 пайравӣ ба динҳои бутпарастӣ манъ карда шуда, масеҳият дини давлатӣ гардид.

Баъд аз баромадани маншури мазкури Галерий масеҳият ба дини давлатӣ табдил ёфта, ба он акнун ашрофони зиёд дохил мегардиданд.

Дини масеҳӣ ба кишварҳои дигари Аврупоӣ роҳ ёфт, дар асри IV готҳою вандалҳо, асри V франкҳо, асрҳои VI-IX қабилаҳои германӣ, асрҳои IX-X халқиятҳои славянӣ онро қабул намуданд. Дар асри X қариб тамоми Аврупо дини масеҳиро қабул карда буд.

Дар Шарқ бошад дар асри IV масеҳият ба Кавказ роҳ ёфт (грузинҳою арманиҳо), аммо дар Шарқ пеши роҳи паҳншавии онро дини зардуштӣ ва баъд ислом гирифтанд.

Аз асрҳои XV-XVI сар карда мубашширони масеҳӣ ин динро нафақат бо салиб, балки бо оташу шамшер ба Африқо ва кишварҳои дигар бурда паҳн намуданд.

7. Ибодату маросимҳо дар масеҳият. Таассуби динӣ

Ибодату расму русуми масеҳият дар давраи аввали пайдоишаш бисёр ҳам сода буданд. Гуфтан мумкин аст, ки он қариб ҳеҷ гуна маросиме надошт. Маҳз ҳамин надоштани маросимҳо ба он мусоидат кард, ки масеҳият бар динҳои дигар ғолиб ояд. Ягона расме, ки дар ибтидо ҷорӣ буд, ба хоҳири асосгузори масеҳият Христос сари чанд

вақт бегоҳиҳо чамъ шуда якҷоя нон хӯрдан ва матнҳои диниро хондан буд. Ин гуна шомхоро «шоми муҳаббат» мегуфтанд.

Як каме баъд дар масеҳият маросими ду фарз пайдо шуд: ғусли таъмид (крещение) ва хӯронидани нону шароби табаррукӣ (причащение). Фарзи хӯрдани нону шароби табаррукӣ (причащение) маъноӣ онро дорад, ки масеҳӣ гӯё «чисму хуни Христосро» меҳӯрда бошад. Ин расм аз маросимҳои қадимтарини инсоният – хӯрдани худӣ худ баромадааст ва аз тотемизм реша мегирад. Ғайр аз ин, дар ойини митрапарастӣ расми хӯрдани нону шароб аз ҷониби парастандагони Митра вучуд дошт.

Маросими хӯрдани нону шароби табаррукӣ, ки соли як бор буд, акнун ҳарҳафтаина шуд. Баъди адои намозу ибодат дар калисо чисму хуни худӣ, ки худро қурбон карда буд, хӯрда мешуд.

Расми фарзи ғусли таъмид бошад, маъноӣ шустани гуноҳхоро дошт. Ҳангоми ғусл инсон, ки пургуноҳ аст, аз гуноҳ пок мегардад. Ба ин ду фарз, баъдтар 5 фарзи дигар илова гардид ва бо ҳамин дар дини масеҳӣ 7 фарз вучуд дорад. Ин 7 фарз дар асри XIII дар анҷумани масеҳиёни калисои католикӣ дар шаҳри Лион қонунан муқаррар гардиданд ва баъдтар калисои шарқии православӣ низ онҳоро қабул кард.

Баъдҳо баъзе унсурҳои дигар низ аз қабилӣ тарзи гӯркунӣ, боварӣ ба зиндагии рӯҳ баъди вафот, тарзи шамани рондани чинҳо ва ғайра ба масеҳият дохил шуданд.

Баъди қабули дини масеҳӣ мутаассибони зиёде низ пайдо гардиданд. Ин мутаассибон олимону рассомонро мекуштанд, намунаҳои беҳтарини санъатро хароб менамуданд. Дар соли 415 дар шаҳри Искандария, ки маркази маданияти эллинистӣ буд, бо шӯрангезию фитнаи роҳибони масеҳӣ бо сардории патриарх Кирилл китобхонаи қиматтарину бойтарини онро оташ заданд ва ба тарзи ваҳшиёна Ипатия – олимаи бузург, муаллифи чандин асарҳои математикӣ, астрономӣ ва фалсафиро куштанд. Аз ҷониби вестготҳо

дар соли 410 дар Рим хароб карда шудани намунаҳои олии санъату илм ва аз ҷониби вандалҳо дар соли 455 бештар хароб кардани бозмондаҳои илму санъат (вандализм) оҳанги динӣ доштанд. Онҳо бо ин аъмоли шуми худ гӯё дараҷаи баланди диндорӣ-масеҳияти худро нишон додани мешуданд, онҳо намунаҳои олии санъатро кори дастони шайтон медонистанд.

8. Чудо шудани масеҳият ба Калисои ғарбӣ ва Калисои шарқӣ

Пайдо шудани католицизм

Дар соли 285 император Диоклетиан империяи Римро ба ду қисм – қисми Шарқӣ, ки ҳудудаш дар он император буд ва қисми Ғарбӣ, ки дар он рафиқаш Максимианро император гузошта буд, чудо кард. Дар асри IV бошад, император Константин империяи масеҳиро созмон дод. Пойтахти он шаҳри Константинопол «Рими нав» номида шуд. Ҳамин тақсимшавии сиёсӣ маданӣ ба Шарқу Ғарб оҳиста-оҳиста ба ҷудогоии динӣ ва ба он оварда расонид, ки калисоҳои ғарбию шарқӣ ҳар кадом дар алоҳидагӣ ва ба тарзи ба худ хос амал намоянд. Дар ғарб – ҳуди Рим баъди бекор кардани қудрати император ва пош хӯрдани империя (тақрибан соли 476) нуфузу обрӯи епископи Рим, ки номи папиро гирифт, ниҳоят афзуд. Калисои римӣ номи калисои католикиро гирифт.

Дар шарқ бошад вазъият дигар хел буд. Дар ин ҷо империя ва император барҷой буда, патриархҳои калисоҳои Константинопол, Антиохия, Искандария ва Иерусалим дар итоати императорҳо қарор доштанд ва соҳиби чунин нуфузи баланд – ба мисли нуфузи папа набуданд. Бе ин ҳам дар асрҳои VIII-IX императорҳо барои боз ҳам сулҳгардонидани қудрати молии калисоҳо – заминҳои калисоҳою даярхоро мусодира менамуданд. Аз ҳамин рӯ, калисоҳои шарқии ёдшуда дар ихтиёри императорҳо буданд, на папайи Рим. Ҳарчанд папа мехост онҳоро дар итоати худ қарор диҳад, ин ба ӯ муяссар намегардид. Оқибат ҷудоии сиёсии минтақавӣ ва мухолифатҳои догматикӣ дар байни ду калисои асосӣ-шарқию ғарбӣ дар соли 1054

расман ба чудой оварда расонид. Калисои ғарбӣ (Римӣ-католикӣ) аз Калисои шарқӣ (Юнону православӣ) чудо гардид.

а. Фарқиятҳои асосии байни ин ду калисо чунинанд:

1. Калисои ғарбӣ дар ибтидо чунин мешуморид, ки асли баромади Рӯҳи Муқаддас аз Худо-падар аст. Баъдтар ба ин аҳком илова гардид, ки «аз худо-писар низ». Ин ибора ба лотинӣ «филиокве» тарҷума мешавад, яъне асли баромади Рӯҳи Муқаддас ҳам аз Худо-падар ва ҳам аз Худо-писар мебошад. Бо ҳамин эътироф мегардид, ки Худо-падар ва Худо-писар баробаранд.

Калисои шарқӣ «филиокве»-ро қабул надошт ва баромади Рӯҳи Муқаддасро фақат аз Худо-падар медонист. Ана ҳамин мухолифат нуқтаи асосии зиддияти байни ду калисоро ташкил медиҳад.

2. Таълимоти Калисои ғарбӣ дар хусуси хидматҳои аз будаи зиёди апостолҳо (авлиёҳо) дар назди худованд ва истифодаи калисо аз хазинаи он хидматҳо.

3. Амалияи индулгенсиядихӣ – маҳв кардани гуноҳҳо. Калисои католикӣ дар бадали маҳв намудани гуноҳҳои шахс аз диндорони масеҳӣ маблағ мегирифт.

4. Таълимоти католикӣ дар хусуси аъроф, ки тибқи он рӯҳҳои гунаҳкорон дар оташ сӯхта, пеш аз даромадан ба бихишт аз гуноҳ пок мешаванд. Агар соҳибони мурда ба калисо маблағ супоранд, мӯҳлати мондани рӯҳи мурда дар аъроф кӯтоҳ карда мешавад.

5. Дар соли 1854 таълимот дар хусуси бегуноҳ ҳомиладор шудани Марія ҳамчун аҳкоми динӣ аз тарафи калисои католикӣ эълон гардид. Дар таълимоти православӣ Марія-модари Иисус ҳамчун олиҳаи покӣ ба қалам дода мешавад. Ин ҷо масъалаи фикҳӣ пайдо мешавад, ки агар ӯ олиҳа бошад, Иисус писараш чӣ тавр дар нисбати ӯ начотбахш мешавад?

6. Дар соли 1870 калисои католикӣ аҳкомро дар хусуси дар масоили динӣ дурусткор ва хатонакунанда будани папа баровард, ки православҳо ба ин аҳком розӣ нестанд.

б. Дар ибодатҳо фарқҳои зерин мавҷуданд:

Ҳангоми ғусли таъмид, католикҳо обро мепошанд, православҳо бошанд дар об ғӯта мезананд.

Молидани равғани ҳанут аз ҷониби католикҳо баъди ғусли таъмид ба пешонаи касони ба балоғатрасида, православҳо бошанд равғанро ба пешонаи кӯдакон мемоланд.

Ҳангоми причащение католикҳо ба мардум фақат нон меҳӯронанд (нону шароб фақат ба роҳибон хӯронида мешавад), православҳо ба ҳама нону шароб меҳӯронанд.

Католикҳо ҳангоми иҷрои ибодатҳо аз забони лотинӣ истифода мебаранд, православҳо не.

в. Фарқҳои ҳуқуқӣ:

Тибқи таълимоти католикҳо ҳамаи рӯҳониён бояд мучаррад бошанд, аммо дар православҳо-фақат роҳибон;

«Католикҳо» қарорҳои 21 анҷумани умумичаҳонӣ, православҳо бошанд қарорҳои 7 чунин анҷуманро эътироф менамоянд.

Ғайр аз ин дар мазҳаби католикҳо мансаби кардиналҳо вучуд дорад, ки дар православҳо ин чиз нест. Дар католикҳо талоқ вучуд надорад.

Католитсизм аз калимаи юнонии «кафоликос» гирифта шуда, маънояш «умумӣ», яъне калисои умумӣ, ҷомеъ мебошад.

Шумораи умумии католикҳо дар солҳои 70-уми асри ХХ 580 миллион нафарро ташкил меод. Дар Португалия, Испания, Италия, Ирландия, Белгия, Австрия, Полша-пурра, дар Фаронса, Венгрия, Чехославакия-қариб пурра католитсизм ҳукмрон аст. Католикҳо қисман дар Германия, Югославия, Албания, Швейтсария, Англия зиндагӣ мекунанд. Шумораи католикҳо дар Амрикои Лотинӣ, ШМА, Канада, Африқо, Осиё ва Океания низ зиёд аст. Литвагиҳо ва латишҳо низ католик мебошанд.

9. Православҳо. Дар шарқ ва ҷанубу шарқи Аврупо таълимоти масеҳии Юнону православӣ паҳн гардид. Юнониҳо, булғориҳо, сербу

черногорҳо, аксари македонҳо, руминҳо то имрӯз дар мазҳаби православӣ қарор доранд. Масехият ба Русия дар асри X роҳ ёфт. Ғусли таъмиди Русия дар замони княз Владимир дар соли 988 сурат гирифт. Мазҳаби православӣ русҳо, белорусҳо, украинҳо, молдавану кареливу комӣ, мордова, марӣ, удмурту халкҳои дигари Сибирро фаро гирифт. Дар Кавказ грузинҳо, як қисми осетинҳо ва абхазҳо низ православ мебошанд.

Дар асри XVI патриархҳои калисои рус кӯшиш карданд, каме ҳам бошад аз давлат истиқлолият ба даст оваранд. Вале Пётри I ҳатто мансабҳои патриархро бекор карда, ба сардории синоди муқаддас дар соли 1721 одамони худро таин намуд. Дар байни православҳо низ равияҳо пайдо шуданд: старообрядҳо ва никонианиҳо. Зиддияти байни ин ду гурӯҳ дар майда-чуйдаҳо зоҳир мегашт. Ҳукумат старообрядҳоро таъқиб мекард. Онҳо маҷбуран гурехта дар ҷангалҳои Шимол, Заволжје ва Сибир пинҳон мешуданд. Фақат дар соли 1905 равияи онҳо қонунӣ эълон гардид.

Дар асри XVIII дар Россия равияҳои пайдо шуданд, ки дар ақидаҳои пайравони онҳо оҳангҳои норозигии деҳқонон аз помещикҳо, мутлақияти ҳокимияти царизм ва фишори калисо ҳис карда мешуд. Яке аз он равияҳо равияи «божьи людей» (одамони Худо) буд, ки душманонашон онҳоро «Христов» ё «Хлыстов» меномиданд. Онҳо таълимоти расмии догматикӣ, маросимҳои калисо ро қабул нашоштанд. Ба ҷои тоату ибодат ба Худованд онҳо расми «Радения»-ро ҷорӣ карданд, ки он иборат аз «Рақси экстази» буд. Яъне бо ҳам рақс карда истода худро ба дараҷаи вачд (экстаз) мерасониданд. Ва дар ҳолати вачд баъзеи онҳо пешгӯиҳои пайғамбарона мекарданд.

Дар нимаи дууми асри XVIII аз Христовҳо равияи «скопцы»-ҳо (ахта карда шудаҳо) ҷудо шуд. Пайравони ин мазҳаб барои он ки ҳеч гоҳ гуноҳи ҷинсӣ содир нанамоянд, худро ахта менамуданд. Дар ҳамон асри XVIII дар Россия равияҳои пайдо шуданд, ки мехостанд

таълимоти масеҳиро аз рӯи ақл шарҳу эзоҳ бидиҳанд. Инҳо равияҳои духоборҳо, молоканиҳо ва йеговистҳо буданд.

Аз миёнаҳои асри XIX сар карда ба Русия равияҳои протестанти аз қабилҳои штундистҳо, меннониҳо, баптистҳо роҳ ёфта, онҳо як қатор равияҳои соф русиро аз байн бурданд.

10. Реформатсия, зуҳури протестантизм ва равияҳои он

Дар соли 1517 дар шаҳри Виттенберги Германия профессори илоҳиёти Университети он Мартин Лютер (1483-1540) пешниҳод кард, ки маҷлис орошта, дар он масъалаи индугенсияҳо муҳокима карда шавад.

Дар ибтидо маънои индугенсия – бахшидани гуноҳҳои гунаҳкори тавбакарда ва озод кардани он аз ҷазо ба воситаи папаи Рим буд. Вале чун папаи Рим Леви X барои сохтмони Маъбади Пётри Муқаддас дар Рим ба маблағҳои калон эҳтиёҷ дошт, ӯ вакилони худро ба тамоми кишварҳои аврупоӣ барои фурӯштани индугенсияҳо фиристод. Бо амри ӯ дар кишварҳои мазкур индугенсияҳо ҳамаҷун мол мефурӯхтагӣ шуданд. Қасе, ки аз гуноҳ пок шудан мехост индугенсияро, ки дар шакли справка буд, мехарид. Индугенсияҳо пулдорон барои худ ва ҳешу таборашон мехариданд. Он ҳатто номи «тиҷорати муқаддас»-ро гирифт. Меғуфтанд, ки папа метавонад дари дӯзахро баста дари ҷаннатро кушояд.

Дар 31 октябри соли 1517 Лютер ба муқобили ин амалияи номатлуб 95 тезис навишта, онҳо дар дарвозаи калисои шаҳри Виттенберг мехкӯб кард. Ӯ амалияи индугенсиядиҳиро маҳкум карда хоҳишмандонро ба мубоҳиса даъват намуд. Зеро, ба ақидаи ӯ қасе, ки индугенсия харад, дигар на парвои худо дораду на парвои Христос. Тарафдорони ӯ рӯз то рӯз зиёд меғардиданд. Ӯ Библияро бо дӯстонаш ба немисӣ тарҷума карда, маънои онро ба мардум мерасонид. Зеро Библия бо забони латинӣ буда, мардум мазмунҳои онро наметонист. Ин ва ҳаракатҳои дигари ба ин монанд дар он замон номи реформатсия ва протестантизмро гирифтанд.

Калисои католикӣ ба муқобили ҳаракати мазкур баромад. Император Карл V барои роҳ надодан ба ҷудой қарор кард, ки ҷонибдорони Лютерро нест намояд. Дар ҷавоб ба нафар княз – волиҳои Германия ва 14 шаҳри он ба муқобили ӯ «протест» (эътироз) баён карданд. Ана ҳамин тавр, мафҳуми «протестантизм» ва ҷонибдорони ин ҳаракат пайдо гардиданд. Ҳаракати протестантӣ кӯшише буд барои баргаштан ба суннатҳои аввалии масеҳият. Асоси реформатсияро инкори он навигарихое, ки дар асрҳои миёна ба масеҳият дохил намуда буданд, ташкил медиҳад. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки таълимоти Библияро зинда гардонанд. Ба ақидаи протестантҳо дар калисо бояд ҳамчун каломи худо Библия ҳукмрон бошад. Худо бо одамон ба воситаи Библия сухан мегӯяд. Принсипи муҳимтарини протестантҳо, ки аз католицизм фарқ мекунад ин «хамду сано гуфтан фақат ба Худо» мебошад, на ба папа. Ба ақидаи онҳо, рӯҳониён аз мардуми одӣ фарқе надоранд. Худованд ҳамаро як хел даъват менамояд. Протестантҳо ҳокимияти папа, индулгенсияҳо, миёнаравии Мариа, шафоати авлиёҳоро қабул надоранд.

Қариб ҳамзамон бо Лютер дар соли 1523 роҳиб Цвингли дар шаҳри Цюрихи Швейтсария бо 67 тезис бар зидди таълимоти католицизм баромада низоми нави диниро пешниҳод кард, ки ақидаҳои ӯ нисбат ба ақидаҳои Лютер радикалитар буданд. Шаҳрдории Цюрих барномаи ислохотии Цвинглиро қабул кард. Акнун калисои Цюрих на тобеи папаи Рим, балки тобеи магистрати шаҳр гардид. Дайру монастирҳо бекор карда шуда, амволу заминҳои онҳо дар корҳои хайрия сарф карда шуданд, калисоҳо аз ҷасадҳои шахсиятҳои муқаддас, меҳробҳо, зангӯлаҳо, иконаҳо, расмҳо тоза карда шуданд. Ба ҷои онҳо дар калисоҳо гуфтани мавъизаҳо, сурудхонӣ аз рӯи псалмаҳо, намозхонӣ ҷорӣ карда шуданд. Цвингли дар соли 1531 дар ҷанг бо католикҳо кушта шуд.

Кори Цвинглиро дар Женева ҳуқуқшинос ва роҳиб франсуз Жан Калвин давом дод. Аз соли 1541 то соли 1564 Калвин дар Женева

калисои типи навро созмон дод, ки низоми сахти парҳезкорона дошт. Аз тамоми хушиҳои зиндагӣ-фақат ҳаёти оилавӣ иҷозат дода шуда буд. Дар назди чамбият суруд хондан, рақс кардан, зиёд хӯрдан, нӯшидан, костюмҳои ранги сафеддошта пӯшидан ва ғайра манъ буд. Агар касе ба калисо намерафт ё ҳақиқатҳои дини масеҳиро на ба монанди Калвин маънидод мекард, дар оташ кушта мешуд. Баъд аз марги Калвин низоми пешниҳодкардаи ӯ мӯътадилу мулоимтар карда шуд ва он номи калвинизмро гирифт. Калвинҳо аз фарзҳо фақат крещение (ғусли таъмид)-ро эътироф мекарданду, причащениеро не.

Агар дар Германияву Швейтсария аксари мардум аз католицизм рӯ ба протестантизм оварда бошад, дар Англия вазъият дигар хел буд. Шоҳи Англия Генрихи VIII католицизро ҳимоя мекард. Ӯ дар соли 1521 китоберо дар муқобили ақидаҳои лютеранӣ ба таъб расонид ва барои ин қораш аз ҷониби папа бо тӯҳфаи олий-садбарги тиллоӣ ва дараҷаи фахрии «Ҳомии дин» сарфароз гардонид шуд. Аммо ин ҳолат дер давом накард. Дар соли 1571 парламенти Англия зери роҳбарии Малика Елизавета «39 моддаро» дар хусуси тарзи нави диндорӣ қабул кард, ки мазмуни онҳо ба калвинизм наздик буданд. Тибқи он калисо ва роҳибон дар тобеияти давлат қарор дода шуданд.

Ҳамин тавр, ҳаракати реформатсия як қатор калисоҳои протестантӣ созмон дода, аз католицизми римӣ ҷудо шуд. Муҳимтарини онҳо – *лютеранӣ* дар Германияю Скандинавия, *калвинизм* – дар Швейтсария ва Нидерландия, *пресвитеранӣ* – дар Шотландия, *англиканӣ* – дар Англия мебошанд. Ҷиҳати асосии ҳамаи калисоҳои зикршуда эътироф намудани фақат Библия дар ҳамаи қорҳои динӣ ҳамчун сарчашмаи мӯътабартарини динӣ мебошад.

Протестантҳо аз ҷумлаи 7 фарз фақат дутояшро – ғусли таъмид ва хӯронидани нону шароби табаррукиро эътироф менамоянд.

11. Контрреформатсия. Бо вучуди он ки ҳаракати ислохотталабии динӣ (реформатсия) дар кишварҳои Аврупо дар асри XVI ба католицизм зарбаҳои саҳти ҳалокатовар зад, аммо онро шикаста

натавонист. Зеро иқтидори сиёсию иқтисодӣ ва ҳарбии калисо ҳоло хеле пурқувват буд. Аз ҳамин рӯ калисои католикӣ баъд аз муддате ба худ омада муборизаро ба муқобили протестантизм оғоз кард. Яке аз қадамҳои аввалини католицизм ин ташкил намудани ордени (ташкилоти) иезуитҳо буд.

Устави ин ордено Игнатий Лойола тартиб дода, барои шиносӣ ба папа пешниҳод кард. Чун папа бо он шинос гардид, ниҳоят шод шуд ва хитоб кард, ки «ин-нишонаи тақдири худовандист». Дар он вазъияте, ки дар он айём калисои католикӣ қарор дошт, як чунин ташкилот ниҳоят зарур буд. Зеро дар кишварҳои аврупоӣ акнун касе ба папа ва фармонҳои ӯ эътибор наметод-на мардуми одӣ ва на роҳбарон. Аммо акнун аъзоёни ин ордени нав созмонёфта омода буданд дилхоҳ фармони папаро дар кадом ҷое, ки набошад, ба иҷро расонанд. Ёхдадорие, ки ҳар як иезуит қабул мекард, чунин буд: «Ҳама вақт, зуд ва содиқона итоат намудан ба ҳамаи он фармонҳое, ки папаҳои ҳозира ва оянда мефармоянд». Лойола бошад ба ҳар як иезуит мефармуд, ки: «ба ҳар як сардори худ ҳамчун ба Христос бингарад дар дасти сардори худ чун часади мурда дар дасти мурдашӯй бошад ва ба кадом тарафе хоҳад, онро бигардонад».

Ордени иезуитҳо дар соли 1540 аз тарафи папа тасдиқ карда шуд. Иезуитҳо бошанд дар ҳамаи ҷанбаҳои мубориза ба силоҳи асосии папа ва католицизм табдил ёфтанд. Онҳо ҳамчун воизони оташинсухан бар зидди протестантҳо баромаданд; мактабу таълим низ ба дасти иезуитҳо қарор гирифт, ки онҳо ба роҳу услубҳои маккорона бачаҳоро дар рӯҳи католицизм тарбия мекарданд; иезуитҳо супоришҳои мухталифи калисоро иҷро менамуданд: дар дарбори шохону ашрофон ба чамъ кардани маълумотҳои зарурӣ барои папа машғул мешуданд, супоришҳои папаро дар хусуси нест кардани ашхоси барои папа номатлуб иҷро менамуданд, супоришҳои дипломатии заруриро иҷро менамуданд; бо душманони католицизм дар майдони ҷанг меҷангиданд. Хулоса иезуитҳо барои католицизм

силоҳи асосӣ шуда монданд. Ҳамин буд, ки католицизм тавонист сафҳои худро нигоҳ дорад. То солҳои 70-уми асри XX шумораи католикҳо дар ҷаҳон зиёда аз 580 миллион нафарро ташкил меоданд.

12. Пайдо шудани ҷараёну мазҳабҳо дар протестантизм.

Баъдтар дар протестантизм як қатор равияҳои дигар низ пайдо шуданд, ба монанди: баптистҳо, квакерҳо, методистҳо, меннониҳо ва ғайра.

а. Баптизм. Яке аз равияҳои ниҳоят калону паҳншудаи масеҳият ин баптизм мебошад. Баптизм хусусан дар асри XIX дар ШМА ба тарзи васеъ паҳн гардид. Аз рӯи маълумотҳо дар ШМА аз аввали асри XIX то соли 1890 шумораи баптистҳо аз 56-345 нафар то ба 3717 969 нафар расида буд. Ба паҳншавии босуръати ин ҷараён дастгирии моли буржуазия ёрӣ расонид, хусусан дастгирии молии миллионер Чон Рокфеллер.

Дар давоми асри XIX баптизм дар ҷаҳони масеҳият тез интишор меёфт. Дар соли 1905 дар Лондон Конгресси якуми умумиҷаҳонии баптистҳо шуда гузашт, ки дар он Иттиҳоди умумиҷаҳонии баптистҳо созмон дода шуд. Дар Англия низ баптизмро намоёндоғони барҷастаи сиёсии давлат дастгирӣ менамуданд. Аз баптизм бо мурури замон ҷараёнҳои мухталифи динӣ ҷудо шуданд.

б. Адвентистҳои рӯзи 7-ум

Дар солҳои сиёми асри XIX пешгӯии пайғамбаронаи фермери одӣ Уилям Миллер (1782-1849), узви яке аз ҷамъиятҳои баптистии Нью-Йорк ба пайдоиши ҳаракати адвентистҳо сабаб гардид. Библияро омӯхта истода Миллер ҳисоб кард, ки ба зудӣ дар соли 1843 дунё ба охир мерасад ва Иисус ба сӯи замин бозмеояд, вале дар он сол чизе рӯй надод. Миллер бо шогирдонаш, ки онҳоро акнун «адвентист» меномиданд, бори дигар ҳамаи арқомро ҳисоб намуда ба хулосае омаданд, ки Христос 22 октябри соли 1844 омадааст, вале на ба замин, балки ба ҷои махсуси осмон. Пешгӯиҳои охиринаи онҳо омадани

Христосро дар соли 1995 муайян карда буд. Ба ақидаи онҳо дар ин мартабаи дуоми омадани Иисус олам бо оташ нест карда хоҳад шуд ва мӯминон барои зиндагӣ замини нав пайдо хоҳанд кард. Парҳезкорон дарҳол зинда мегарданд, гунаҳкорон – баъди 1000 сол, баъзеҳо бошанд абадӣ нест мешаванд. Онҳо дӯзаҳу бихишт, абадияти рӯҳ ва ҳамагуна вақтхушиҳоро инкор менамоянд. Онҳо ҳоло аз пешгӯиҳо дар бораи омадани Христа даст кашидаанд.

в. Шоҳидони Йегов. Дар соли 1827 дар ШМА аз адвентистҳо як гурӯҳе чудо шуд, ки аъзоёни он худро «муҳаққиқони Библия» номиданд. Сардори ин гурӯҳ Ч. Руссель буд. Ӯ аз соли 1879 сар карда то имрӯз журналеро бо номи «Башня стражи» (Манораи посбонӣ) аз чоп мебарорад. То соли 1931 гурӯҳи мазкур «Чамъияти Библиявӣ ва рисолавии манораи посбонӣ» номида мешуд. Аз соли 1931 то имрӯз ин чамъияти динӣ «Шоҳидони Йегов» номида мешавад. Ин ташкилоти динӣ дар бисёр кишварҳои Аврупо чамъиятҳои худро дорад. Аз он чумла он дар Тоҷикистон низ ба қайд гирифта шуда буд, вале ба сабаби баъзе аъмоли ношоистаи аъзоёни он фаъолияти ташкилоти динии мазкур манъ карда шуда буд.

г. Панҷоҳгонаҳо. (Пятидесятники)

Дар охири асри XIX аз калисои методистӣ равияи нава бо номи «ҳаракати қудсият» чудо шуд. Ба ақидаи асосгузори он Чон Уэсли гузаштан ба ҳолати қудсият дар як лаҳза рӯй медиҳад. Онҳо аз китоби муқаддас мисол меоварданд, ки чи тавр дар рӯзи Пятидесятнитса Рӯҳи муқаддас ба шогирдони Христос тӯҳфаҳо дод: ба яке имон, ба дигарӣ – хосияти табобаткунӣ, ба сеюмӣ – мӯъҷизаофарӣ ва ғайра.

Дар 1 январи соли 1901 дар мактаби омӯзиши Библия дар шаҳри Топики штати Канзаси ШМА толибае нохост ба забони хитой сухан гуфтан гирифт. Баъд аз вай эпидемияи глоссолалий (сухан гуфтан ба забони ношинос, бегона ҳамаи мактабро фаро гирифт. Дар ҳамин асос таълимоте пайдо гардид, ки тибқи он ҳангоме одам ба забони барояш номаълум гап мезанад, бо даҳони ӯ худи Рӯҳи муқаддас сухан

мегӯяд. Глоссолалия шаҳодати ғусли таъмиди Рӯҳи муқаддас гардид. Ба зудӣ роҳбари мактаб Ч.Парҳем тарғиби таълимоти навро дар штатҳои ҷанубӣ оғоз кард. Баъд аз якчанд сол Д.Сеймури негр, шогирди Парҳем дар давоми се сол идеяҳои Пятидесятнитсаи муқаддасро паҳн кард. Ибодату намозҳои дар ҳолати вачд иҷро мекардагии ӯ, ки дорой глоссолалия низ буданд, мардуми зиёдеро аз тамоми кишвар ҷамъ меовард. Ҳамин тавр, ҳаракати Панҷоҳгонаҳо дар Амрикову Аврупо ва Африқо паҳн гардид. Дар Русия низ равияи Панҷоҳгонаҳо бо номи Масехиёни Инчил ва ғайра вучуд дорад. «Пятидесятнитса»-рӯзи панҷоҳуми пас аз пасхаи яҳудиён мебошад. Дар ин рӯз Рӯҳи муқаддас ба назди апостолҳо (авлиёҳои дини масехӣ) нузул карда, ба онҳо тӯҳфаҳо тақдим намуда буд.

Шумораи равияҳои, ки аз мазҳаби протестантизм дар давоми асрҳо баромадаанд, дар ҷаҳони имрӯза хеле зиёданд ва барномаи маҳдуди мактаби олий имкони фарогирии ҳамаи онҳоро надорад.

III. Ислом

1. Дину эътиқодоти пешазисломии арабҳо

Нимчазираи Арабистон дар асрҳои VI-VII ба минтақаҳои алоҳида тақсим шуда, нисфи қисми шимолии он дар тобеияти Византия ва нисфи дигараш-Ироқ дар тобеияти Эрони сосонӣ қарор доштанд. Дар ҷануб бошад Яман низ дар тобеияти Эрон, аммо дар шимолу ғарб Сурия, Иордания ва Миср дар дасти Византия қарор доштанд. Табиист дар он ҷойҳое, ки дар тобеияти Эрон буданд, мисли Ироқу Яман дини зардуштӣ ва ҷойҳое, ки дар тобеияти Византия қарор доштанд – мисли Сурияву Фаластину Миср дини масеҳӣ нуфузи бештар дошт. Дар ин ҷо як қатор қабилаҳои арабӣ низ аксаран дини масеҳӣ доштанд.

Вале минтақаи дар миёнаи Арабистон воқеъ буда, ки онро Начду Ҳичоз меномиданд, қабилаҳои араби ин қисмати нимчазира динҳои бисёрхудоии мухталифи хосси худро доштанд. Ба ғайр аз қабилаҳои кӯчӣ дар ин қисмат якчанд шаҳрҳои хурд низ ба монанди Макка, Тоиф, Ясриб бо аҳолии муқимӣ вучуд доштанд. Дар ин минтақа динҳои хосси бутпарастӣ мавҷуд буданд. Ҳатто номҳои қабилаҳои араб ва шахсони маъруфи алоҳидаи он қабила аз бутпарастии онҳо дарак меоданд. Чунончи, Абду-Шамс, яъне «бандаи офтоб», Абду-л-Уззо, яъне «бандаи Уззо» (номи бут), Ваҳбу-л-Лот, яъне «тӯҳфаи ал-Лот» (худои офтоб), Абду-Вадд «бандаи Вадд» (номи бут). Арабҳо инчунин олиҳае дар Каъба бо номи Аллоҳ доштанд. Чи тавре мебинем, қабилаҳои араб ва шахсони алоҳида худро бандаи офтоб, моҳ ва баъзе бутҳо донистанд.

Арабҳои тоисломӣ он буге, ки аз ҷӯб, тилло ё нуқра дар шакли инсон сохта шуда бошад, онро «санам», вале агар аз санги одӣ сохта шуда бошад, «васн» меномиданд.

Дар сураи 71 «Нӯҳ» ояти 23-и Қуръони мачид ёде аз бутҳои замони қадими арабҳо рафтааст: «Ва гуфтанд: «Худоёнатонро вомагузоред, Вадд ва Сувоъ ва Яғус ва Яъук ва Насрро тарк макунед».

Агар номҳои бутҳои ёдшуда ба замони Нӯҳ мансуб бошанд, ояти дигаре дар Қуръони мачид аз бутҳои замони зиндагонии пайғамбар ёд мекунад, чунончи дар сураи 53 «Наҷм» оятҳои 19-20 омадааст: «Оё Лот ва Уззоро дидаед? Ва Манот он бути саввуми дигарро?»

Аз бутҳои ёдшуда Вадд номи буге дар шакли мард буд ва қабилаи қалб онро ибодат мекард. Яъук мавриди ибодати қабилаи ҳамдон дар Яман қарор дошт. Он дар шакли асп буд. Яғус дар шакли шер тасвир мегардид.

Аз ҷумлаи бутҳои тоисломӣ 4 бут дар нимҷазираи араб ниҳоят машҳур буда, қабилаҳои зиёде онҳоро парастид менамуданд, барояшон назру ниёз меоварданд ва қурбониҳо мекарданд. Инҳо Лоту Манот ва Уззону Ҳубал буданд.

Лот – олиҳаи асосии арабҳои шимол ба ҳисоб мерафт. Бобулиён «Лот» гуфта «фасли тобистон», набатиён бошанд «офтоб»-ро дар назар доштанд. Барои парастиди Лот маъбадҳои зиёде вучуд доштанд. Яке аз маъбадҳои машҳури он дар шаҳри Тоиф дар 100-километрии Макка воқеъ гашта, он аз харсанги сафеди чоркунҷа иборат буд. Мардуми қабилаи сақифи араб болои онро бо матоъ пӯшонида буданд. Арабҳо онро бисёр эҳтиром карда, азим мепиндоштанд ва барояш ҳадяҳо меоварданд.

Манот бошад буге буд дар шакли харсанг ва дар роҳи байни Маккаю Ясриб қарор дошт. Он олиҳаи марг ба ҳисоб мерафт. Зиёратчиён барои он қурбонӣ мекарданд ва ҳадяҳо меоварданд.

Номҳои ин ду бут ҳатто дар Тоҷикистони имрӯзӣ низ машҳуранд. Масалан, хангоми сӯхбат аз баъзеҳо мешунавем: - фалонӣ ба Лоту Манот қасам хӯрд, ки фалон корро иҷро мекунад, яъне он одам барои иҷро кардани коре қасамҳои саҳт хӯрда будааст.

Уззо – олиҳаи занона дар водии Ҳароз дар дурии 150 км аз Макка дар роҳи Ироқ воқеъ гашта буд.

Ғайр аз ин дар дохили Каъба низ бутҳои зиёде мавҷуд буданд, ки азимтарину номдортарини онҳо Ҳубал ном дошт. Ҳубал аз ақиқи сурх дар шакли инсон сохта шуда, дасти росташ шикастагӣ буд. Қурайшиён, ки масъули нигоҳубини Каъба буданд, дасти рости шикастаи ӯро аз тилло сохта буданд.

Дар назди Ҳубал хазинае барои қабули назру ниёзу ҳадияҳо ва мавзее барои қурбонӣ кардан вучуд дошт. Қабилаҳое буданд, ки ба хотири Ҳубал то сад шутур қурбонӣ мекарданд. Нафари махсусе аз ҷониби Қурайшиён барои муҳофизату нигоҳубини он ва риояи тартиб чудо карда шуда буд. Арабҳо ба назди Ҳубал барои ҳалли мушкилоташон (таваллуди кӯдак, зангирӣ, сафари бобарор) ва ғайра меоманд, бо пилгачӯбак, сангчаҳо ва ғайра фол медиданд.

Ба ғайр аз бутпарастӣ як қисми арабҳои тоисломӣ динҳои яккахудоиро низ қабул карда буданд, ба монанди динҳои яҳудия, масеҳият ва зардуштия. Яҳудиёни он замон дар мавзёҳои гуногуни нимҷазираи Арабистон – Яман, Баҳрайн, Ҳиҷоз (Водию-л-қуро, Таймо, Хайбар, Фадак, Ясриб) мезистанд. Азбаски яҳудия дини хос ба миллати яҳудист, халқҳои дигар онро ниҳоят кам қабул мекарданд. Бо вучуди он як гурӯҳе аз сокинони Яман дини яҳудиро қабул карда буданд. Дини насронӣ бошад, дар байни арабҳо бештар паҳн гардида буд. Дар мавзёҳои гуногуни Нимҷазираи Араб ҷо-ҷо дайрҳо бо роҳибонашон ба назар мерасиданд. Дар соли 525 ҳабашиҳо аз Ҳабашистон омада, Яманро фатҳ намуданд ва бо ҳамин дар он дини масеҳӣ паҳн карда шуд.

Дар баробари ин, дини зардуштӣ низ дар Яман, Уммон, Баҳрайн ва Ироқ ривож дошт.

Яке аз ҷуғрофиёни маъруфи арабизабон Ибни Руста (асри X) дар китоби худ «Китобу-л-аълоқа-н-нафиса» дар бораи динҳои қабилаҳои араби пешазисломӣ маълумоти муҳиме овардааст. ӯ навиштааст:

«Қабилаҳои рабаи, ғассон ва як қисми кузоа дини насронӣ ва қабилаи кинда дини яхудӣ доштанд. Тамимиён – дини маҷусӣ (оташпарастӣ, зардуштӣ) доштанд. Аз ҷумлаи онҳо Зурора ибни Адаси Тамимӣ духтари худро ба занӣ гирифта, баъд пушаймон гардида буд. Аъзоёни қабилаи Қурайш бошанд, таълимоти зиндиқиёнро қабул карда буданд.

Қабилаи бану Ҳанифа дар давраи чоҳилия (нодонӣ, яъне пешазисломӣ) илоҳе (олиҳае) сохта буданд аз хайс (маъҷуни сахтест аз хурмо, равған ва панир) ва солҳои зиёде онро парастииш менамуданд. Вале замоне дар қабилашон гуруснагии шадиде пеш омад ва онҳо илоҳи худро шикаста хӯрданд. Марде аз бани тамим дар ҳақиқи онҳо шеър гуфт:

Бану Ҳанифа парвардигори худро бихӯрданд,
Дар давраи беандешагӣ гуруснагии шадид.
Онҳо аз парвардигорашон ҳазар накарданд,
Ва аз оқибати бади ин корашон наандешиданд.

Аз ин тавсифи кӯтоҳи Ибни Руста вазъи ногувори динии Нимҷазираи Арабистони пешазисломӣ баръало намудор аст. Минтақаҳо ва вилоятҳои зисти қабилаҳои арабро дину эътиқодоти мухталиф аз ҳам ҷудо месохтанд. Гуногунии ақидаҳои динию мазҳабӣ боиси ҷудой ва парокандагии сиёсии қабилаҳои араб мегашт. Ҷамъияти он замони аъроб барои муттаҳиду якдину якмаром сохтани тамоми арабҳо ба як дини ягонаи якҷаҳудӣ эҳтиёҷ дошт. Чунин дин ислом буд, ки дар аввалҳои асри VII дар Макка пайдо гардид. Он мардумро ба парастии худӣ ягона-Аллоҳ даъват кард, ки дар ин даъват идеяи иттиҳоду муттаҳид сохтани арабҳо ниҳон буд. Пайдо шудани ислом дар Нимҷазираи Арабистон зарурати ногузири таърихӣ буд. Ислом ҳамаро баробару бародар дониста, мардумро ба сарфи назар кардан аз даҳҳо бутҳои худоҳои бисёр ва ба парастии худӣ ягона даъват намуд. Ин даъват барои муттаҳиду якмаром сохтани

мардуми араби Нимҷазираи Арабистони асри VII воқеан даъвати пайгамбарона ва тақаддумӣ ба ҳисоб меравад.

2. Муҳаммад – асосгузори дини ислом

а. Зиндагиномаи Муҳаммад. Асосгузори ин дини нав – ислом сокини Макка Муҳаммад ибни Абдулло буд. Аз рӯи маълумотҳои мавҷуда ӯ дар соле, ки дар таърихи араб бо номи «омму-л-фил» (соли фил) – соли 570 машҳур аст, ба дунё омад. Дар ин сол ҳокими ҳабашии Яман Абраҳа, ки масеҳӣ буд, ба Макка ҳучум оварда меҳост онро вайрон созад. Азбаски дар лашкари ӯ фил низ вучуд дошт, арабҳо он солу он ҳучумро «соли фил» номиданд.

Падараш Абдулло ибни Абдулмутталиб аз оилаи ашрофони Макка ва модараш – Омина бинти Ваҳб буданд, ки онҳо ҳамагӣ дар худуди як-ду моҳ бо ҳам зиста, баъд аз ин Абдулло барои тичорат ба Шом (Сурия) сафар кард. Баъди дар сафар бемор шудан ӯ ба Ясриб (Мадина) бозгашта дар он ҷо вафот кард. Омина, ки ҳомиладор буд, Муҳаммадро ба дунё овард. Рӯзи аниқи таваллуди ӯ маълум нест, вале он рӯзро бештари муҳаққиқон 12-уми рабеулаввали (20 август) соли 570 дар Макка гуфтаанд.

Муҳаммадро тибқи одати он замон то 5-солагияш дояш Ҳалима ва баъд аз он бобояш Абдулмутталиб тарбия мекарданд. Ба зудӣ модараш баъди бозгашт аз сафари Ясриб, ки бо Муҳаммад дар давоми як моҳ дар он ҷо монда буданд, вафот кард. Баъд аз ин дар 8-9 солагияш бобояш Абдулмутталиб низ вафот намуд ва тарбияи Муҳаммадро ба Абутолиб вогузор кард. Ӯ дар синни 12-солагияш бо амакаш Абутолиб бо қофилаи тичоратӣ ба Шом сафар кард. Ӯ дар ин сафар бо роҳиби масеҳие вохӯрда сӯҳбат дошт. Ин сафар ҷаҳонбинии ӯро васеъ намуд. Абутолиб мисли Абдулмутталиб сарватманд набуд. Муҳаммад баъдтар дар ҷанги чорсолаи байни қабилаҳои Қурайшу Ҳавозин иштирок дошт. Баъд аз ин ӯ бештар ба ҷӯпонӣ шуғл меварзид. Ӯ гӯсфандони Абутолибу мардуми Маккаро мечаронид ва аз ин қораш баъдҳо бо хурсандӣ ёд карда мегуфт: «Ҳеҷ кас ба

пайғамбарӣ нарасид, чуз ин ки чӯпон буд. Мӯсо, ки мабъус (ҳамчун пайғамбар фиристода шуд), чӯпон буд, Довуд низ чӯпон буд. Ман низ гӯсфандони касони худро мечаронидам».

Муҳаммад дар синни 25-солагиаш бо зани беваи сарватманд Хадича бинти Хувайлид шинос гардид. Хадича ўро барои тичорат бо молҳои худ бо қофилае ба Шом фиристод. Дар ин сафар низ Муҳаммад бо роҳиби масеҳии настуримазҳабе сӯҳбат дошт ва аз ин сафар нисбат ба дигарон бо фоидаи бештаре баргашт. Баъди бозгашт амакаш Абутолиб Хадичаро барои Муҳаммад хостгорӣ кард. Хадича розӣ шуд ва бо ҳамин зиндагии Муҳаммад хуб гардид.

Аз Хадича ду писару чор духтар ба дунё омад. Ҳар ду писарон бо номҳои Қосиму Абдулло, бо лақабҳои Тайибу Тохир ханӯз дар кӯдакиашон вафот намуданд. Духтаронаш – Зайнаб, Руқайя, ва Уммкулсуму Фотима ном доштанд. Дертар писари дигари Муҳаммад – Иброҳим аз зани дигараш низ дар кӯдакиаш вафот кард.

Ҳам марги фарзандон ва ҳам бисёрхудой – бутҳои мухталиф ва динҳои мухталиф (масеҳӣ, яҳудӣ, зардуштӣ) Муҳаммадро ба тафаккуру андеша кардан маҷбур месохтанд. Ў дар ду фарсаҳии Макка ба болои кӯҳе, ки дар он ҷо ғоре бо номи Ҳиро вуҷуд дошт, аксар вақт ба он ҷо рафта, ба тафаккур дар масоили мазкур машғул мегашт. Дар ҷустуҷӯи ҳақиқат ӯ бештар ба хулосае меомад, ки аз он сангҳои бо ном муқаддас аз қабили Лоту Манот ва Ҳубалу Уззо ба мардум на фоидае мерасад на зарар. Пас ҳақиқат қучост?

б. Мабъас. Солҳо мегузаштанд ва Муҳаммад низ чихилсола шуд. Дар соли 610 ӯ мисли ҳарвақта ба ғори Ҳиро рафта ҳангоми тафаккур онҷо ба хоб рафт. Хоб дид, ки фариштае бо варақае наздаш омада гулӯяшро фишор дод ва гуфт: «Икраъ» (бихон). Гуфт: «Чи бихонам?» Фаришта боз ду бори дигар гулӯи ўро зер карда хонданро аз ӯ тақозо кард ва аз Муҳаммад мешунид, ки «чӣ бихонам?» Фаришта гуфт: «Икраъ бисми раббика-л-лази халақ...», яъне «Бихон ба номи он парвардигорат, ки оламро офарид...» Вақте ки фаришта аз ӯ дур шуд

ва Муҳаммад бедор гашт, дар дилу зеҳнаш он 5 ояти сураи ал-Алак нақш баста буд. ӯ тарсону ларзон ба хона баргашт ва аз Хадича хошиш кард то болои ӯро бо чизе бипӯшонад. Баъд аз ором шудан қиссаи хобашро ба занаш нақл кард ва гуфт: «Ба ман чӣ мешуда бошад?» Баъд илова намуд, аз он метарсад, ки ба роҳи хато рафта қоҳин (фолбин) нашавад. Хадичаи меҳрубон ӯро дастгирӣ кард ва умедвор сохта гуфт, ки ӯ пайғамбари ин уммат хоҳад гардид.

Дар таърих ин давраи ҳаёти Муҳаммад бо номи «мабъас» маъруф аст, яъне аз ҷониби худованд бо рисолати пайғамбарӣ ба назди қавм фиристода шудани ӯ. Ин ҳодиса дар соли 610 ҷой дошт ва ин сол соли зуҳури ислом аст.

Аввалин касе, ки ислому рисолати Муҳаммадро қабул кард, завҷааш Хадича ва баъди ӯ писарамакаш Алӣ ва писархондаш Зайд ибни Ҳориса буданд. Баъд аз онҳо Абубакру Усмон ва се-чор нафари дигар низ пинҳонӣ исломро қабул карда махфиёна дар дараҳои Макка намоз мехонданд.

Баъди гузаштани се сол аз мабъас Муҳаммад хешу таборони худро аз қабилаи Қурайш ба тарзи ошкоро ба қабули рисолати пайғамбарии худ, шинохтани худои ягона ва тарки парастии бутҳо даъват кард. Онҳо нафақат ин даъватро қабул накарданд, балки ба муқобили ӯ шӯриданд. Душмани онҳо бар мусулмонон зиёда гашт ва чамбияти мусулмонон бо ишораи Муҳаммад ба Ҳабашистон муҳочират намуданд. Бори аввал ёздаҳ марду чор зан ва бори дуюм ба ғайр аз занону кӯдакон ҳаштод мард ба Ҳабашистон муҳочират намуданд.

Душмани Қурайш ба муқобили Муҳаммад рӯз ба рӯз дар тазоюд буд. Дар ин байн амакаш Абутолиб ва баъд занаш Хадича низ вафот карданд. Сипас дар соли 620 Муҳаммад ба Тоиф дар 100-километрии Макка сафар карда, ба мардуми онҷо исломро арза дошт, аммо онҳо қабул накарданд. Пайғамбар аз ин ноумед нагашта дар айёми ҳаҷчу зиёрати Каъба аз ҷониби қабилаи араб ӯ ба назди онҳо

рафта қабули исломро аз онҳо тақозо кард. Азбаски яке аз амакҳояш-Абулаҳаб аз паси ӯ рафта, он қабилахоро аз роҳ мезад, онҳо низ қабули исломро рад намуданд.

в. Меъроҷ. Дар соли 621 ҳангоме ки Муҳаммад дар хонаи духтари амаки худ Умм-Ҳонӣ хоб буд, ба меъроҷ рафт. Дар он шаб ба назди пайғамбар фаришта Ҷабраил бо маркабе, ки Буроқ ном дошт омада дастур дод, ки пайғамбар бар Буроқ бинишинад. Буроқ бо суръати тир ӯро аввал ба кӯҳи Сино, ки дар он ҷо худо бо Мӯсо сухан гуфта буд, бурд. Аз он ҷо тибқи ривоятҳо ба зодгоҳи Исо – Байтулаҳм ва аз он ҷо ба Байтулмуқаддас овард, ки ӯ дар он ҷо бо пайғамбарони мозӣ Иброҳиму Мӯсову Исо дар маъбади Сулаймон намоз гузошт. Пас аз ин боз ба Буроқ савор шуда, рӯ ба осмон овард. Дар шаш осмон Муҳаммад бо Нӯҳу пайғамбарони мозӣ-Ҳоруну Мӯсову Иброҳим ва Довуду Сулаймон ва Идрису Яҳёву Исо мулоқот кард ва дар он ҷо малаку-л-мавт Азроилро низ бидид. Баъд, аз осмони ҳафтум низ гузашта, пас аз таййи масофоти зиёд ба мақоми худо наздик гардид, нуре ва чизҳоеро мушоҳида намуд, ки ақл аз тасвири онҳо очиз аст. Баъд Ҷабраил ӯро ба ҷониби биҳишт бурд. Аз он ҷо пас баргашта ба Байтулмуқаддас ва аз он ҷо ба Макка омад.

Аксари муҳаққиқон бар онанд, ки ин меъроҷи пайғамбар рӯҳӣ будааст на ҷисмонӣ. Бо вучуди он, вақте ки пайғамбар қиссаи меъроҷро дар миён гузошт, ҳатто як қисм аз онҳое, ки ислом оварда буданд, бовар накарданд ва баъзеҳояшон аз ислом рӯ гардониданд.

г. Аҳди Ақоба. Дар ҳамин соли 621 ҳангоми ҳаҷ аз аҳли Ясриб 12 нафар ба Макка омаданд. Дар наздикии Макка дар мавзеи Ақоба онҳо бо Муҳаммад аҳд бастанд, ки онҳо дигар касеву чизеро бо худо баробар нахоҳанд донист, дуздӣю зино намекунанд, духтаронашонро намекушанд ва ғайра. Муҳаммад ҳангоми бозгаштани онҳо нафареро Мусъаб ном ҳамроҳашон фиристод, то ӯ ба онҳо исломро таълим бидиҳад. Ҳамин тавр, ислом дар Ясриб қувват мегирифт. Акнун дар соли 622 миқдори ҳоҷиёни мусулмони Ясриб ба 73 марду ду зан расида

буд. Пайғамбар дар дили шаб боз дар мавзеи Ақаба бори дигар бо ясрибиён аҳд баст. Муҳаммад ба онҳо гуфт: «Шумо аз манеду ман аз шумоям. Бо ҳар ки чанг кунед, мечангам ва бо ҳар ки сулҳ кунед, сулҳ мекунам». Ясрибиён бошанд чунин гуфтанд: «Паймон мебандем, ки дар рӯзҳои саҳтию фароҳӣ ва роҳату ранҷ фармонбардори ту бошем. Ҳар кучое бошем, бидуни тарсу бим аз сарзаниши касон, ҳақиқатро изҳор дорем».

д. Ҳичрат. Чун қурайшиён аз паймони охири Ақаба хабар ёфтанд, муқобилияту душманиро дар нисбати мусулмонон зиёда гардониданд. Аз ин рӯ, Муҳаммад ба мусулмонони Макка фармуд то дар алоҳидагӣ оҳиста-оҳиста ба Ясриб муҳоҷират намоянд. Тибқи дастур, онҳо ин корро анҷом додан гирифтанд. Қурайшиён бо ҳар роҳ ба ин кор монеъ мешуданд. Оқибат онҳо ба хулосае омаданд, ки пайғамбарро нобуд созанд. Чун ин нияти онҳо бар Муҳаммад маълум шуд, ӯ ба ҷои худ дар хонааш Алиро гузошта, худ бо Абубакар аз тарси таъқиби қурайшиён на ба шимол ба сӯи Ясриб, балки баръакс ба тарафи ҷануби Макка ба ғори Савр рафта се рӯз онҷо монданд, то қурайшиён ором гиранд. Баъди ором шудани онҳо Муҳаммад бо Абубакар ва як нафар роҳбалад аз бераҳаҳо ба сӯи Ясриб дар 16-уми июли ҳамон соли 622 роҳ пеш гирифтанд. Баъд аз чанд рӯзи ранҷи сафар пайғамбар ба мавзеи Қубо дар ду фарсаҳии Ясриб расида, чор рӯз дар он ҷо зиндагӣ кард. Дар ҳамин ҷо Алӣ низ омада расид. Дар Қубо пайғамбар таҳкурсии масҷидро бунёд кард. Баъд аз он ба Мадина рафт. Бузургони Ясриб ҳар кадом пайғамбарро ба фаромадан ба манзилҳояшон даъват мекарданд. Шутури пайғамбар ба мавзее, ки мутааллиқ ба ду یتим буд расида, он ҷо бихуфт. Муҳаммад пурсид, ки ин замин моли кист. Гуфтанд, ки моли Саҳлу Сухайл – ду یتим. Замини мазкурро Муҳаммад бо пули нақд харида, фармуд то дар ин ҷо масҷиду хонаи пайғамбарро созанд. Ҳангоми сохтмон ӯ дар хонаи Абуаюби Ансорӣ зиндагӣ мекард. Баъди итмоми сохтмони масҷиду манзил Муҳаммад ба манзили худ даромада қарор гирифт.

Мусулмононе, ки аз Макка кӯчида омада буданд – «муҳочирин» ва мусулмононе, ки дар Ясриб ба онҳо кӯмак мекарданд – «ансор» (ёридохандагон) ном гирифтанд. Ансор ба муҳочирин, ки амволи худро наоварда буданд, дар зиндагӣ ёрӣ мерасониданд.

Е. Муносибат бо яҳудиён. Ҷангҳои Бадр ва Уҳуд. Муҳаммад бо яҳудиён, ки миқдоран дар деҳоти Ясриб зиёд буданд, қарордоди сулҳу дӯстӣ бастан ва муносибатҳои байниҳамдигарӣ муайян гардиданд. Дар Мадина ӯ Ойиша духтари Абубакрро, ки 10-11 сола буд, ба занӣ гирифт. Ясрибро акнун баъди омадани муҳочирин бештар «Мадинату-р-Расул», яъне «Шаҳри пайғамбар» (баъдтар фақат «Мадина») меномидагӣ шуданд. Дар Мадина хондани намозу додани закот воҷиб шуд ва барои даъват ба намоз гуфтани азон чорӣ гардид. Дар соли дуюми хичрат байни мусулмонони Мадина, ки дар ҳудуди 350 нафар буданд ва қурайшиёни Макка, ки дар ҳудуди 900-1000 нафар буданд, дар мавзеи Бадр ҷанги саҳт рӯй дод ва аҳли Макка шикасти саҳт хӯрда, баъзе кушта, баъзе асир шуданд ва баъзеҳо гурехтанд. Аҳли Макка соли дигар бо тайёрии пухта дар ҳудуди се ҳазор нафар ба Мадина ҳучум оварданд. Дар теппаи Уҳуд дар наздикии Мадина онҳо бо мусулмонон бо сардории Муҳаммад, ки 700 нафар буданд, ҷангида ғолиб омаданд.

Баъдтар ҷанд ҷанг бо яҳудиёни Мадина рух дод, ки дар натиҷа як қисми онҳо ронда шуда, заминҳои онҳо ба муҳочирин тақсим карда дода шуданд. Дар Мадина пайғамбар якҷанд беваҳоеро, ки шавҳарҳояшон кушта шуда буданд ё аз шавҳар ҷудо шуда буданд, ба занӣ гирифт. Аз ҷумлаи онҳо Савдаро ҳанӯз дар Макка ба занӣ гирифта буд. Баъд Ҳафса духтари Умар, Зайнаб ва Умм-Саламаро ба хотири нигоҳубин намудани фарзандони یتиммондашон ба занӣ гирифт. Пайғамбар фақат аз Ҳадича чор духтар дошт. Аз занони дигараш фақат Марияи қибтия аз пайғамбар писаре зод, ки ӯро Иброҳим ном карданд. Иброҳим дар дунимсолагияш вафот кард.

Дар соли 8-и ҳичрӣ/630 Муҳаммад бо лашкари Мадина ба Макка ҳучум карда онро гирифт. Баъд аз ин лашкарҳои исломӣ ба гирду атроф ҳучум бурда, қабилаҳои мухталифи арабро тобеъ мекарданд ва исломро паҳн менамуданд. Муҳаммад дар синни 63-солагӣ дар соли 632 дар Мадина даргузашт. То ҳангоми вафоти пайғамбар ислом ҳамчун дин дорой расму русуми худ шуда нисбатан комил гашта буд.

Дар давоми тамоми солҳои рисолату баъсати Муҳаммад (610-632) ба ӯ ба воситаи Ҷабраил оятҳои сураҳо аз Қуръони маҷид нозил мегардиданд. Пайғамбар онҳоро ба мусулмонон меомӯзонид ва онҳо низ он сураҳоро ҳифз менамуданд. Протсессии нозил шудани оятҳои сураҳоро «нузули ваҳй» меноманд. Дар Мадина пайғамбар якчанд котиб дошт, ки онҳо оятҳои сураҳоро баъди нозил шуданашон сабт менамуданд.

3. Таърихи мухтасари ислом ва Хилофати араб баъд аз вафоти

Муҳаммад

а) Хулафои рошидин (632-661)

Баъд аз вафоти пайғамбар падарарӯси ӯ Абубакр (632-634) халифа, яъне ҷонишини ӯ интиҳоб гардид. Ӯ ҳам роҳбари динӣ ва ҳам дунявии давлати навтаъсисёфтаи исломӣ ба ҳисоб мерафт. Ҳамоно баъди вафоти пайғамбар дар байни қабилаҳои араб ҳаракати «ридда», яъне бозгашт аз ислом ва рӯ овардан ба динҳои қадимаи худ сар шуд. Баъзеи он қабилаҳо изҳор медоштанд, ки онҳо исломро қабул доранд, аммо пардохтани закотро не (онро дар ибтидо «садақа» мегуфтанд). Аммо Абубакр ба тарзи қатъӣ талаби онҳоро рад кард ва дастаҳои пурқуввати лашкари исломро ба муқобили онҳо равона намуда, як қисмашонро нест кард ва қисми дигарашонро боз ба ислом баргардонид.

Абубакр идораи Хилофатро пеш аз маргаш ба падарарӯси дигари пайғамбар Умар ибна-л-Хаттоб (634-644) супурд. Умар халифаи саҳтгиру ташкилотчии моҳир буд. Маҳз ӯ дастаҳои ҳарбии лашкарҳои мусулмонро ба муқобили ду давлати пурзӯри ҷаҳони он

замон-империяҳои ба сабабҳои ҷангҳои бисёрсолаи байниҳамдигарӣ харобу заифшуда-Византия ва Эрон равона намуд. Махз Умар соли ҳиҷрати пайғамбарро аз Макка ба Мадина таърих қарор дод ва аз он сол то ба имрӯз солшумории ҳиҷрӣ дар Арабистони Саудӣ идома дорад. Бори аввал «девон»-и (рӯйхати дастаҳои ҷанговарон, ки аз хазина ризқи худро мегирифтанд) аскаронро тартиб дод ва ин амалро ҷорӣ намуд. Дастаҳои фиристодаи ӯ Сурияву Фаластину Мисрро аз дасти Византия ва Ироқро аз дасти Сосониён бо зӯри силоҳ кашида гирифтанд.

Дар соли 644 ғуломи эронӣ Абулуълуа Умарро бо ханҷар зада кушт. Баъди кушта шудани Умар, ду қарат домоди пайғамбар Усмон ибни Аффон (644-656) халифа интиҳоб гардид. Усмон бар суннати Абубакру Умар рафтор накард. Ӯ ба ҳамаи вазифаҳои даромадноки давлатӣ ҳешу таборони худро таин мекард ва аз байтулмол (хазина) низ маблағҳоеро барои худ ва ҳешу таборонаш мегирифт. Ин сиёсати хатоӣ ӯ ба ҷанги граждани оварда расонид, ки дар натиҷаи он ӯ кушта шуд. Яке аз хизматҳои асосии Усмон ба ислому мусулмонон ин ҷамъоварии Қуръон буд. Дар замони ӯ Қуръон пурра ҷамъоварӣ гардида, дар он шакле, ки он имрӯз вучуд дорад, гирд оварда мураббаъ карда шуд. Нусхаҳои зиёди дигари мавҷуда, саҳифаҳои алоҳидаи дар дасти шахсони алоҳида қарор дошта, нест карда шуданд, то ихтилофе пайдо нагардад. Аз ҳамин сабаб ҳам Қуръонро имрӯз Қуръони усмонӣ мегӯянд. Баъд аз тартиб додани Қуръони усмонӣ чанд нусха аз он навишта шуда ба шахрҳои асосии Хилофат фиристода шуданд, то аз рӯи онҳо мусулмонон фаъолияти динии худро амалӣ созанд.

Баъд аз кушта шудани Усмон писархонд ва домоди пайғамбар Алӣ ибни Абитолиб (656-661) халифа интиҳоб гардид. Ӯ ҳукми худро дар Сурия, ки Муовия ибни Абисуфён дар он ҷо воли буд, ҷорӣ карда натавонист. Алӣ пойтахти Хилофатро ба Куфа (Ироқ) интиқол дод, то бо ёрии ироқиҳо Муовияро шикаст диҳад. Алӣ якҷанд маротиба бо Муовия ҷангид. Ин ҷангҳо ҷангҳои буданд, ки мусулмонон ба

муқобили мусулмонон мечангиданд. Дар ҳамин ҷангҳо чанд мафҳумҳои муҳими сиёсату динӣ пайдо шуданд. Чунончи, тарафдорони Алиро «шиату Алӣ», яъне ҷонибдорони Алӣ номиданд, ки баъдтар он номи яке аз мазҳабҳои калони исломӣ гардид. Дар ҳангоми ҷангҳои байниҳамдигарӣ аз ҳуди лашкари Алӣ як гурӯҳи дигаре ба муқобили Алӣ баромаданд, ки онҳо «хориҷӣ», яъне «хурӯҷкунандагон» ном гирифтанд. Алӣ дар соли 661 аз тарафи хориҷие бо номи Абдурраҳмон ибни Мулҷам кушта шуд.

Ин чор халифаи ёдшуда дар таърихи ислом бо номи «хулафои рошидин», яъне халифаҳои ба роҳи рост раванда маъруфанд. Баъд аз сари Алӣ писараш Ҳасан хост халифа шавад, аммо ба воситаҳои гуногун Муовия ӯро аз ин мақсадаш бозгардонид.

б) Хилофати Уммавиҳо (661-750)

Ҳамин тавр, Хилофат ба дасти Уммавиҳо қарор гирифт. Муовия ва халифа Усмон аз ҳамин қабилаи уммавия баромада буданд. Уммавиҳо аз соли 661 то соли 750 дар Хилофати араб ҳукмронӣ карданд. Пойтахти хилофати онҳо шаҳри Димишқ дар Сурия буд. Маҳз дар замони хилофати Уммавиҳо лашкарҳои араб ба ҷаҳон тараф ҳучум бурда, давлатҳои зиёдеро ба тасарруфи худ дароварданд. Онҳо тамоми давлатҳои дар шимоли Африқо қарор доштаро ишғол намуда, дар соли 710 ба воситаи гулӯгоҳи Гибралтар ба Испания ҳучум намуданд. Онҳо Испанияро гирифта ба қаламрави франкҳо даромаданд ва дар онҷо дар наздикии мавзеи Пуатье аз лашкари шоҳи франкҳо Карли XII шикасти сахт хӯрданд. Дар шимолу шарқ Хуросону Мовароуннаҳрро гирифта, арабҳо то ба сарҳадоти Чин пеш рафтанд. Як лашкари араб то ба Синд дар Ҳиндустон расида он вилоятро ишғол намуд. Территорияҳои васеъро забт намуда, арабҳо дини худ исломро паҳн менамуданд, вале мардуми маҳаллӣ, ки исломро қабул мекард, боз ҳам беҳуқуқ боқӣ мемонд. Дар ибтидо дар Осиёи Миёна қасони ислом қабулкардари «мавло» (ҷамъ-маволӣ) меномиданд. Ҳангоми дар байни ҳуди арабҳо дар соли 747 пайдо

шудани ихтилофот мавлоҳо низ сар бардоштанд. Ба ҳаракати зидди уммавиёни мавлоҳои Осиёи Миёна Абумуслими хуросонӣ сардорӣ кард. Абумуслим қудратро аввал дар Осиёи Миёна ба даст оварда сипас, Хилофатро аз дасти Уммавиҳо гирифт. Ӯ ба Ироқ ҳучум оварда, дар соли 750 Хилофатро ба дасти Аббосиён-сулолаи нав дод.

в) Хилофати Аббосиён (750-1258)

Асли баромади Аббос ва сулолаи Аббосиён аз Аббос тағои пайғамбар буд. Маркази хилофати Аббосиён аввал дар Куфа ва баъд дар шаҳри Бағдод қарор дошт. Дар се асри аввали ҳукмронии Аббосиён Хилофат ба авҷи тараққиёти маданияту иқтисодии худ расид. Аммо ҳамзамон дар асрҳои IX-X дар як қатор вилоятҳои Хилофат ҳаракатҳои истиқлолхоҳӣ сар шуданд. Чунончи, дар асри IX яке аз шоҳҳои сулолаи Уммавиҳо дар Испания мустақилона ҳукмронӣ мекард. Сулолаи Тулуниҳо дар Миср ва Сомониҳою Саффорӣён дар Мовароуннаҳру Хуросон низ ба сари худ буданд. Дар як қисми Эрону Ироқ сулолаи дайламиҳои бувайхӣ ба сари қор омада, сулолаи мазкур дар соли 945 Бағдодро гирифт ва халифаҳоро ба бозичаи дастони худ қарор дод. Дар асри X ба муқобили халифаҳои аббосӣ ҳаракати шиагароӣ авҷ гирифт. Ин ҳаракат дар шимоли Африқо паҳн шуда, баъд Мисру Сурияро низ фаро гирифт. Худи бувайхӣён ҳам аслан шиамазҳаб буданд, вале ба хотири он ки шиамазҳабони дигар ҷои онҳоро нагиранд, равияи шиаро ривож надоданд. Дар соли 1045 салҷуқиҳои суннимазҳаб Бағдодро гирифтанд ва халифаҳоро дар зерӣ итоати худ қарор доданд. Дар соли 1258 Ҳалоқухони муғул Бағдодро гирифта, халифаи охирини аббосиро кушт.

Дар Миср бошад, султонҳои мамлук ба сари қудрат расида буданд. Султон Бейбарси мамлук барои ба султонии худ ҳукми шаръии қонунӣ додан дар соли 1261 тағои зиндамондаи халифаи охирини аббосиро ба Миср бурд. Халифаи мазкур бо қувваҳои мисрӣ дар ҳамон сол хост Бағдодро ишғол намояд, аммо дар ҷанг кушта шуд. Мамлукҳои Миср аз авлоди халифаҳои аббосӣ нафари дигареро ёфта,

дар Миср халифа сохтанд, вале ӯ ҳеҷгуна қудрате нашофт. Халифаи охирини аббосии мисрӣ Мутаваккили III-ро Салимпашои турк баъди ишғол кардани Миср дар соли 1517 бо худ ба Стамбул бурд то мисли султонҳои мамлук қонунию шаръӣ будани ҳукмронии худро бар мусулмонон собит созад. Дар соли 1918 ҳамаи давлатҳои арабӣ аз дасти туркҳо озод карда шуданд. Дар соли 1924 бошад Маҷлиси Бузурги Миллии Туркия дар Анқара қонуне баровард, ки тибқи он Хилофат расман барҳам дода шуд. Халифаи охирини туркҳои усмонии мусулмонон- Абдулмачиди II аз тахт фароварда, Туркия бо сардории Камол Отатурк республика-давлати дунявӣ эълон гардид. Бо ҳамин Хилофати араб, умуман Хилофат ва ҳукмронии халифаҳо, ки аз соли 632 оғоз гардида буд, баъд гузаштани 1292 сол дар соли 1924 хотима ёфтанд.

4. ТАЪЛИМОТИ ИСЛОМ

Аз ҳуди ибтидо 5 рӯкни (сутунӣ) асосии ислом муайян гардиданд. Дар забони тоҷикӣ онҳоро «аркони ислом» ё «бинои мусулмонӣ» меноманд. Чунончи, дар китобҳои таълимии дини ислом мехонем: «аркони ислом» кадом аст ё «бинои мусулмонӣ» бар чанд аст? Аркони ислом аз 5 рӯкн иборат мебошад: калимаи шаҳодат, намоз, рӯза, закот, ҳаҷ. Ҳар касе, ки ин панҷ рӯкнро эътироф ва талаботи онро иҷро ва риоя намояд, мусулмон ба ҳисоб меравад. Ҳуди калимаи «ислом» маънои худро таслим намудан ба худованду тақдири илоҳиро дорад.

а. Калимаи шаҳодат иборат аст аз гуфтани иборати «Ашҳаду ан ло илоҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу», яъне, гувоҳӣ медиҳам нест ҳудое ба ҷуз Аллоҳ ва гувоҳӣ медиҳам, ки Муҳаммад бандаву расули ҳудо мебошад. «Расул», яъне «фиристода» «пайғамбар». Маънои калимаи шаҳодат эътироф намудани яққаю ягонагии худованд ва Муҳаммадро пайғамбари фиристодаи Аллоҳ доништан аст.

б. Рукни (сутуни) дуюми ислом салот (намоз) аст. Ҳарчанд ҳамаи 5 рукнҳои ислом бо ҳам вобастаю муҳим мебошанд, вале намоз яке аз рукнҳои муҳимтарини ислом ба ҳисоб меравад. Худи пайгамбар низ намозро «имоду-д-дин» (сутуни дин) гуфтааст. Муаллифи «Чаҳоркитоб» Аттори Нишопурӣ фармудааст:

Рӯзи маҳшар, ки ҷонгудоз бувад,
Аввали пурсиш аз намоз бувад.

Сабаби бузургдошти намоз дар он аст, ки шахси мусулмон дар як рӯз 5 маротиба таҳорат карда, худро пок месозад ва дар як шабонарӯз 5 маротиба намоз хонда, худро борҳо ёд менамояд. Намози аввал-«бомдод» дар бомдод то баромадани офтоб хонда мешавад. Он аз ду намоз иборат аст: ду рақъат намози суннат ва ду рақъат намози фарз. Навбати намози дигар дар нисфирӯзӣ фаро мерасад, ки онро намози зуҳр ё пешин меноманд. Дар вақти пешин тақрибан соати 13 аввал 4 рақъат намози суннат баъд 4 рақъат фарз ва дар охир ду рақъат суннат хонда мешаванд. Намози дигар – аср аст, ки бо ба назардошти фаслҳои зимистону тобистон аз соатҳои 16 то 18 хонда мешавад. Он аз 4 рақъати намози фарзӣ иборат мебошад. Намози чорум – шом аст, ки баъди ғуруби офтоб ҳангоми говгум хонда мешавад. Он аз се рақъат намози фарзӣ ва ду рақъат намози суннат иборат мебошад. Намози панҷум намози хуфтан аст, ки шабона пас аз гузаштани 2 соат аз шом хонда мешавад. Он аз 4 рақъат намози фарзӣ, 2 рақъат суннат ва 3 рақъат витри воҷиб иборат аст. Намоз қоидаю шартҳои ниҳоят зиёде дорад, ки аз овардани онҳо сарфи назар карда шуд.

3. Рукни сеюми ислом савм (рӯза) аст, ки он дар моҳи рамазон соле як бор фаро мерасад. Азбаски тақвими моҳҳои арабӣ ҳичрии камарӣ аст, рамазон ҳар сол ёздаҳ рӯз пеш меравад. Шахси рӯзадор аз дамидани субҳи содиқ то фаро расидани шом аз хӯрдану ошомидан ва лаззоти шахвонӣ мебояд худро нигоҳ дорад. Доштани рӯза аз соли 624

фарз гардид. Аз доштани рӯза касони ба сафари дур баромада, беморон, хомиладорон, занони кӯдаки ширмакдошта, шахсони пири заиф озоданд. Агар касе бо сабабе доштани рӯзаро катъ гардонад, бояд баъди иди рамазон он рӯзхоро рӯза дорад ва бояд каффораи онро низ бидихад, яъне ба шаст мискин таом диҳад ё ду моҳи дигар рӯза дорад. Агар кас дар моҳи рамазон нафаҳмида чизе хӯрад ё ошомад, рӯзааш намешиканад. Ҳар як шахси рӯзадори миёнаҳол барои тамоми аъзоёни оилааш то кӯдаки навзод бояд садакаи фитр бидихад, ки миқдори он дар Тоҷикистон барои як нафар тақрибан баробар ба нархи 2 кг гандум муқаррар гардидааст. Садакаи фитр ба یتимону мухтоҷону фақирон аввал ба хешу табор баъд ба дигарон дода мешавад.

4. Рукни чаҳоруми ислом закот аст. Закот андозест, ки барои пок кардани мол соле як бор ба мустаҳикқон дода мешавад. Додани закот ба шахси мусулмони болиғи молаш ба нисоб расида фарз аст. Моли шахс ҳамон вақт ба нисоб расида ҳисоб мешавад, ки ӯ оилаашро аз чиҳати моддӣ пурра таъмин намуда, боз валюта (доллар, евро), пули зиёдатӣ ё 90 г тилло, нуқра ё чорвои зиёд дорад. Дар ин ҳолат ӯ аз ҳамаи он чизҳои ёдшуда барои пок кардани мол бояд закот бидихад. Масалан, дар ҳолате, ки шахс 20 мисқол тилло дошта бошад (1 мисқол = 4,2 г.), яъне 84 г. Аз ин бист мисқол шахси соҳибнисоб бояд соле ним мисқол тилло закот диҳад, яъне 2,12 г.

Закоти пулу еврою долларро низ аз рӯи нархи тилло муайян кардан имкон дорад. Закот аз чорво «закоти савоим» ном дорад. Закоти гов аз 30 сар аст. Аз 30 то 40 сар гов зақоти он додани як сар гӯсолаи яксола аст. Соҳиби нисоб метавонад зақоти молашро ба фақир (касе, ки молаш ба нисоб нарасидааст), мискин (касе, ки таоми якрӯза дораду халос), шахси дар сафар будаю бенаво, шахси қарздор бидихад.

5. Рукни панҷуми ислом ҳаҷ аст. Адо кардани ҳаҷ ба шахси мусулмон ҳамон вақт фарз мегардад, ки ӯ болиғу тандуруст бошад,

нафакаи барои зану фарзандонаш гузошта шуда то аз ҳаҷ баргашта омаданаш расад ва худаш маблағи хароҷоти сафар ва буду боши онро дошта бошад. Ҳаҷ 3 амали фарзӣ дорад: бастани эҳром, истодан дар Арафот ва тавофи зиёрат. Агар кас ба ҳаҷ раваду яке аз ин се амал иҷро нагардад, ҳаҷи ӯ ботил аст. Ҳоҷиёни Тоҷикистон, ки ба воситаи ҳавопаймо рост ба Ҷидда ва аз он ҷо рост ба Макка мераванд, аз ин рӯ гусл ва нияти ҳаҷ карда, эҳромро дар Душанбе баста, баъд ба ҳавопаймо савор мешаванд. Эҳром аз ду порчаи алоҳидаи матои сафед иборат аст, ки бо яке аз миён поён ва бо дигарӣ аз миён боло печонида мешаванд. Он порчаҳо бояд дӯхта нашуда бошанд.

Агар ҳоҷиён аз тариқи Мадина ба воситаи автобусҳо ба Макка ҳаракат карданӣ бошанд, дар ин сурат дар баромади Мадина миқоти (ҷои гусл кардану пӯшидани эҳром) бо номи Зул-Ҳулайфа воқеъ гардидааст, ки ҳоҷиён дар он ҷо таваккуф намуда, эҳром мепӯшанд ва ба сӯи Макка раҳсипор мегарданд.

Баъди пӯшидани эҳром суханони қабех гуфтан, ҷангу ҷидол манъ аст. Инчунин пӯшонидани сар, гирифтани нохун, мӯи сар ё бурут ё кӯтоҳ намудани онҳо мумкин нест. Ҳангоми дар роҳ наздик шудан ба Маккаю Каъба «талбия» бояд хонд, ки он иборат аст аз такрори ибораҳои зерин: «Лаббайка аллоҳумма лаббайк. Лаббайка ло шарика лака лаббайк! Иннал-ҳамда ван-неъмат лака вал-мулк, ло шарика лак!», яъне «ана ман дар пеши туам эй парвардигор! Ту шарик надорӣ. Ҳамду неъмат ва мулк ҳама аз туст, ту анбоз надорӣ!»

Баъди дар Макка ҷой гирифтани ҳоҷӣ гусл карда ба Каъба рафта ҳафт маротиба гирди Каъба давр мезанад. Ҳар дафъа ҳангоми аз назди ҳаҷару-л-асвад (санги сиёҳи муқаддас, ки дар яке аз ҷор кунчи Каъба, ҷануби он насб шудааст) гузаштан, агар имкони бӯсидан ё даст расонидан ба он бошад, он корро иҷро мекунад, агар ҷунин имкон набошад, дастро ба тарафи он дароз карда бӯсида «бисмиллоҳи Аллоҳу акбар» мегӯяд. Баъди адои тавофи қудум ду рақъат намоз гузорида ба сӯи Сафову Марва, ки ҳоло ду теппаанд дар дохили Ҳарам

ва дар муқобили якдигар воқеъ шудаанд, меравад. Ҳоҷӣ мебояд ҳафт маротиба байни Сафову Марва «саъй», яъне равуо намояд – 4 маротиба аз Сафо ба Марва ва 3 маротиба аз Марва ба Сафо.

Сипас дар Макка истиқомат карда, ҳоҷӣ рӯзи 8-уми зулҳиҷча, ки явму-т-тарвия-обдиҳӣ (дар қадим дар ин рӯз ба шугурҳо об меоданд) ном дорад, ба Мино, ки тақрибан дар 10 километрии Макка воқеъ аст, меравад. Шабро дар он ҷо рӯз карда, саҳари рӯзи 9-уми зулҳиҷча ҳоҷӣ аз Мино ба Арафот меравад. Дар ҳар ҷои Арафот ҳоҷӣ истад, фарз иҷро мешавад. Ҳангоми намози пешин ду намоз – пешину аср бо як азону ду иқомат якҷоя хонда мешаванд.

Пас аз ғуруби офтоб ҳоҷӣ аз Арафот ба Муздалифа, ки дар байни Арафоту Мино воқеъ гардидааст, меравад ва шабро дар Муздалифа мегузаронад. Дар ин ҷо низ ду намоз – шом ва хуфтан бо як азону иқомат якҷоя гузорида мешаванд. Ҳоҷӣ инчунин дар Муздалифа 50-60 дона сангчаи баробари нахӯд ва аз он калонтар барои чамраҳо (шайтонҳо)-ро задан чамъ оварда, бо худ мегирад.

Чун рӯз шуд, хоҷиён аз Муздалифа рӯзи 10-уми зулҳиҷча рӯзи иди азҳо (қурбон) ба Мино баргашта, тибқи имконият дар давоми як рӯз ба Макка рафта, дар Каъба «тавофи зиёрат»-ро мегузаронанд. Ҳамин рӯз рӯзи қурбонӣ кардан аст ва дар ҳамин рӯз ҳоҷӣ бояд ба мавзеи чамраҳо рафта, ба сӯи чамраи Ақаба, ки чамраи калон низ номида мешавад, ҳафт санг андозад. Баъди иҷрои қурбонӣ ҳоҷӣ ҳуқуқ пайдо менамояд, ки мӯйсари худро тарошад ё қайчӣ занад ва аз эҳром хориҷ гардида, либос пӯшад.

Баъд аз ин дар давоми ду рӯзи дигар баъди пешин ба мавзеи чамраҳо, ки аз Мино дар дурии 4-5 км воқеъ аст, рафта ба сӯи ҳар се чамраҳо 7-сангӣ ҳаво медиҳад. Пас аз ин ҳоҷӣ ба Макка баргашта бо либосҳои худ «тавофи видоъ»-ро анҷом медиҳад. Он фақат аз тавоф-7 маротиба дар атрофи Каъба давр задан иборат аст, саъйи Сафову Марва надорад. Бо ҳамин ҳаҷ ба анҷом мерасад.

5. Қуръон – китоби муқаддаси мусулмонон

Ислом ба қатори он динҳои ҷаҳоние мебарояд, ки онҳо китобҳои муқаддаси худро доранд ва пайравонашон «аҳлу-л-китоб» (яъне соҳиби китоби муқаддас ба монанди динҳои яҳудия ва масеҳият) номида мешаванд. Қуръон оят ба оят ё дар шакли сураҳои алоҳида ба Муҳаммад нозил мешуд ва пайғамбар онҳоро ҳифз карда, ба ҷонибдорони худ мерасонид. Онҳо низ дар ибтидо он оятҳои сураҳоро азхуд карда дар хотираи худ нигоҳ медоштанд ва ҳангоми намоз аз онҳо истифода мекарданд. Дар Мадина бошад, Муҳаммад якчанд котиб дошт, ки баъди омадани «вахӣ» пайғамбар оятҳои сураҳоро ба онҳо дикта мекард ва котибон онҳоро сабт менамуданд. Ин оятҳои сураҳо ба пайғамбар дар ҳудуди солҳои 610-632 нозил шуда буданд. Вале баъд аз вафоти пайғамбар дар ҷанг бо Мусайлимаи «каззоб» (фиребгар, дурӯғгӯ)-и пайғамбартарош дар Ямома дар соли 633 саҳобаҳои бисёре, ки сураҳои зиёдро аз ёд медонистанд, кушта шуданд. Умар ибни ал-Хаттоб дикқати халифа Абубакрро ба ин ҳолати ногувор ҷалб кард ва хатари аз байн рафтани сураҳоро ба ӯ фаҳмонид. Аз ҷониби дигар, хатари аз ёдҳои саҳобаҳо рафтани сӯраҳо низ ҷой дошт. Абубакр пас аз ин ба Зайд ибни Собит, котиби пайғамбар фармуд, то ӯ Қуръонро дар шакли як китоби алоҳида аз донандагони сӯраҳо (саҳобаҳо), соҳибони мусхафҳо ва аз он чи ки худаш медонад, тартиб диҳад. Зайд бо ёрии ҳокимони давр дар асоси он чи ки саҳобаҳо дар ёд доштанд, навиштаҳо (мусхафҳо)-и шахсони алоҳида ва он чи ки худаш медонист, нусхаи аввалини Қуръонро тартиб дод, ки аз он халифаҳо-Абубакру Умар истифода мекарданд. Он нусха дар дасти духтари Умар-Ҳафсаи зани пайғамбар нигоҳ дошта мешуд.

Ҳангоми аз нав ҷамъоварию ҷо ба ҷо кардани сураҳо дар давраҳои ҳукмронии халифа Усмон, сураҳои дарозро дар аввал ва баъд рафта – рафта дар охир сураҳои кӯтоҳро ҷой доданд. Баъд аз мураттаб сохтани нусхаи асосии Қуръон дар замони Усмон саҳифаҳои зиёде, ки дар дасти баъзе саҳобаҳо ва дигарон қарор доштанд ва дорой

баъзе ихтилофоти чузъӣ буданд, нест карда шуданд, то онҳо дар байни муслмонон мухолифату муноқишае барнахезонанд.

Қуръон аз 114 сура иборат аст. Он бо сураи кӯтоҳи фотиҳа, яъне кушодани китоб оғоз меебад. Аз рӯи ҷои нозил шудан сураҳо ба ду гурӯҳ – маккагӣ (солҳои 610-622) ва мадинагӣ (622-632) ҷудо мешаванд. 88 сура дар Макка ва 26 сура дар ал-Мадина нозил шудаанд. Шумораи оятҳои Қуръон 6226-то мебошад. Дар ҷамъоварию ҷо ба ҷо кардани матни Қуръон яке аз котибони Муҳаммад-Зайд ибни Собит нақши муассир дошт. Ӯ бо супориши Абубакру Умар дар давоми ду сол Қуръонро ҷамъ овард. Қуръонро барои осон кардани хондану азбар намудани он ба 30 ҷузъ ё пора ҷудо менамоянд. Худи калимаи Қуръон дар забони арабӣ ба маънои «хондан» ё «чизи мехондагӣ» аст.

Ду нусхаи қадимтарини Қуръон, ки бо хуруфоти арабии куфӣ дар замони халифа Усмон навишта шудаанд, яке дар Тошканд ва дигарӣ дар Қоҳира нигоҳ дошта мешаванд. Мегӯянд, ки нусхаи дар Тошканд буда, ҳамон асли нусхаи Қуръони Усмон аст, ки ҳангоми кушта шуданаш он дар дасташ буд ва дар ҷанд саҳифаи он гӯё хуни Усмон рехтааст.

Дар китобҳои динии ғайриисломӣ ҳолате қайд шудааст, ки пайғамбарони пешин ҳар кадом мӯъҷизае доштаанд: Сулаймон забони ҳайвоноту паррандагонро медонист ва деғу чинҳо дар зерӣ фармони ӯ қарор доштаанд; Юсуф хобҳоро дақиқан пешгӯӣ мекард; асои Мӯсо ҳангоми зарурат ба аждаҳо табдил меёфт; Исо ҳатто кӯрони модарзодро бино ва мурдаҳоро зинда мекард. Аммо мӯъҷизаи пайғамбари охирин Муҳаммад, ба навиштаи Шайх Муҳаммад Мустафои Мароғӣ: «Мӯъҷизаи бузурги Муҳаммад ба ҷуз Қуръон чизе набуд ва Қуръон мӯъҷизаи ақлӣ аст». Таҳқиқотҳои олимони қуръоншинос вақтҳои охир дар Қуръон баробариҳои мӯъҷизаосоро пайдо намудаанд. Чунончи, доктор Ториқ ас-Судон дар ин китоб баробариҳои зеринро ошкор сохтааст: дар Қуръони мачид 24 маротиба калимаи мард ва 24 бор зан ёд гардидаанд; дунё ва охират

хар кадом 115 маротибагӣ, мушкилот ва сабр-114 маротибагӣ ва ғайра ёд шудаанд.

Файр аз ин моҳ 12 бор, рӯз 365 бор зикр гаштаанд (зеро як сол иборат аз 12 моҳ ё 365 рӯз мебошад. Ториқ дар таҳқиқи худ боз ба таносуби обу хушкӣ, ки дар Қуръон омадааст ва он таносуб ба натоиҷи илмии замони ҳозира рост меояд, ишора намудааст: дар Қуръон «бахр» 32 бор ва «замин» 13 бор ёд гардидаанд).

1. Баҳр (об+барр (хушкӣ, замин))=32+13=45;

2. Баҳр (об) $\frac{32}{45} \times 100 = \frac{3200}{45} = 71, 11111111\%$;

45 45

3. Барр (хушкӣ, замин) $\frac{13}{45} \times 100 = \frac{1300}{45} = 28, 88888888\%$.

45 45

4. $71, 11111111 + 28, 88888888 = 99, 99999999 = 99 (100 \%)$.

Он таносубу баробариҳою фоизҳое, ки аз Қуръони мачид оварда шуданд, дар ҳақиқат ба мӯъҷиза наздик мебошанд.

6. Асосҳои динию ҳуқуқӣ ва иҷтимоии Хилофат

Ҳадис. Сарчашмаи асосии динию ҳуқуқӣ ва иҷтимоии давлати Хилофатро аввалан Қуръони мачид ташкил меод. Файр аз ин, хангоме ки пайғамбар зинда буд, кадом масъалаи иҷтимоию диние, ки пайдо намешуд, ҳалли он ба ӯ хавола мегардид. Бо вучуди дар Қуръон омадани ояти «алаямму акмалту лакум динакум» (имрӯз дини шуморо комил, яъне пурра гардонидам), дар зиндагии харрӯза масъалаҳои зиёде пайдо мешуданд, ки ҳалли худро талаб менамуданд. Барои ҳалли масоили мазкур баъд аз сари пайғамбар, уламои мусулмонон аввал ба Қуръон муроҷиат мекарданд. Агар ҳалли онҳоро дар Қуръон пайдо намекарданд, дар ин сурат ба рафтору гуфтор (суннати) пайғамбар, ки он рафтору гуфторро баъд ҳадису суннат мегуфтагӣ шуданд, муроҷиат мекарданд. Агар масъалаҳои мазкур дар ин ду сарчашма низ ҳалли худро намеёфтанд, уламо рӯ ба қиёсу иҷмоъ меоварданд. Онҳо ба Қуръону ҳадис ё ба ин ё он рафтору гуфтори пайғамбар дар масоили ба ин масъалаҳои ҳалталаб монанд, муроҷиат намуда, бо қиёс

он масъалаҳоро ҳал мекарданд. Саҳобаҳо ва уламои маъруфи дин чамъ шуда, масоили ҳалталабро ҳаматарафа муҳокима намуда ба тариқи иҷмоъ, яъне якҷоя шуда дар ҳалли онҳо ба хулосае меомаданд ва ин амалро «иҷмоъ» меномидагӣ шуданд. Сарчашмаҳои мазкур, яъне Қуръон, ҳадис, иҷмоъ ва қиёс шариати исломиро ташкил доданд.

Ҳамин тавр, дар чамъияти мусулмонон фанни нава пайдо шуд бо номи ҳадис. Муҳаддисон аксар саҳобогон буданд, ки ёддоштҳои худро оиди суннати пайғамбар, рафтору гуфтори ӯ нақл менамуданд. Дар аввал саҳобаҳо ҳадисҳоро ба тарзи шифоҳӣ (даҳонакӣ) ривоят мекарданд ва дар ягон ҷо сабт наменамуданд. Бо мурури вақт саҳобаҳо вафот мекарданд ё дар ҷангҳо кушта мешуданд ва зарурати сабти ҳадисҳо ба миён омад. Сабти ҳадисҳо асосан аз нимаи дуюми асри VIII сар шуд.

Баъд аз сари саҳобаҳо ҳадиснависиро шогирдону шиносҳои онҳо идома доданд ва онҳо ҳадисҳои худро то ба саҳобаҳо бурда мерасониданд. Ин табақаи муҳаддисҳо «тобиин» ном гирифтанд. Чун ин табақа низ аз байн рафт, шогирдони онҳо «табау тобиин» (пайравикунандагон ба тобиин) ном гирифтанд. Бо мурури замон дар Хилофат миқдори ҳадисҳо ниҳоят зиёд шуда рафт. Зеро гурӯҳҳои бо якдигар муҳолиф дар муқобили якдигар аз номи пайғамбар ҳадисҳои сохтаю дурӯғ вазъ мекарданд. Барои ҳамин эҳтиёҷ ба нақди (танқиди) ҳадис пайдо шуд. Ҳамзамон маҷмӯаҳои бо номҳои «Саҳих» (дуруст) эҷод гардиданд. Муаллифони «Саҳихҳо» ҳадисҳои дурустро аз ҳадисҳои сохта ҷудо карда мегирифтанд. Дар олами ислом 6 маҷмӯаи ҳадисҳо (Суҳоҳи ситта), ки аксари муаллифони онҳо аз мардумони Хуросону Мовароуннаҳранд, маъруфанд. Маъруфттарину маҳбубтарини онҳо ал-Бухорӣ ва «Саҳих»-и ӯ мебошад. Ал-Бухорӣ аз аҳли Бухоро буд (ваф. с.870). «Саҳих»-и Муслими Нишопурӣ (ваф. с. 875), шогирди ӯ низ дар олами ислом маъруф аст. Ғайр аз ин дар байни мусулмонон маҷмӯаҳои ҳадисҳои Абудовуд ас-Сичистонӣ (ваф. соли

889) Тирмизӣ (ваф соли 898), ан-Нисоӣ (ваф. соли 915) ва Ибни Моча (ваф. соли . 887) низ машҳур мебошанд.

Ҳар як ҳадис аз ду қисм иборат аст: иснод ва матн. Дар иснод силсилаи номҳои гуяндагони ҳадис оварда мешавад. Чунончи, фалонӣ аз номи фалонӣ ва ӯ аз фалонӣ ривоят кард... Пас аз ин матни худи ривоят дар ин ҷо он масъала оварда мешавад. Мунаққидони ҳадис талаб мекарданд, ки дар силсилаи ҳадис мебояд ҳама одамҳои попу парҳезгор бошанд ва силсила аз ҷиҳати замони канда нашуда бошад.

Ал-Бухорӣ мазкур солҳои зиёде дар кишварҳои арабӣ гашта, ҳадисҳо ҷамъ меовард. Ӯ зиёда аз 600 ҳазор ҳадисро мавриди омӯзишу танқид қарор дода, аз байни онҳо ӯ ҳамагӣ 7563 ҳадисро саҳеҳ, яъне дуруст донист ва ба китоби «ас-Саҳиҳ»-и худ дохил кард. Агар аз ин шумора ҳадисҳои такроршуда бароварда шаванд, ҳамаги 4000 ҳадиси саҳеҳ боқӣ мемонаду халос. Барои ин кор ӯ 16 соли ҳаёти худро сарф намуд. Қариб ҳамаи мусулмонон ба ғайр аз шиаҳо ба ҳадисҳо-суннати пайғамбар пайравӣ менамоянд. Шиаҳо маҷмӯаи хосси ҳадисҳои худ «Ахбор»-ро доранд.

7. Ташкилҳои ҷараёнҳои динию сиёсӣ дар ислом. Шиаҳо

Яке аз масъалаҳои асосие, ки баъд аз вафоти пайғамбар пайдо шуд ва каме баъдтар дар замони хилофати Алӣ (656-661) он тезутунд гардид, масъалаи қудрат буд. Азбаски худи Муҳаммад пеш аз вафоташ дар ин масъала чизе васият накарда буд, тарафдорони Алӣ (Шиат Алӣ ва аз ҳамин ҷо асли баромади калимаи шиа аст) чунин меҳисобиданд, ки он се нафар халифаҳои аввалии қаблӣ (Абубакр, Умар ва Усмон) ба ноҳақ ба сари қудрат омада буданд, зеро ягонтои онҳо бо пайғамбар ҳеши ҳамхун набуданд. Дар назари онҳо фақат Алӣ, ки ҳеши ҳамхуни пайғамбар (писарамак ва домод) буд, ҳаққи халифа шуданро дошту халос ва баъд аз сари ӯ бояд фарзандонаш, ки аз Фотима, духтари Муҳаммад ба дунё омада буданд, халифаҳои давлати мусулмонон мебуданд. Аммо тақдири Алӣ ва фарзандонаш ба тарзи дигар ҳал гардид. Алӣ бо даъвогари дигари тахти хилофат-Муовия

чандин сол чангид. Ана дар натиҷаи ҳамин чангҳои шадида байниҳамдигарии мусулмонон дар ҳамон нимаи дуюми асри VII дар ҷамъияти мусулмонон ҷараёнҳои шиаю суннӣ ва хориҷӣ пайдо шуданд.

Ҳамин тавр, дар ислом ҷараёни шиа пайдо шуд. Ҳарчанд Алӣ кушта шуда бошад, ҳам вале ҷонибдорони (шиаи) Алӣ дар Ироқу Эрон ва шимоли Африқо дар Хилофат зиёд буданд. Онҳо Алиро имом (пешво) номида чунин меҳисобиданд, ки баъди Алӣ бояд писари калонии ӯ Ҳасан, ки набераи пайғамбар аст, халифа шавад. Вале ба Муовия муяссар гардид коре созад, ки Ҳасан ба ӯ аз хилофат даст кашад. Ҳасан шарт гузошт, ки баъд аз сари Муовия халифа хоҳад шуд. Аммо ӯ худ ба зудӣ вафот кард. Бародараш Ҳусейн бо зиёда аз сад нафар аъзоёни оилааш ва ҷонибдоронаш бо даъвати шиӣ ба сӯи Куфаи Ироқ равона шуд. Дар мавзеи Найнаво, ки ҳоло дар он ҷо шаҳри Карбалои Ироқ воқеъ аст, дастаи калони савора аз ҷониби халифаи уммавӣ-Язид ба Ҳусейн ҳучум овард. Он даста Ҳусейнро кушта, сарашро аз тан ҷудо кард, ба Димишқ ба назди Язид фиристод. Язид он сарро ба Найнаво баргардонид ва сари Ҳусейнро дар он ҷо гӯрониданд. Қабри Ҳусейн то имрӯз дар Карбало мазор буда, мавриди зиёрати шиӣ қарор дорад. Ба ақидаи шиӣ имоми сеюм Ҳусейн шаҳиди аъло буда, ҳар сол ба ин муносибат моҳами «шоҳ Ҳусейнро воҳ Ҳусейн» гузаронида шуда, дар аснои он шиӣ худро бо занҷирҳои оҳанин ва ҳатто кордҳо зада ҷисмҳои худро хуншор месозанд.

Ҳамин тавр, дар асоси ақидаи шиӣ, ки халифа ё имоми мусулмонон фақат аз ҷумлаи авлодони пайғамбар буда метавонад, таълимот дар бораи имомҳо пайдо шуд. Баъд аз 3 имоми ёдшуда – Алӣ, Ҳасан ва Ҳусейн аз ҷумлаи авлодони ин имомҳо шахсони зерини дигар аз ҷониби шиӣ ҳамчун имом эътироф шудаанд: имоми чорум – Алӣ ибни Ҳусейн Зайнулобидин, панҷум – Боқир, шашум – Ҷаъфарӣ Содик, ҳафтум – Мӯсо ибни Ҷаъфар имоми Козим, ҳаштум – имом

Ризо, нӯҳум – Муҳаммадтақӣ, даҳум – Ҳодӣ, ёздаҳум – Ҳасани Аскарӣ, дувоздаҳум – Маҳдӣ.

Имоми охирин, ки Маҳдӣ лақаб дорад, писари имом Ҳасани Аскарӣ буда, дар соли 255/868 дар Сомаррои Ироқ ба дунё омада буд ва Муҳаммад ном дошт. Ҳангоми вафоти падараш дар соли 260/873 Муҳаммад ҳамагӣ 5-сола буд. Аз рӯи ривоятҳо Муҳаммад ҳанӯз дар 9-10 солагияш вафот карда буд, вале ба ақидаи шиӣён ӯ «ғайбат» карда, рӯзе бо шамшер баргашта омада давлати одилонае фароҳам хоҳад сохт. Шиҳое, ки ин 12 имомро мепарастиданд, шиҳои 12-имоме ном гирифтанд. Аксари мардуми шиаи Эрон шиҳои 12-имоманд.

а. Шиҳои исмоилӣ

Як каме баъдтар дар Хилофат дар байни шиҳо – шиҳои исмоилӣ пайдо шуданд. Онҳо аз он сабаб «исмоилӣ» номида шуданд, ки Исмоил-писари Ҷаъфари Содиқро имоме худ медонистанд. Имоми шашум Ҷаъфари Содиқ (ваф. 765) вориси худ на писари калониаш Исмоил, балки писари чоруми худ Мӯсои Козимро (ваф. 799) таин кард. Аммо як қисми шиӣён имом Исмоилро вориси Ҷаъфар меҳисобиданд. Исмоил ҳанӯз дар замони зиндагии падараш вафот кард. Аз ин рӯ, он қисми шиӣён Муҳаммад – писари калонии Исмоилро имоме худ қарор доданд. Муҳаммади мазкур барои халос шудан аз таъқиботи халифаҳои аббосӣ ба вилояти Дамованди Эрон гурехта, дар он ҷо бо зану фарзандони худ махфиёна умр ба сар мебард. Писарони ӯ низ ҳар замон ҷои зисти худро иваз мекарданд, аз ин рӯ аксари ҷонибдоронашон намедонистанд, ки ҳоло «имоме замонашон» кадом яке аз писарони Муҳаммад аст ва онҳо дар кучо умр ба сар мебаранд. Таърихи исмоилиён то асри X давраи «сабр» ном дорад. Онҳо дар ҳар ҷои хилофат гурӯҳҳои махфии худро созмон дода буданд. Яке аз марказҳои муҳими онҳо дар шаҳри суриягии Саламия воқеъ буд.

б.Исмоилиҳои қарматӣ. Баъд аз марги Муҳаммад ибни Исмоил ҳаракати исмоилиҳо ба ду шоха ҷудо шуд. Як қисми

исмоилиҳо ӯро имоми охирини худ, яъне пайғамбари ҳафтум – баъди Одам, Иброҳим, Нӯҳ, Мӯсо, Исо ва Муҳаммад медонистанд ва чунин меҳисобиданд, ки пайғамбарҳо аз 7-то бояд зиёд набошанд. Пайғамбари ҳафтум Муҳаммад ибни Исмоил (ал-қоими ал-Маҳдӣ) аз гуноҳ тамоман пок буда, як каме пештар аз рӯзи қиёмат пайдо мешавад бо шариати тамоман нав. Ин шоҳаи исмоилиҳоро «ҳафтгона» ё «ҳафтимома» номиданд. Вале аз нимаи дуюми асри IX сар карда онҳоро ба номи сарвари навашон Ҳамдон ибн ал-Ашъаси Қармат қарматӣ номиданд. Қарматҳо бар зидди қувваҳои халифаҳои аббосӣ бисёр саҳт мечангиданд, вале ба сабаби камии қувва шикаст хӯрда ба сӯи Баҳрайну Форс ақиб нишастанд. Дар соли 930 дастаи калони қарматҳо Маккаро ишғол намуда, боигариҳои Каъбаро ғорат карда мардуми зиёдеро куштанд. Онҳо Ҳачару-ул-асвад (санги сиёҳи муқаддас)-ро аз девори Каъба канда бо худ бурданд. Дар Баҳрейн-давлати қарматҳо мардуми одӣ аз таҳорату панҷ вақт намоз озод карда шуда буданд. Масҷид вучуд надошт. Давлати исмоилиҳои қарматӣ аз ҳисоби ҳучуму ғорати ҳамсояҳо ва истифодаи меҳнати ғуломони зиёд ҳаёти серу пур дошт. Ин ҳолатро Носири Хусрав дар «Сафарнома»-и худ қайд кардааст. Мардум ба давлат ҳеҷ гуна андоз намесупорид. Давлати қарматҳоро дар соли 1029 султон Маҳмуди Ғазнавӣ барҳам дод. Вале ақидаҳои исмоилиҳои қарматӣ дар атрофи Баҳрайн солҳои зиёде боқӣ монданд.

в. Исмоилиҳои фотимӣ. Исмоилиҳое, ки дар соли 909 дар Африқои Шимоли ба сари қудрат омаданд, ворисони Муҳаммад ибни Исмоилро имомҳои худ медонистанд ва номи «исмоилиҳои фотимӣ»-ро (аз номи духтари пайғамбар – Фотима) гирифтаанд. Таърихи ба сари қудрат омадани онҳо чунин аст: дар асрҳои IX-X тарғиботчиён аз Саламия овоза андохтанд, ки Маҳдии начотбахши охирзамон акнун пайдо шуда, он имоми исмоилӣ-Убайдулло мебошад. Имоми мазкур кӯшиш кард аз шӯриши қарматҳо дар Сурияю Ироқ дар солҳои 900-902 истифода намуда, қудратро дар он ҷойҳо ба даст гирад. Аммо

Убайдулло шикаст хӯрда ба Миср ва аз он ҷо ба Мағриб гурехт. Дар он ҷо мардуми маҳаллӣ-берберҳо, ки аз сиёсати сулолаи ҳукмрони Ағлабиҳо норозӣ буданд, дар зери таъсири даъвати исмоилиҳо шӯриш бардоштанд ва Ағлабиҳоро чаппа карда, Убайдулло ро имому маҳдию халифаи худ эълон намуданд. Фотимиҳо дар соли 969 Мисрро низ гирифтанд. Дар охири асри X аксари қаламрави Мағриб, Миср, Фаластин, Сурия ва Ҳиҷоз ба дасти исмоилиҳои фотимӣ қарор гирифт. Маҳз дар замони хилофати фотимӣ (909-1171) қарматиҳо аз фотимӣни исмоилӣ ҷудо шуданд. Албатта, бо вучуди ҷудой, дар байни ин ду гурӯҳ алоқаҳои вучуд доштанд, аммо гап дар сари он аст, ки қарматиҳо қудрати фотимиҳоро дар болои худ эътироф намекарданд. Қарматиҳо, чи тавре зикр шуд, давлати худро дар Баҳрайн сомон доданд.

г. Исмоилиҳои дӯзӣ. Дар асри XI як гурӯҳи исмоилиҳо бо сардории Исмоил ад-Дарозӣ аз исмоилиҳои дигар дар Лубнон ҷудо гардид. Пайравони ӯ то имрӯз дар Лубнон зиндагӣ карда меоянд ва онҳоро «дӯзҳо» меноманд. Таърихи пайдоиши равияи исмоилии «дӯз»-ҳо ба номи халифаи фотимии Миср-Ҳаким (996-1021) сахт алоқаманд мебошад. Дарозӣ бошад яке аз дарбориҳои наздики ӯ буд. Ҳаким ба рафтору гуфтор ва фармонҳои аҷибу бемаънии худ дар Миср машҳур буд. Ҷунончи ӯ фармон дода буд, ки тоҷирон дар Миср фақат шабона ба тиҷорат пардозанд. Ӯ ин ки масалан фармуда буд, ки тӯфлидӯзон тӯфлиҳои занона надӯзанд. Дар замони ҳукмронии Ҳаким тақрибан 18 ҳазор сокинони Миср ба қатл расонида шуда буданд. Бо амри ӯ мардуми зиёде маъҷуб карда шуда, ба онҳо Ҳаким маблағҳои зиёде низ меод.

Ҳаким дар мазҳаби худ низ устувор набуд. Ӯ гоҳе худро ший ва гоҳе суннӣ нишон меод. Вале дар солҳои охири ҳаёташ Ҳаким дар зери таъсири ақидаҳои дарбории ба ӯ наздиктарин-исмоилии турк-Дарозӣ ба хулосае омад, ки ӯ бояд имоми ҳафтуму нотиқ бошад. Дарозӣ дар соли 1017 дар масҷиди ҷомеи калонтарини Қоҳира асари

худро ба диққати мардуми чамъомада пешниҳод кард. Дар ин асар аз чумла гуфта мешуд; «ҷони Одам, ки аз ақли ҷаҳонӣ судур кардааст, ба ҷисми халифа Ҳаким даромадааст». Азбаски мардуми Миср аз зулми Ҳаким ба ҷон расида буданд, ин «ҳақиқати» пешниҳод намудаи Дарозиро на ин ки қабул накарданд, балки онҳо ба ҷондорону тарафдорони ӯ дарафтада онҳоро пора-пора карданд. Ба Дарозӣ муяссар шуд, ки бо ёрии Ҳаким ба Шом гурезад ва ӯ дар онҷо барои таълимоти нави худ тарафдорон пайдо кард. Таълимоти Дарозӣ хусусан дар бобати улухият доштани Ҳаким дар байни сокинони кӯҳистони Лубнон тарафдорони зиёд пайдо намуд.

Амали Дарозиро баъди чанд сол Ҳамзаи эронӣ дар масҷиди ҷомеи Қоҳира такрор кард ва ӯ ҳам мавриди таҳқиру лаънати мардум карор гирифт. Ҳаким Ҳамзаро низ ба Лубнон ба назди Дарозӣ фиристод ва ӯ дар он ҷо ба яке аз ёварони наздики Дарозӣ табдил ёфт.

Худи Ҳаким одате дошт, ки шабона дар харе савор шуда дар атрофу акнофи шаҳр мегашт. Боре шабона ӯ аз яке аз ҷунин сафарҳояш бознагашт, аммо ҷӯяндагон хар ва либосҳои ӯро пайдо намуданд. Ҳақиқати амри ӯ то ҳол маълум нест. Шояд душманонаш камин гирифта ӯро нест карда бошанд ё ӯ худаш то охири ҳаёташ дар ҷое пинҳон шуда бошад. Дар ҳар ҳолат ин ҳодиса боиси он гардид, ки дӯзхо ҳам дар таълимоти худ оиди таҷассуми рӯҳи Одам дар ҷисми Ҳаким тағйирот дохил намоянд.

д. Исмоилиҳои низорӣ (ҳашишӣ). Дар нимаи дуюми асри XI исмоилиҳо равияи низорихоро созмон доданд, ки он баъдтар номи «ҳашишиён»-ро гирифт. Дар асри XI халифаи фотимии Миср-ал-Мустансир писари калонии худ Низорро аз ҳукуқи гирифтани тахти Хилофат баъд аз сари худ маҳрум кард ва меросхӯри худ писари хурдияш ал-Мустаълиро таин намуд. Ба зудӣ Низор кушта шуд, аммо муҳолифони давлат дар муборизаи худ аз номи Низор истифода бурданд. Ин ҳаракат нафақат ба муқобили ҳукумати фотимиҳо, балки дар мавзӯҳои гуногуни хилофати Аббосиён ба муқобили зулми

салчуқиён низ равона карда шуда буд. Асосгузори он марде бо номи Ҳасани Саббоҳ буд. Ҳасан дар соли 1081 аз Қоҳира ба Исфохон омада идеяҳои исмоилии худро, ки ба муқобили зулми салчуқиҳо равона карда шуда буд, паҳн мекард. Ин идеяҳо зуд дар байни феодалону деҳқонони эронии аз зулми салчуқиҳо ба танг омада ҳамовозӣ пайдо карданд. Дар соли 1090 исмоилиҳо бо сардории Ҳасани Саббоҳ дар кӯҳҳои назди Қазвин қалъаи мустаҳкамӯ дастнораси Аламутро ба даст дароварда, онро ба нуқтаи таъҷиҳии худ табдил доданд. Баъд аз ин исмоилиҳо дар Қаҳистон (Кӯҳистон) ва чанд мавзеи дигар мустаҳкам ҷой гирифта, як давлати теократие созмон доданд. Ин давлат аз соли 1090 то соли 1256 побарҷой буд. Сардорони ин давлатро «Шайхӯ-л-ҷабал» (Шайхи кӯҳ) меномиданд. Дар ибтидо Ҳасани Саббоҳ дар муқобили салчуқиён аз фидоиёни худ истифода мекард. Фидоиён аз ҷумлаи фақирони ҷавон гирифта шуда ба тарзи махсус тарбия карда мешуданд. Ақидае мавҷуд аст, ки тибқи он Ҳасан ба фидоиёни худ ҳашиш (афюн) дода, баъд онҳоро барои қатли саркардаҳои салҷуқӣ мефиристод. Аз ҳамин сабаб онҳоро дар таъриҳ «ҳашишиён» (аврупоиён-«ассасини») ном мебаранд. Фидоиён дилхоҳ супориши шайхро иҷро мекарданд. Бо супориши шайхҳо амиронӯ султонҳои зиёди салҷуқӣ ва ҳатто вазири номдори Салҷуқиён-Низомулмулк аз ҷониби фидоиён кушта шуданд. Аз қудрати давлати исмоилиҳо он чиз дарак медиҳад, ки дар ҳуҷумҳои аввали худ муғулҳо натавонистанд онро шикаст бидиҳанд. Ин кор ба муғулҳо бо сардории Ҳалокухон фақат дар соли 1256 муяссар гардид. Дар ин сол муғулҳо қалъаи Аламутро гирифтанд ва исмоилиҳои зиндамонда ба минтақаҳои дастнораси кӯҳӣ ва кишварҳои дигар (Ҳиндустон) гурехтанд. Онҳо урфу одатҳои худро то имрӯз нигоҳ дошта меоянд. Исмоилиҳои низорӣ Оғохони I-ро, ки дар соли 1838 аз Эрон ба Ҳиндустон рафта буд, имоми худ донистанд.

Исмоилиҳо дар Бадахшони ҷи Тоҷикистон ва ҷи Афғонистон зиндагӣ карда истодаанд. Имоми замону зиндаи 49-уми онҳо имрӯз

шоҳзода Карим Оғохони IV мебошад, ки исмоилиҳои тамоми ҷаҳон ба ӯ назру ниёз пардохт менамоянд.

8. Шиаҳо-имрӯз. Фарқҳои асосии мазҳаби шиа аз аҳли суннат

Мазҳаби шиа имрӯз дар Эрон мазҳаби давлатӣ аст. Шиаҳо дар Эрон тибқи омили расмӣ 85% ҷиози аҳолиро ташкил медиҳанд. Дар Ироқу Лубнону Яман низ шиаҳо зиндагӣ мекунанд ва онҳо дар давлатҳои мазкур камтар аз нисфи аҳолиро вале дар Яман бошад шиаҳои зайдӣ 20-25 ҷиози аҳолиро ташкил медиҳанд. Дар Афғонистон ҳазораҳо ва як қисми андаки бадахшониён мазҳаби шиа доранд. Ҳамагӣ, миқдори умумии шиаҳо дар ҷаҳон дар ҳудуди 120-150 миллион нафар мебошад.

Таълимоти мазҳабии аҳли ташайюъ (шиа) бо мурури замон аз мазҳаби аҳли суннат хеле дур шудааст: Он фарқҳо чунинанд:

1. Шиаҳо ҳадисҳоро эътироф намекунанд. Онҳо маҷмӯаҳои хосси ҳадисҳои худро доранд, ки «Ахбор» номида мешаванд.
2. Шиаҳо хилофати се халифаи аввали рошидӣ-Абубакру Умару Усмонро эътироф наменамоянд ва онҳоро ғосибони тахти Хилофат мешуморанд.
3. Ҳангоми таҳорат пойҳои худро намешӯянд, балки масҳ мекунанд.
4. Дар охири азон ҷумлаи: «Ашҳаду анна Алиян валиюллоҳ» (Шаҳодат медиҳам, ки Алӣ валии худост)-ро илова менамоянд.
5. Дар охири намоз ҳар ший алоҳида барои худ дуо менамояд, вале аҳли суннат-барои ҳама.
6. Мазҳабҳои чоргонаи аҳли суннатро қабул надоранд.
7. Бештар ба рафтору гуфтори Алӣ ибни Абитолиб пайравӣ мекунанд.

8. Се намози бегоҳӣ-асру шом ва хуфтанро якҷоя карда мехонанд.

9. АҲЛИ СУННАТ ВА ҶАМОАТ

а. Мазҳабҳои аҳли суннат. Мусулмонони ҷаҳон, ки шумораи онҳо дар ҳудуди тақрибан 1, 5 миллиард маҳсуб мегарданд, асосан қариб ҳама дар мазҳаби аҳли суннат қарор доранд. Чи тавре зикр шуд, аз ин шумора 120-150 миллиони онҳоро шиён ташкил медиҳанд. Сунниҳо ин номро ба сабаби чиддан пайравӣ намудан ба суннатҳои (рафтору гуфтору) пайғамбари мусулмонон гирифтаанд ва онҳо худро «аҳли суннат ва ҷамоат» меноманд.

Вале дар тӯли таърих мазҳаби аҳли суннат ва ҷамоат низ бетағйир намондааст. Дар асрҳои VIII-IX дар он чор мазҳаб пайдо гардид. Ин мазҳабҳо бо номҳои асосгузори онҳо номида шуданд. Мазҳаби ҳанафӣ аз номи асосгузори он Имоми Аъзам Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит (699-767) гирифта шудааст. Ин мазҳаб дар ҷаҳон аз ҳама паҳншудатарин мебошад. Мардуми Осиёи Миёна, Бошқирдистон, Тотористон, Туркистони Шарқӣ, Афғонистон, як қисми Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш, Туркия, Сурия, нисфи Ироқ, як қисми Эрон аксари Миср, Балкан, Индонезия, Хитой ва як қатор давлатҳои дигар дар мазҳаби Абӯҳанифа қарор доранд. Аз рӯи баъзе маълумотҳо ҳанафӣён зиёда аз нисфи мусулмонони ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Хизмати бузурги Абӯҳанифа дар он аст, ки ӯ аввалин шуда фикри исломӣ (ҳуқуқи исломӣ)-ро қор карда баромад.

Шофеиён дар мазҳаби Имом Шофеӣ (ваф. 820), моликиён дар мазҳаби имом Молик (ваф. 795) ва ҳанбалиён дар мазҳаби имом Ҳанбал (ваф. 855) қарор доранд. Ҳар чори ин мазҳабҳо мазҳабҳои аҳли суннат ва ҷамоат дониста шуда, байни ҳамдигар баъзе фарқҳои ҷузъӣ доранд. Масалан, ҳанбалиҳо ҳангоми намоз мисли ҳанафӣҳо дастҳояшонро на дар зери ноф, балки баробари сандуки сина мебанданд. Ё ки, онҳо дар намоз пойҳои худро васеъ гузошта ҳангоми тамом шудани хондани сураи фотиҳа бо овози баланд якҷоя

«омин» мегӯянд ва монанди инҳо. Дар фикҳи аҳли суннат ин ҳар чори мазҳабҳо як хел қувват доранд ва агар касе хоҳад аз як мазҳаб ба мазҳаби дигар гузарад, ихтиёр дорад ва касе гунаҳкор намегардад. Аз мазҳабҳои мазкур мазҳаби ҳанбалӣ бештар дар Арабистони Саудӣ ва моликӣ – дар Африқои Шимоли, (Тунис, Мағриб, Алҷазоир, Миср, Либия) шофай-дар Мисру Урдуни, Индонезия, Сурия ва нисбатан камтар дар Кавказ паҳн гаштаанд.

б. Сӯфизм. Яке аз чараёнҳои калони исломӣ – сӯфия ё ба тарзи дигар тасаввуф мебошад. Решаи ҳардуи ин калимаҳо аз сӯф, яъне пашм гирифта шудааст. Зеро сӯфиҳо либосҳои дағали пашмӣ пӯшида, бо тақвою парҳезкорӣ ва рӯзадорию намозгузориҳо рӯз мегузaronиданд. Дар ибтидо ин амалҳои онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ низ доштанд, яъне онҳо ба тарзи ба худ хос бар зидди сарвату чизпарастии табақаҳои болоии ҷамъият ба тарзи бешуурона бо роҳи парҳезкорӣ ва даст кашидан аз сарвату худнамоӣ эътироз мекарданд. Яке аз сӯфиҳои аввалин Абуҳошим (ваф. 776) буд, ки дар наздикии Куфа мезист. Иброҳими Адҳам (ваф. 782) писари ҳокими Балх ба зухду зоҳидӣ дода шуда, ҳамонҳо либосҳои аз шоҳию парча будаи худро ба либоси пашминаи ҷӯпонон иваз кард. Шайх Шақиқи Балхӣ (ваф. 810) низ аз баҳри 300 деҳаи худ баромада сӯфии машҳур шуд. Яке аз сӯфиёни дар таърих машҳури Хилофати араб-Мансури Ҳаллоҷ (858-922) буд, ки ӯ дар Бағдод мезист. Сӯфиёноро метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард: гурӯҳи муътадилон, ки ба гӯшанишинию тақво машғул буданд; гурӯҳи дуҷум гурӯҳест, ки ба эҳсосоту вачд дода шуда, этикаю психологияи хоси худро қор карда баромад. Сӯфӣ мебоист нафсу ҷисми худро азобу машаққат диҳад, кам хӯрад, кам хоб равад, бештар ба зикру мувоҷиба пардозад, ба лаззоти ҷисмонӣ машғул нагардад, пашмина пӯшад, ба қорҳои дунё машғул нагардад, динро ва тариқаи устои худро омӯзад ва ба он пайравӣ намояд. Оҳиста-оҳиста дар байни сӯфиён шайхҳою муридҳо пайдо шуданд. Шайхҳо амалияю таълимоти хоси худро

доштанд ва он сол ба сол такмил меёфт. Шайх таълимоти худро ба тарзи шифоҳӣ ба муридони худ мефаҳмонид.

Дар асрҳои X-XIII сӯфихо гурӯҳҳо ташкил карда, дар бораи ақоиди худ китобҳо таълиф намуданд. Таълимоти сӯфихо барои ба ҳақиқат расидан, ба худо қаробат пайдо кардан, яъне расидан ба дидори ҳақ ба дараҷаҳои зерин чудо карда шудааст: дараҷаи аввал – тайёрӣ – шариат аст. Дар ин дараҷа сӯфӣ мебояд тамоми қонуну қоидаҳои шариатро азхуд намуда, бемайлони онҳоро риоя намояд. Дараҷаи якум шариат бошад, дараҷаи дуюм тариқат аст (аз тариқ – роҳ). Дар ин дараҷа сӯфӣ бояд тариқату шайхи (пири) худро интиҳоб намояд. \bar{U} муриди пир шуда, ихтиёри худро пурра ба дасти \bar{u} , тибқи амри-«мурид дар дасти шайхи худ бояд чун мурда ба дасти мурдашӯй бошад», месупорад. \bar{U} тариқаи шайхи худро пурра азбар намуда, ба \bar{u} пайравӣ менамояд.

Пас аз тай кардани ин марҳала сӯфӣ ба марҳалаи сеюм – маърифат мегузарад. Дар ин зина сӯфӣ ориф, яъне донанда (олим) мешавад. Ба воситаи гӯшанишинию тақво, азоб додани нафсу бадани худ, машқҳои тарбияи ирода \bar{u} метавонад аз роҳи расидан ба вачд ба Худо наздик гардад. Дар ин марҳила сӯфӣ бояд аз вартаи ҳаёту дунё ва фарқ гузоштан байни некию бадӣ боло бичаҳад. Марҳалаи чоруми зинаи олии сӯфихо расидан ба ҳақиқат мебошад. Дар ин зина сӯфӣ дар худ ҳамагуна ҳавасу шавқу рағбатро ба касе ва чизеро мекушад ба чуз аз як орзу – расидан ба висоли худованд, озод шудан аз қисми худ, гум кардани «Ман»-и худ ва мунҳалл гардидан дар худо. Мансури Ҳаллоҷ дар ҳолати вачд «Ана-л-ҳақ» - ман ҳақ, яъне худо ҳастам, мегуфт, то кушта шуд.

Сӯфихоро дарвеш низ меноманд. Онҳо дар чамъомадҳои худ ба зикр, доиразанию чархзанӣ машғул шуда, худро ба дараҷаи вачд мерасониданд. Гурӯҳҳои буданд, ки намоз намехонданд ва ба ҷои намоз ба зикр машғул мегардиданд. Онҳо калимаи «ху» -«вай», яъне худоро зиёд такрор менамуданд. Сӯфизм равию чараҳои зиёде

дорад (накшбандия, чиштиа, кодирия, кубравия, сухранвардия ва гайраҳо).

в. Ваҳҳобия. Дар асри XVIII дар байни ханбалиҳои Арабистони Саудӣ дар минтақаҳои Начду Ҳичоз чараёни ваҳҳобия бо сардории Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоб (1703-1791) пайдо гардид. Ӯ талаб мекард, ки мусулмонони ҳақиқӣ бояд ба исломи тозаю аввалаи замони зиндагии пайғамбар бозгарданд. Зиёрати мазорҳо ва ҳатто зиёрати қабри пайғамбар аз ҷониби Абдулваҳҳоб ширк, яъне он мазорро ба худо шарик кардан эълон гардид. Касоне, ки мазорҳоро зиёрат мекарданд, кофир ҳукм карда шуда маҳкум ба қатл мегардиданд. Намози ваҳҳобиҳо низ аз мазҳабҳои дигарон фарқ мекунад: онҳо фақат намозҳои фарзиро мехонанд, суннатро не. Таҳораташон низ дигар аст. Онҳо рӯю дасту дахону бинию пойро якборӣ мешӯянд. Ҳангоми намоз дар охири сураи фотиҳа бо овози баланд «омин» мегӯянд. Ваҳҳобиҳо аввал дар Начд, баъд дар Ҳичоз ғалаба ба даст оварданд. Ҳозир дар Арабистони Саудӣ аз мардуми одӣ то шоҳон мазҳаби ваҳҳобӣ доранд. Он мазҳабе, ки имрӯзҳо дар Тоҷикистон бо номи «салафиҳо» пайдо шудааст, дар асл ҳамон мазҳаби ваҳҳобӣ аст.

г. Бобия ва баҳоия. Дар миёнаи асри XIX тоҷири шерозие дар Эрон бо номи Мирзо Алӣ Муҳаммад худро «Боб»-«дар» ба маъное, ки ӯ дар байни одамон ва худо ҳамчун даре мебошад, эълон намуд. Ва одамон гӯё ба воситаи ин дар метавонистанд ба назди Худо роҳ ёбанд. Мардуми камбағали шахр ба ӯ гаравиданд. Ӯ ба ҳама гуна фаъолияти тичоратӣ озодии пурра эълон кард, лекин ин озодӣ барои эрониҳо буд. Боб ҳамаи мардумро баробару бародар медонист. Ӯ худро вориси пайғамбар эълон карда мегуфт, ки вазифаи ӯ ба мардум расонидани таълимоти нав аст. Барои ба ҷониби худ бештар ҷалб намудани мардум, Боб эълон кард, ки панҷ вақт намоз хондан лозим нест. Ҳаракати бобиҳо, ки минтақаи васеъро фаро гирифта буд,

бераҳмона пахш карда шуд. Худи Боб дар соли 1847 ба ҳабс гирифта шуда, дар соли 1850 якҷоя бо сардорони дигари шӯриш ба қатл расонида шуд. Бо қатли Боб шӯриш поён наёфт. Нафаре бо номи мулло Муҳаммад Алӣ худро вориси Боб эълон намуда, ба таври ғаъол ба мубориза бархост. Аммо исёни ӯ ва исёнҳои дигар дар соли 1852 ҳама аз ҷониби ҳукумат пахш карда шуданд.

Дар шӯриши Боб баъзе талабҳои прогрессивӣ низ дар хусуси даровардани ислоҳот ба ҳаёти маишии мардум аз қабилӣ нест кардани нобаробарии ҳуқуқии занон, бекор кардани бисёрзанагию баъзе расмҳои дигари динӣ пеш гузошта шуда буданд. Ин иқдомот бо ташаббуси яке аз роҳбарони шӯриши Боб-Захро хонум пеш гузошта шуда буданд. Ин ҳаракат як каме баъд идомаи худро пайдо кард. Яке аз пайравони Боб бо номи Мирзо Ҳусайни Алӣ бо лақаби Баҳоулло бо бародараш Яҳё бо лақаби «Субҳи Азал» аз Техрон гурехта ба Бағдод рафтанд. Баҳоулло таълимоти Бобро аз нав такмил дода «Китоби Акдас»-ро ҳамчун китоби муқаддаси баҳоия ба мардум пешниҳод намуд. Ӯ низ мисли Боб ҳамаро баробар эълон кард ва мегуфт, ки ба самароти замин ҳама баробар ҳақ доранд. Вале ӯ истифодаи зӯрӣ, муборизаи ошкороро эътироф намекард. Ӯ мегуфт, ки бояд якдигарро бахшид, дӯст дошт, ба бадӣ набояд муқобилият кард. Ана ба сабаби ҳамин таҳаммулпазирӣ баҳоия дар Эрон ва кишварҳои дигар паҳн гардид. Баҳоулло дар соли 1892 вафот кард. Аҳкоми ҳуқуқию шаръии исломро Баҳоулло мулоим ё бекор карда буд. Ӯ ҷиҳодро бекор ва судхӯриро иҷозат дода буд. Таълимоти ӯ аз лақаби худаш «баҳоия» ном гирифт. Он бештар дар байни зиёиёни Эрон тарафдорон пайдо кард. Ин таълимот ба талаботи мардуми одӣ мувофиқ набуд. Баҳоия аз ҳамаи динҳо чизе гирифтааст. Гумон меравад онро гурӯҳҳои манфиатдоре- шояд саҳюниҳо барои аз дохил вайрон кардани ислом бофта бароварда бошанд. Хосса тан, ки маркази баҳоииҳо дар Тел-Авив қарор дорад.

д. Махдавия-аслан ҳаракати миллӣ – озодихоҳӣ буда дар шимоли Африқо дар зери ниқоби исломӣ рӯй дод. Ҳаракати аз ҳама машҳури зидди мустамликавии динӣ ҳаракати махдавия дар Судон дар солҳои 1881-1898 буд. Сардори ин ҳаракат дарвеш Муҳаммад Аҳмад дар соли 1871 дар яке аз қазираҳои дарёи Нил бо номи Абба ҷой гирифта, аз он ҷо дарвешони худро ба ҳар кунҷу канори Судон бо супоришҳо мефиристод. Ӯ дар соли 1881 худро «махдӣ охирзамон», ки мебояд ба ҳаракати динии зидди мустамликавии мусулмонони Африқо роҳбарӣ намояд, эълон намуд. Зеро ба ақидаи ӯ, хӯҷаинони онҳо сарватмандони турку мисрӣ мусулмонони дурӯғин буда, ба ғорати мардум машғуланд ва аз фармудаҳои Қуръон дур мебошанд. Дар хусуси мустамликадорони аврупоии ғайри дин ҳоҷати гап ҳам нест. Ин ҳаракат Судони Шарқӣ ва масоҳати калонеро дар Шарқ то Баҳри Сурх фаро гирифт. Шӯришчиён дар ноябри соли 1883 лашкари англисию мисрии генерал Хиксро ва дар соли 1884 лашкари генерал Бекерро шикаст дода, дар соли 1885 пойтахти Судон шаҳри Хартумро гирифтанд. Ҳаракати махдавия қариб 20 сол идома ёфта бо душворӣ аз тарафи қувваҳои империалистии англисию мисрию франсавӣ дар соли 1898 паҳш карда шуд.

е. Ҳизби Таҳрир-Ҳизби ифротии сиёсӣ динӣ буда дар соли 1952 дар Урдун аз ҷониби шайх Тақиуддини Набҳонӣ (1909-1977) дар ҳамкорӣ бо Абдулқадими Заллум, Асъад Биюзӣ ва Раҷаб Биюзӣ таъсис дода шуд. Ҳарчанд ҳизби мазкур аз ҷониби давлати Урдун сабти ном нагардид, муассисон ба ҷалб намудани мардум ба сафҳои ҳизби худ ва кушодани шӯъбаҳои он дар кишварҳои арабӣ-Сурия, Лубнон ва шаҳрҳои Фаластин ба фаъолияти густурда пардохтанд. Баъдтар шӯъбаҳои ҳизби таҳрир дар Миср, Индонезия, Туркия, Ўзбекистон ва давлатҳои ғарбӣ-Англия ва Германия кушода шуданд. Бо вучуди фаъолияти густурдаи ин ҳизб мардуми кишварҳои арабӣ ба он

таваччӯҳи калоне зоҳир нанамуданд ва касоне, ки ба он шомил шуда буданд, мавриди ҷазоҳои саҳт қарор гирифтанд.

Барномаи ҳизб асосан сиёсӣ буда, мақсади асосии он ба даст даровардани қудрат бо роҳи чиҳоду зӯрӣ мебошад. Ҳизби таҳрир чунин мешуморад, ки ҷаҳони имрӯза ҳама «дорулҳарбу дорулкуфр» аст ва бояд барои ба «дорулислом» баргардонидани онҳо чиҳод кард. Ба ақидаи таҳририён, ки дар барномаи ҳизби онҳо («Манҳаҷ ҳизбу-т-таҳрир» ва «Низоми ислом») зикр гардидааст, нафақат давлатҳои ғарбӣ дорулкуфру дорулҳарбанд, балки давлатҳои имрӯзаи исломӣ низ чунин мебошанд. Аз ин рӯ бояд аввал дар давлатҳои мусулмонӣ низоми исломии хилофатро ҷорӣ карда, онҳоро ба дорулислом баргардонид. Баъд аз ин мебояд рӯ ба кишварҳои ғарбӣ оварда бо роҳи чиҳод онҳоро низ ба дорулислом табдил дод.

Дар ҳар кишвар роҳбари ба ном вилоятӣ кор мебарад. Асоси сохтори ҳизбиरो дар маҳалҳо «ҳалқа» ташкил медиҳад, ки он аз 5-8 нафар аъзо иборат мебошад. Дар ҳалқа аъзоёни нав, ки «дорис» (дарсхон) ном доранд, ба таълимоти ҳизб шинос мегарданд. Касе, ки ба онҳо дарс медиҳад, «мушриф» ном дорад. Сохтори ҳизби таҳрир ба ташкилоти махфии нимҳарбӣ монанд аст. Баъди ба итмом расидани таълим, дорис ба ҳизб дохил гардида барои садоқат ба ҳизб қасам ёд мекунад. Баъд аз муддате чун узви нав нағз кор кунад, ба ӯ дараҷаи «нақиб» дода шуда, ӯ ба кори роҳбарӣ ба ташкилоти ҳизбии ноҳиявӣ таин мегардад. Дар вилоят роҳбар «масъул» ва муовини ӯ «мусоид» номида мешаванд. Роҳбарони ҷумҳуриявӣ «муътаמיד» ном доранд, ки бевосита ба котиби генералии ҳизб тобеъ мебошанд.

Ба ҳизби таҳрир ҷавонони аз 18 то 30 сола қабул карда мешаванд.

Ҳизби таҳрир аз рӯи маълумотҳо аз ҷониби Усома ном урдунӣ, ки дар яке аз донишқадаҳои Тошканд таҳсил мекард, дар соли 1986 ба Ўзбекистон роҳ ёфтааст. Ақидаи дигаре ҳам вучуд дорад, ки ташкилоти ин ҳизбро донишҷӯи дигари урдунӣ бо номи Салоҳиддин

дар соли 1995 дар Тошканд созмон дода, баъд фаръҳои онро дар Самарканду, Қўқанду, Намангон, Андиҷону Фарғона кушодаанд.

Аз Ўзбекистон хизби таҳрир ба Қазоқистону Қирғизистон ва Тоҷикистон роҳ ёфт. Ба Тоҷикистон хизби таҳрир дар соли 1998 роҳ ёфта, дар соли 1999 фаръҳои он дар Хўҷанду Исфара ва ноҳияи Б. Фафуров кушода шуда буданд. Баъдтар ин хизб ба шаҳри Душанбе, ноҳияи Рӯдакӣ, Ҳисору Шаҳринав роҳ ёфт. Аз соли 2000-ум сар карда мақомоти ҳифзи ҳуқуқи ҷумҳурӣ бо хизби таҳрир муборизаи саҳт бурда истодааст. Садҳо нафар ба ҳабс гирифта шуда, ба мӯҳлатҳои гуногун аз озодӣ маҳрум карда шудаанд. Аз як қатор боздоштшудагон компютеру асбобҳои таъбу нашр барои ҷопу зиёд кардани варақаҳо ва китобҳо мусодира карда шуданд.

Ҳизби таҳрир аз ҳисоби аъзогии аъзоёни хизб, ки аз 3 то 20 фоизи маоши аъзоёни хизбро ташкил медиҳад ва маблағҳои дигар фаъолият дорад. Ҷунончи маълум гардид, ки хизби таҳрири Тоҷикистон аз хориҷи кишвар маблағҳо дарёфт менамояд. Дар соли 2003 масъули баҳши молии хизби таҳрири Тоҷикистон Абдуваҳҳобов З (соли тав. 1976), ки дар шаҳри Хуҷанд боздошт гардид, ба номи ӯ дар 20 январи соли 2002 аз шаҳри Нью-Йорк аз банки «Морган Чейтс» ба «Альфа банк»-и шаҳри Москва ва аз он ҷо ба банки «Эсхата»-и ш. Хуҷанд маблағи 5995 доллар ворид гардида, Абдуваҳҳобов онро гирифта аст. Бори дуюм 29 январи соли 2003 боз ба воситаи банкҳои мазкур ин дафъа маблағи 5280 доллар ворид гардид, вале ба сабаби дар ҳабс қарор доштан, номбурда маблағро гирифта натавонист. Аз хонаи ӯ матбааи калон бо таҷҳизоти зиёд ва адабиётҳои гуногуни марбут ба хизби таҳрир мусодира карда шуданд. Ҳизби таҳрир ба Русия ва Украина низ роҳ ёфт. Агар дар ибтидо ҳукуматдорони Русия ба фаъолияти ин хизб он қадар аҳамият намедода бошанд, баъд аз амиқ омӯхтани барнома ва фаъолияти ин хизб характери экстремистӣ доштани он маълум гардид. Бинобар ин, Вазорати адлияи Русия дар 19 феввали соли 2003 хизби таҳриро ба рӯйхати хизбҳои террористӣ

дохил намуд. Ин чунин маъно дорад, ки мақомоти ҳифзи ҳуқуқи Русия ба муқобили ҳизби таҳрир мубориза хоҳанд бурд.

Ҳукумати Германия фаъолияти ҳизби таҳриро дар қаламрави кишвар манъ нанамудааст, вале дар 15 январӣ соли 2003 бо қарори худ ҳамаи қароргоҳҳои ҳизби таҳриро дар кишвар баст.

Аз миёнаҳои соли 2009 қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хусуси манъ кардани фаъолияти ҳизби таҳрир дар қаламрави ҷумҳури ҳамаҷун ҳизби ифротӣ баромад.

ж.Салафия. Дар тӯли се соли ахир (2007-2009) дар ҷумҳури гурӯҳҳои ҷавононе пайдо шудаанд, ки онҳо худро «салафӣ» меноманд. Номи худро гӯё онҳо аз «салафи солеҳ» (гузаштагони нақӯкор) гирифтаанд. Тибқи мазмуни ҳадисе-қасоне, ки дар се қарни аввали ислом зиндагӣ кардаанд, «салафи солеҳ» номида мешаванд. Вале дар асл салафҳои имрӯза ба он «салафи солеҳ»-и асрҳои VII-IX қору алоқае надоранд. Салафҳо дар Тоҷикистон дар зери таъсири доираҳои махсуси сиёсӣ динии хориҷии Арабистони Саудӣ ва Амороти Араб пайдо шудаанд. Яке аз назариётчиёни асосии ин равиҷ Носириддини ал-Албонӣ (асри XX) мебошад. Мабадаи асосии назариявии салафӣҳо инкори ҳамаи мазҳабҳои аҳли суннат ва хусусан –шиа ташкил медиҳад. Ал-Албонӣ ҳамаҷун ваҳҳобиҳо талаб мекунад, ки бояд ба исломи тозае се асри аввали он бозгашт. Нафақат дар ин масъала, балки дар масоили дигари фаровон аз қабиле зиёрат накардани мазорҳо, Қуръон нахондан дар сари қабрҳо, хайру садақа накардан ба арвоҳи гузаштагон ва ғайраҳо низ салафӣён мисли ваҳҳобиён амал менамоянд. Тарзи номгузории салафӣёну ваҳҳобиён як хел аст: дастхояшонро монанди ҳанафӣён на дар зери ноф, балки дар болои сина мебанданд, пойхояшонро васеъ мегузоранд, ҳангоми «вало золлин» гуфтани имом ба овози баланд «омин» мегӯянд, вале азбаски ваҳҳобиён дар таърих ба сабаби хунрезии бисёр ва қатли мардуми зиёде бегуноҳ худро бадном карда буданд, барои фарқ гузоштан аз онҳо худро салафӣ номиданд.

Дар ибтидои пайдоиши салафия дар Тоҷикистон мақомоти марбутатаи қудратӣ ба ин факт эътибори ҷиддӣ надоданд. Гуфтанд, ки «салафиҳо қонунҳои мавҷудаи давлатро риоя мекунанд. Даъвои онҳо асосан роҷеъ ба усулҳои ибодат аст (то ҳол) даъват барои сарнагун кардани сохти давлатдорӣ аз ҷониби онҳо сар назадааст. Барои як идея намешавад одамро маҳкум кард». Ба сабаби ана ҳамин гуна саҳлангории мақомоти қудратӣ дар ҷумҳурӣ ва хусусан дар маркази он шаҳри Душанбе дар як қатор масҷидҳо қор ба таҳқири якдигару занозанӣ байни ҳанафиёну салафиён кашид. Равияи нав боиси нооромию ташаннуҷ дар байни мусулмонон ва омили ҷудоиандозӣ гардид. Гузашта аз ин, дар матбуот мақолаҳои ба таъъ расиданд, ки муаллифони онҳо ки будани асли салафиҳо, барнома ва мақсаду мароми ояндаи онҳоро қушода доданд. Ин буд, ки Вазорати адлияи ҷумҳурӣ дар соли 2009 салафияро равияи ифротӣ дониста, фаъолияти онро дар қаламрави ҷумҳурӣ манъ кард.

е. Ҷамоати таблиғ. Муассиси ин ташкилот шайх Муҳаммад Илёси Кондехлавӣ (13031885-6-13641944-5) мебошад. Кондехла яке аз деҳаҳои вилояти Саҳорнуфӯри Ҳиндустон буда, Илёс дар он ба дунё омада, таҳсили ибтидоиро дар ҳамин ҷо гирифтааст. Баъд ба Деҳлӣ рафта дар мадрасаи бузургтарини ҳанафиён Девбанд, ки дар соли 1868 таъсис ёфта буд, таҳсил кард. Баъди хатми таҳсил бо ҷамоае иборат аз устодони мадраса, ҳамшаҳриҳо, писару хешовандонаш ҷамоаи таблиғро созмон дод. Аъзоёни ин ҷамоат вазифаи худро дар таблиғи фазилатҳои ислом ба ҳар касе, ки ба ӯ наздик шудан мумкин бошад, мебинад. Ба ақидаи аъзоёни ин «Ҷамоат» фаъолияти онҳо аз ояи зерин маншаъ мегирад: «Кунтум хайру умматин ухричат линноси.....» (Сураи 3 Оли Имрон, ояи 110)-«Шумо беҳтарин уммате ҳастед аз миёни мардуми падидамада (, ки амр ба маъруф ва наҳй аз мункар мекунад ва ба Худо имон доред)».

Муассиси ҷамоати таблиғ барои фаъолияти он риояву таблиғи б асл (принсип)-ро зарур донистааст:

1. Калимаи таййиба: «Ло илоҳа илло-л-Лоҳу Муҳаммадун-Расул-л-Лоҳ»,
2. Ташкил ва барпо доштани намозҳо,
3. Илм ва зикр,
4. Икромии ҳар мусулмон,
5. Ихлос,
6. Хурӯҷ ва баромадан дар роҳи худованд.

Тарзи корбарияшон ин тавр аст: якчанд нафар аз аъзоёни ҷамоат худро барои таблиғи исломӣ бурдан дар ягон деҳае вазифадор месозанд. Дар рӯзи муайяне бо худ раҳти хобу хӯрокии сабук гирифта ба он деҳа мераванд. Дар он ҷо бошишгоҳе ёфта, чанд нафар барои танзифи бошишгоҳ машғул мешаванд. Дигар аъзоён зикргӯён дар кӯчаю бозори деҳа гашта мардумро барои шунидани мавъиза ба ҷои муайян даъват менамоянд. Чун мардумон ҷамъ шуданд, ба мардум аз фазилятҳои ислом сухан гуфта, баъди интиҳои сухан мардумро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд. Ба як гурӯҳ тарзи таҳорат, ба гурӯҳи дигар сӯраи фотиҳа, ба гурӯҳи сеюм-тарзи адокунии намоз ёд дода мешавад. Баъди дар давоми 3 ё 5 ё 7 рӯз ёд гирифтани аркони ислом, аз байни ҳамин гурӯҳҳо чанд нафаре аъзои «Ҷамоат» шуда, ҳамроҳи аъзоёни пешина ба таблиғ машғул мешаванд.

Ҳар узви ҷамоати таблиғ бояд ба шайхе байъат кунад. Яъне шайхеро пешвои худ қарор дода, ба ӯ савганди вафодорӣ ёд кунад. Мабодо агар узви ҷамоати таблиғ бимираду дар ҳаёташ ба шайх байъат накарда бошад, ӯ кофир мурдааст. Дар ин модда моҳияти реаксионии ҷамоати таблиғ зоҳир мегардад, зеро шайх метавонад ба муриди худ супоришҳои зиддидавлатӣ бидиҳад ва мурид бояд онҳоро иҷро намояд.

Ҷамоати таблиғ дар Ҳинд, Покистон, Бангладеш, Сурия, Урдунн, Фаластин, Лубнон, Миср, Судон ва Ироқу Ҳиҷоз пайравони худро дорад. Ҷамоати таблиғ ба Тоҷикистон низ роҳ ёфт. Дар соли 2006 фаъолияти он дар Тоҷикистон манъ карда шуд. Бо вучуди он

«Ҷамоат» фаъолият мебурд. Чунончи дар моҳи март соли 2009 дар вилояти Хатлон 46 нафар ва дар моҳи апрел дар яке аз масҷидҳои ш. Душанбе 124 нафар «таблиғчиён» дастгир карда шуданд. Баъд аз тафтиш аксари онҳо ҷавоб дода шуда, як қисми ками онҳо ба мӯҳлатҳои аз 3 то 6 моҳ аз озодӣ маҳрум карда шудаанд.

Таблиғчиён худро аз сиёсат канор гирифта мебошанд. Вазифаи худро дар таблиғи фазилатҳои ислом мебинанд, вале ҳангоми таблиғ хоҳ-нохоҳ ба масоили сиёсӣ бархӯрд менамоянд.

Маркази Ҷамоати таблиғ дар маҳаллаи Низомиддини шаҳри Деҳлӣ қарор дорад.

Дар масъалаҳои молиявӣ-ҳар як узви «Ҷамоат» бояд худаш масрафи худро бипардозад. Сарчашмаи дигари молии «Ҷамоат» аз ҳисоби кӯмакҳои мухталифи шахсон ташкилотҳои алоҳида иборат мебошад. Баъзе сарватмандон ба доиёни алоҳида маблағҳо мепардозанд.

ХУЛОСАҶОЕ ОИДИ КУРСИ «ТАЪРИХИ ДИНҲО»

Аз он чи ки дар ин курс мавриди диққати донишҷӯён пешкаш гардид, маълум мешавад, ки дин яке аз падидаҳои хеле муҳими идеявӣю иҷтимоӣ дар ҳаёти инсоният будааст. Муҳимии дин пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, аз ҳамон рӯзе, ки инсон худашро ҳамчун одам шинохт, дин бо ӯ ҳамроҳ будааст. Динҳо, эътиқодоту тасаввуротҳои динӣ фарогири ҳама гуна ҷамъиятҳои инсонӣ сарфи назар аз қабилаяу қавмият, наҷоду ҷинсу миллат будаанд. Тибқи марҳилаҳои инкишофи инсон маросиму тасаввуротҳои динии ӯ низ тараққӣ мекарданд. Агар дар давраҳои қадимтарини таърихи худ инсон эътиқодоту тасаввуротҳои динии содае мутобиқи тафаккуру фаҳмиши содаи худ дошта бошад, баъдҳо мутобиқи пешрафтҳои иқтисодию иҷтимоию ақлонӣ маросиму эътиқодоти динии инсон низ мураккабтару печидатар мегардиданд.

Омӯзишу таҳқиқи таърихи динҳо нишон дод, ки динҳо (хусусан динҳои ибтидоӣ) мисли халқҳо дар дунё пайдо мешаванд, баъзе аз онҳо тағйир меёбанд, нест мешаванд ё ҳамчун унсуре дар маросимҳои динии халқе боқӣ мемонанд. Новобаста ба ин бояд дар назар дошт, ки тасаввуроту эътиқодоти динӣ ниҳоят сахтҷон мебошанд ва дар тӯли таърихи мавҷудияти худ ҳар дин кӯшиш менамояд то маросиму идеяҳои асосии худро нигоҳ дорад. Фақат дар зери таъсири саҳти берунӣ баъзе маросимҳои динӣ метавонанд тағйир бипазиранд ё мураккабтар гарданд.

Дар хусуси нақши дин дар ҷомеаи инсонӣ баҳои якхела додан душвор аст. Аз як тараф нақши дин дар гузариши ахлоқи ҳамида дар ҷомеа қалон бошад, аз тарафи дигар инквизиция дар кишварҳои ғарбӣ ҳазорон одамонро дар оташ сӯзонид, нест кард. Ё гирем ҷангҳои салибиро, ки дар зери байрақи дин онҳо ба қуштори мардуми зиёд сабаб гардиданд. Ҳатто имрӯз ташкилоти реаксионии динӣ ал-Қоида ба ташкили тарқишҳои зиёд дар гӯшаю қанорҳои олам ба қатли мардуми зиёди бегуноҳ сабаб гардида истодааст.

Нақши динҳо дар ривочу пешрафти санъат, адабиёт ва густариши саводноқӣ дар олам бемисл аст. Маҳз идеяҳои динӣ (аз буддоия сар карда) боиси пайдо гаштани намунаҳои волои санъати ҳайкалтарошӣ ва рассомӣ гардиданд.

Нақши дин дар тақдир инсон низ дучониба аст: аз як тараф дин бо идеяи ҳаёти бофароғат дар он дунё тасаллобахши инсонии одию фақир аст. Аз тарафи дигар, инсон бадбахтӣ ва фақирии худро аз тақдир дида, барои беҳтар кардани сатҳи ҳаёти худ кӯшиш намекунад.

Дин дар таърихи ҳаёти башарият нақши калон дошт ва дорад. Нақши он натавонанд дар таърихи тамаддуни инсоният, балки дар ҳаёти иҷтимоии халқҳо бисёр муҳим аст. Фақат бояд дар назар дошт, ки дараҷаи диндорӣ баъзе халқҳо аз халқҳои дигар фарқ карда меистад. Худи диндорӣ низ дар ҷаҳони имрӯза ҳархела мебошад. Дар баъзе кишварҳо пояҳои диндорӣ ба сабаби пешрафтҳои азими илмию техникӣ каме суст гардидаанд, дар баъзе кишварҳои дигар бошад нақши дин ҳозир ҳам муассир аст.

РҶҶҶҶҶҶ

САРЧАШМАҶО ВА АДАБИЁТИ ЗАРУРӢ

Барои пешгуфтор ва динҳои ибтидоӣ

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 12.-С. 142; Т. 5.-С. 103.
2. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О религии. М., 1975.
3. Маркс К. и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. XX.-С. 328; Т. 3.-С. 25.
4. Мутафаккирон дар бораи дин Тартибдиҳандаи маҷмӯа ва муаллифи муқаддима И.А. Галицкая. Тарҷумаи М.Ҷ. Бачаев.- Душанбе, 1965.
5. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие.-М., 1964.
6. Хайтун Д. Е. Тотемизм. Его сущность и происхождение.- Сталинабад, 1958.

Барои динҳои Ҳиндустон

1. Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма.-М., 1969.
2. Гусева Н.Р. Джайнизм.-М., 1968.
3. «Законы Ману».-М., 1960.
4. Ильин Г.Ф. Религия древней Индии.-М., 1959.
5. Ольденбург Г. Будда, его жизнь, учение и община.-М., 1905.

Барои динҳои Чин ва Япония

1. Арутюнов С.А. Светлов Г.Е. Старые и новые боги Японии.- М., 1968.
2. Василев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае.-М., 1970.
3. «Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии».-М., 1973.
4. Юань К.Э. Мифы древнего Китая.-М., 1965.

Барои динҳои Мисри қадим

1. Матье М. Древнеегипетские мифы.-М., Л., 1956.
2. Тураев Б.А. История Древнего Востока. Т. 1-2.-Л., 1935, 1936.

Барои динҳои Эрони бостон

1. Грантовский Э.А. Зороастризм.-Философская энциклопедия.

Т. 3.-М., 1963.

2. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране.-М., Наука, 1982 (134 стр).

3.Озаргушасп. Ойини баргузори чашнҳои Эрони бостон.- Техрон, 1976.

4. Струве В.В. Родина зороастризма.- «Рабочая хроника Института востоковедения за 1943 г.»-Ташкент, 1944.

Барои дини яҳудия

1. Косидовский З. Библейские сказания.-М., 1966.

2. «Критика иудейской религии».-М., 1962.

3. Никольский Н.М. Политеизм и монотеизм в еврейской религии. В его-Избранные произведения по истории религии.- М., 1974-С. 38-147.

4. Ранович А.Б. Очерк истории древнееврейской религии.-М., 1937.

5. Происхождение Библии.-М., 1964.

Барои буддизм

1. Завадская Е.В. Восток на Западе.-М., 1970.

2. Корнев В.И. Тайский буддизм.-М., 1973.

3. Кочетов А.И. Буддизм.-М., 1968.

4. Кочетов А.И. Ламаизм.-М., 1973.

5. Ольденбург Г. Будда, его жизнь, учение и община.-М, 1905.

Барои масеҳият

1.Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем.-М., 1973.

2. Ковалёв С.И.Основные вопросы происхождения христианство.-М., 1964.

3. Кубланов М.М. Новый Завет, поиски и находки.-М., 1968.

4. Кубланов М.М. Возникновение христианства.-М., 1974.

5. Миловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем.- М., 1969.

Барои ислом

1. А.М. Аршаруни. Бабизм. Исторической очерк М., 1931.
2. А.М. Аршаруни. Беҳаизм.-М., 1930.
3. Бартольд В.В. Работы по истории ислама. Соч. т. 6.-М., Наука, 1966.
4. Басилов В.И. Культ святых в исламе.-М., 1970.
5. Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннее средневековье.-М., «Наука», 1966, второе издание. (280 стр).
6. Беляев Е.А. Мусульманское сектанство.-М., 1957.
7. Беляев Е.А. Происхождение ислама. Хрестоматия.-М., Л., 1931.
8. Ал-Бухорӣ. Саҳеҳи ал-Бухорӣ. Ҷилдҳои 1-3.-Душанбе, «Эр-граф», 2004-2008. Аз арабӣ тарҷумаи М.Умаров ва Ф. Бобоев.
9. Васильев А.М. Пуританизм ислама? Ваҳхабизм и первое государство Саудитов в Аравии (1744\ 45-1818),-М., 1967.
10. Муҳаммад Хусейни Ҳайкал. Зиндагонии Муҳаммад Тарҷумаи Абулқосими Поянда. Таҳиягарон А.Асроров, Х. Азимов, бе солуҷои нашр.
11. Ат-Табарӣ. Таъриха-р-русул вал-мулук. Таҳқиқ Абулфазл Иброҳим. Ҷилдҳои I-X.-Ал-Қоҳира, 1960-1969 (бо забони арабӣ).
12. Қуръони маҷид. Аз арабӣ тарҷумаи Муҳаммадҷон Умаров. 2008.
13. Ал-Ҷуханӣ Монеъ ибни Ҳаммод. Шиноҳти адён ва мазоҳиби муосир Аз арабӣ ба форсӣ тарҷумаи Т. Атоӣ.-Ҷопи маркази тамаддуни исломии «Бухоро», 2001 (бо алифбои форсӣ).

Барои ҳамаи динҳо. Китобҳои дарсӣ

1. Абдуллозода Ш. Асосҳои диншиносӣ.-Душанбе, 2000.
2. Комилов Р. Таърихи мухтасари Аден.-Душанбе, 1995.
3. Крывелёв И.А. История религий. Очерки в двух томах.-М.: «Мысль», т. I, 1975. 414 стр, т. II, 1976 (420 стр).

4. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. Издание третье, исправленное и дополненное.-М.: Издательство политической литературы, 1976 (575 стр); чопи наваш-1985.
5. Ҳақимов Н., Ҳомидова Қ. Мухтасари таърихи динҳо.- Душанбе, 2005.

МУНДАРИЧА

Пешгуфтор-----	7
Қисми аввал. Пайдоиши дин ва шаклҳои ибтидоии он-----	8
Дин ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ. Пайдоиши дин ва моҳияти он-----	
Шаклҳои ибтидоии дин-----	11
Қисми дуюм. Динҳои маҳаллӣ ва миллӣ I. Дин дар сарзамини Ҳинд.-----	14
1. Ойинҳои ведӣ ва браҳманӣ-----	14
2. Худоҳои давраи ведӣ-----	15
3. Давраи браҳманӣ-----	17
4. Қонунҳои Ману-----	18
5. Чайнизм-----	21
6. Ҳиндуизм-----	22
7. Кӯшишҳои даровардани ислоҳот ба ҳиндуизм-----	26
II. Динҳои Чини қадим.	
1. Дини Конфутсий-----	28
2. Даосия-----	31
III. Дину ойинҳои Эрони бостон.	
1. Дини зардуштӣ-----	33
а. Авесто-----	35
б. Шариати дини зардуштӣ-----	36
в. Муҳоҷирати зардуштиён ба Ҳинд-----	37
г. Худоҳои дигари зардуштӣ-----	38
2. Монавия-----	40
3. Маздакия-----	43
IV. Динҳои Мисри қадим-----	46
а. Ҳамчун Худо дониста шудани подшоҳон-----	48
б. Нақши роҳибон-----	49

V. Пайдоиши ойини яҳудия-----	53
1. Давраҳои инкишоф ва таҳаввули дини яҳудия-----	54
а. Парасиши Яҳве, давраи аввали инкишофи яҳудия-----	55
б. Давраи фаластинии инкишофи яҳудия-----	55
в. Давраи сеюми инкишофи яҳудия «баъди асирӣ»-----	56
г. Давраи «диаспораҳо»-----	56
д. Давраи Талмуд-----	57
е. Дини яҳудия дар асрҳои миёна-----	58
2. Маросимҳои динию мазҳабии яҳудия. Одатҳо, идҳо, амру наҳйи яҳудия-----	61
VI. Дини синтоия дар Япония-----	
63	
Қисми сеюм. Динҳои ҷаҳонӣ.	
I. Буддоия.	
1. Заминаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва таърихии пайдоиш ва инкишофи буддоия-----	67
2. Ривоятҳо дар бораи зиндагии Буддо ва пайдоиши буддоия--	68
3. Ҷаҳонбинӣ ва таълимоти буддоия дар давраи аввали пайдоиши он-----	70
4. Этикаи буддоия-----	72
5. Пайдоиши тағйиротҳо дар таълимоти буддоия-----	73
6. Маҳаяна-----	74
7. Паҳн шудани буддоия ба кишварҳои дигар-----	75
8. Ламаизм-----	77
II. ДИНИ МАСЕҲӢ	
1. Сарчашмаҳои дини масеҳӣ-----	81
2. Зухури масеҳият-----	85
а. Қиссаи Исои Масеҳ-----	87
б. Шароитҳои таърихии зухури масеҳият-----	88
3. Дини масеҳии яҳудӣ-----	89

4. Чудо шудани дини масеҳӣ аз яхудӣ-----	91
5. Идеяхои асосии дини масеҳӣ-пургуноҳӣ ва начот-----	93
6. Муносибати давлат бо дини масеҳӣ, қонунигардонӣ ва масеҳият-----	94
7. Ибодату маросимҳо дар масеҳият. Таассуби динӣ-----	95
8. Чудо шудани масеҳият ба Калисои ғарбӣ ва Калисои шарқӣ	97
9. Православҳо-----	99
10. Реформатсия. Зухури протестантизм ва равияҳои он-----	101
11. Контрреформатсия-----	102
12. Пайдо шудани чараёну мазҳабҳо дар протестантизм (а. Баптизм, б). Адвентистҳои рӯзи 7-уми, в). Шоҳидони Йегов, г). Панҷоҳгонаҳо)-----	106

III. ИСЛОМ

1. Дину эътиқодоти пешазисломии арабҳо-----	108
2. Муҳаммад-асосгузори дини ислом-----	112
(а). Зиндагиномаи Муҳаммад, б). Мабъас, в). Меъроҷ, г). Аҳди Акаба, д). Ҳичрат, е). Муносибат бо яҳудиён. Ҷангҳои Бадр ва Уҳуд, вафот)-----	114
3. Таърихи мухтасари ислом ва Хилофати араб баъд аз вафоти Муҳаммад.	
а). Хулафои рошиддин (632-661)-----	118
б). Хилофати Уммавиҳо (661-750)-----	120
в). Хилофати Аббосиён (750-1258)-----	121
4. Таълимоти ислом (5 ҷудҳои он)-----	122
5. Қуръон-китоби муқаддаси мусулмонон-----	126
6. Асосҳои динию ҳуқуқӣ ва иҷтимоии Хилофат (Қуръон, ҳадис, иҷмоъ, қиёс)-----	129
7. Ташкилҳои чараёнҳои динию сиёсӣ дар ислом. Шиҳо-----	131
(а. Шиҳои исмоил, б. Исмоилиҳои қарматӣ, в. Исмоилиҳои фотимӣ, г. Исмоилиҳои друзӣ, д. Исмоилиҳои низорӣ (ҳашишӣ)-----	133

8. Шиҳо-имрӯз. Фарқҳои асосии мазҳаби шиа аз аҳли суннат	137
9. Аҳли суннат ва ҷамоат а). Мазҳабҳои аҳли суннат. б). Сӯфизм, в). Ваҳҳобиён, г). Бобия ва баҳоия, д). Маҳдавия, е) Ҳизби таҳрир, ж). Салафия, з). Ҷамоати таблиғ)	141
10. Хулосаҳо оиди курси «Таърихи динҳо».	151